
مۇھەممەت ئوسمان
دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى
1
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇھەممەت ئوسمان

دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى

(1)

نەشرگە ئۇيغۇشتۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئون نىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخەت ھاشىم
باربجان زەپەر
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: رىزۋان تۇردى

دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى (1)

مۇھەممەت ئوسمان

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق كوچىسى №348)
« بوغدا » ئېلېكترونلۇق مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى
شىخو ناھىيىلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مىللىمېتر 32 / 1
باسما تاۋىقى: 10.625 قىستۇرما ۋاراقى: 6
1995-يىل 9-ئاي 1-نەشرى
1995-يىل 9-ئاي 1-بېسىلىشى
تىراژى: 1100——1
ISBN7-228-03464-3/I.1221
باھاسى: ئادەتتىكى مۇقاۋىلىقى: 19.20 يۈەن
قاتتىق مۇقاۋىلىقى: 21.30 يۈەن

责任编辑：艾海提·阿西木
巴力江·札帕尔
封面设计：热孜万·吐尔地

刀郎麦西热甫木卡姆(1)（维吾尔文）

穆罕默德·吾斯曼 著

策划：新疆维吾尔自治区十二木卡姆研究学会

新疆人民出版社出版发行
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码：830001）
« 博格达 » 电子排版中心排版
乌苏县印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 10·625印张 6插页
1995年9月第1版 1995年9月第1次印刷
印数：1———1100

ISBN7—228—03464—3/I.1221 定价：平装19·20元
精装21·30元

内容题要

作者通过几年艰苦的收集，对照资料，对维吾尔十二木卡姆最源始的源泉——刀郎麦西热甫木卡姆的历史，形成，传播以及刀郎弹拨乐器及其形成，结构，特征，刀郎麦西热甫的种类，麦西热甫民歌，刀郎著名木卡姆演奏者超过的道路，创作等做了祥细地阐述。作者不仅提出了掌握的资问料，而且也大胆地提出了自己的新观点。他提出的主要观点有：刀郎麦西热甫木卡姆是做为维吾尔族一部分的刀郎人保存下来的，是维吾尔歌舞艺术最古老的形式，由于刀郎人自古以来生活在独特的地理环境中，尚未接触新的文化影响，因此，刀郎麦西热甫木卡姆至今保持了原始状态和原味。刀郎麦西热甫木卡姆是维吾尔十二木卡姆的原泉之一，维吾尔十二木卡姆就是在刀郎歌舞艺术的基础上形成的。只有明确了刀郎麦西热甫木卡姆的历史，才能更好地理解维吾尔十二木卡姆的历史等。

这本书确实具有自己的特点和令人信服的根据。尽管如此，这只是作者的观点，还不是已定的或多数研究者的共同观点。我们想信，本书是广大读者，特别是维吾尔十二木卡姆研究者的很好的参考材料。

كىرىش سۆز

« شەرق مۇزىكىسىنىڭ گۈھىرى » دەپ ئاتىلىپ جاھاندا شۆھرەت قازانغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى مۇزىكىلىق تىل بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدىغان چوڭ ھەجمدىكى بۇيۇك بەدىئىي قامۇس.

ئون ئىككى مۇقامدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ ئەجگۈشتەرىمز ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقىمزنىڭ روھىي دۇنياسىغا، ئىجتىمائىي ھاياتىغا، پىسخولوگىيىسىگە سىڭىپ كىرىپ، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ بېيىتىدىغان، مىللىي غۇرۇرىنى، ئىقتىدارىنى نامايان قىلىدىغان، سەنئەت ھۇزۇرىنى ئاشۇرىدىغان قۇدرەتلىك مەنىۋى ئوزۇق بولۇپ كەلمەكتە.

ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بۇ بىباھا مەدەنىي مىراسىمزنى قوتقۇزۇش، توپلاش-رەتلەش، تەتقىق قىلىش ۋە نەشر قىلىش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى.

ئۇزاق مۇددەتلىك جاپالىق تەتقىقات ۋە ئىزدىنىش نەتىجىسىدە يېڭىدىن رەتلىنىپ تولۇقلانغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ لېنتىسى ۋە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ يېڭىدىن نەشر قىلىنغان ئون ئىككى كىتابى تارقىتىلغاندىن كېيىن تەگرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر قوزغىدى.

خەلق ئارىسىدا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى تەتقىق قىلىش، ئۆگىنىش ۋە سەھنىلەشتۈرۈش قىزغىنلىقى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى.

جەمئىيىتىمىز ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئۇستىدىكى تەتقىقات ۋە تونۇشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش مەقسىتىدە، ئۇيغۇر ئون ئىككى

مۇقامغا دائىر ئون كىتابنى نەشرگە تەييارلىدى. بۇ كىتابلاردا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ۋە يەرلىك مۇقاملارنىڭ شەكىللىنىش تارىخى، مۇقاملارنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى ۋە مىلودىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى بېيىتىش ۋە خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرۇشتا تۆھپە قوشقان مۇقامچىلار ھەر قەدەر ئەترابلىق، ئىلمىي ئاساستا تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، مۇقام ھەققىدىكى تەتقىقاتىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامغا دائىر كىتابلارنىڭ ئاپتورلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇندىن بۇيانقى ئىزدىنىشلىرى ۋە تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىشلىرى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان بەزى كۆز قاراش ۋە يەكۈنلەرنى يۈزدە يۈز توغرا دەپ مۇتلەقلەشتۇرۈۋېتىشكە بولمايدۇ. تەتقىقات، ئىلمىي مۇھاكىمە جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرگە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك شانلىق مەدەنىيەت تارىخى جەريانىدا ئۇزلۇكسىز راۋاجلىنىپ، تولۇقلىنىپ كەلگەن. ئىشىنىمىزكى، مۇزىكا تارىخىمىزنىڭ بۇ ئۇلۇغ نامايەندىسى تەتقىقات ۋە ئىزدىنىشىمىزنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ جاھان مەدەنىيەت سەھنىسىدە پارلاق نۇر چاچىدۇ.

بۇ كىتابلار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا سوۋغا قىلىندى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيتى

ئاپتوردىن

دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بولغان دولانلىقلار داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئۇيغۇر مىللىي ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ قەدىمكى شەكلى بولۇپ، ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قىممەتلىك بىر نامايەندىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دولانلىقلار قەدىمدىن تاكى دەۋرىمىزگە قەدەر باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدىن ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك مۇھىتتا ياشاپ كەلگەچكە، يېڭى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىگە ئانچە ئۇچرىمىغان. شۇڭا، دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى بۈگۈنگىچە ئىپتىدائىي ھالەتتە ئەينەن ساقلىنىپ كەلگەن. پۈتۈن ئۇيغۇر ھاياتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى مۇزىكىلىق تىل بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدىغان دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى جۈملىدىن مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك مىراس ھېسابلىنىپ كېلىۋاتقان كلاسسىك مۇزىكىمىز ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ قەدىمكىگە خاس تارىخىي قىسمىدىن ئىبارەت.

دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئېتنىك مەنبەلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى دولان ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. دولان ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تارىخى ئۇزۇن. شۇڭا، ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ھەممىسى دولانلىقلار نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بۇ ئىپتىدائىي سەنئەت شەكلىنىڭ ئۇزاق تارىخ داۋامىدا ئۆزگەرگەن ۋاريىانتلىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارىخى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. دولان

مەشرەپ-مۇقاملىرى تەتقىقاتى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى روشەنلەشتۇرۇپ، ئۇنىڭ شەكىللىنىشى، تەۋەلىكى، ئۆتمۈشى ۋە تەرەققىياتىغا ئائىت نۇرغۇن تارىخىي مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرغىلى ھەمدە مۇقام تەتقىقاتىدا مۇنازىرە باسقۇچىدا كېتىۋاتقان بىر قىسىم سوئاللارغا جاۋاب تاپقىلى بولىدۇ. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارىخىنى ئايدىڭلاشتۇرغاندىلا، ئاندىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تارىخىنى چۈشەنگىلى، سىستېمىلاشتۇرغىلى، دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش ئۆچۈن، ئىلمىي تەتقىقاتنى تېخمۇ چوڭقۇرلاشتۇرغىلى ۋە ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، ھازىرقى ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تارىخىي ماتېرىياللار تولۇق بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئاساسىدا ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئاساسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان پاكىتلارنى تېخمۇ ئىچكىرىلەپ قېزىش ھەم ئەمەلىي كۆزىتىشكە توغرا كېلىدۇ. مەن ئۆزۈمنىڭ دولان رايونىدا دولانلىقلار بىلەن بىللە ياشاپ كېلىۋاتقانلىقىمدەك قولايلىقتىن پايدىلىنىپ، دولانلىقلار ئولتۇراقلاشقان ناھىيىلەرنىڭ يېزا-كەنتلىرى، ھەتتا ئەڭ يىراق، چەت-ياقا جايلارغىچە بېرىپ ئۇزاق مەزگىل ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، كۆپلىگەن يېڭى مەنبەلەرگە، ھەتتا ئۆزۈمۇ تەسەۋۋۇر قىلمىغان ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي ئاساسلارغا ئىگە بولدۇم. ئەمەلىيەتنى كۆزدىن كۆچۈرۈش ئارقىلىق، بەزىبىر خاتا قاراشلارنى توغرىلىۋالدىم. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنى توغرا شەرھىيلەپ، تەتقىقاتچىلار بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرۇش ئۈچۈن، قولغا كەلتۈرگەن ماتېرىياللاردىن ئىشەنچلىك دەپ قارىغانلىرىم ئاساسىدا بۇ كىتابنى يېزىپ چىقتىم. ئوتتۇرىغا قويغانلىرىم كىتابخانلارنى تولۇق قانائەتلەندۈرۈپ كېتەلمىسۇ، ئىشىنىمەنكى، تەتقىقاتچىلارنى بىر قىسىم مۇھىم، يېڭى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئېرىشكەن ماتېرىياللىرىم

كۆپ بولسمۇ، ئىقتىدارىمنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن، قەلەم قۇۋۋىتىمنىڭ ئاجىزلىقىدىن دېمەكچى بولغانلىرىمنى تولۇق ۋە توغرا ئىپادىلەپ بېرەلمىگەن بولۇشۇم مۇمكىن، شۇنىڭدەك، ئەسەردە بەزى سەۋەنلىكلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن. ھۆرمەتلىك كىتابخانلارنىڭ تەنقىد ۋە تۆزىتىش ھەققىدە پىكىر-تەكلىپلەرنى بېرىشىنى سەممىي ئۈمىد قىلىمەن.

1993-يىل 15-ئىيۇل، ئاۋات

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب دولان ۋە دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى-نىڭ تارىخىي شەكىللىرى 1

1. دولانلىقلار 1

2. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ ئىپتىدائىي شەكىللىنىشى ... 10

3. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي مەزمۇنلىرى 24

4. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارقىلىشى 34

5. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارقالغان جايلىرى 47

6. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي ئىزلىرى 50

7. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 54

ئىككىنچى باب دولان مۇقاملىرى 61

1. دولام مۇقاملىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي نامىلىرى 61

2. دولان مۇقامى تېكىستلىرى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي مەزمۇنى ... 87

3. دولان ئون ئىككى مۇقامنىڭ تېكىستلىرى 103

ئۈچىنچى باب دولان چالغۇلىرى ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى 172

1. دولان چالغۇلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭ تېخنىكىلىق ئالاھىدىلىكى 172

2. دولان چالغۇلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى 179

تۆتىنچى باب دولان مەشرەپلىرى 189

1. دولان مەشرەپلىرىنىڭ تارىخىي نامىلىرى 189

2- دولان مەشرەپلىرىنىڭ « مەشرەپ » بولۇپ شەكىللىنىشىدىكى بەش مۇھىم ئامىل 193

3. دولان مەشرەپلىرىنىڭ تۈرلىرى 200
4. دولان مەشرەپلىرىدىكى ئويۇن شەكىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ
مەزمۇنى 214
5. مەشرەپ قوشاقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەزمۇنلىرى 244
6. دولان مەشرەپ ئويۇنلىرىدىكى تەقلىد ۋە تىياتىرلار 252
بەشىنچى باب دولان مۇقامچىلىرى 270
1. مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ دولان يېزىلىرىدىكى مەشھۇر
مۇقامچىلار 273
دۆلەتباغ يېزىسى مۇقامچىلىرى 273
ئاۋات بازىرى مۇقامچىلىرى 279
يېڭئۆستەڭ يېزىسى مۇقامچىلىرى 283
ئاقساقمارال يېزىسى مۇقامچىلىرى 291
سېرىقبۇيا يېزىسى مۇقامچىلىرى 296
چوڭقۇرچاق يېزىسى مۇقامچىلىرى 298
ئالاعىر يېزىسى مۇقامچىلىرى 299
شامال يېزىسى مۇقامچىلىرى 301
چاربىاغ يېزىسى مۇقامچىلىرى 302
پىچاق سۇندى مۇقامچىلىرى 303
چىغانچۆل مۇقامچىلىرى 305
شاقۇر مۇقامچىلىرى 307
تۇمشۇق مۇقامچىلىرى 307
ئانا كۆل مۇقامچىلىرى 308
2. ئاۋات ناھىيىسىدىكى دولان مۇقامچىلىرى 310
3. ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئايكۆل ۋە قاراتال يېزىسى مۇقامچىلىرى ... 317
4. مەكىت ناھىيىسىدىكى مۇقامچىلار 318
خاتىمە 320

بىرىنچى باب

دولان ۋە دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي شەكىللىرى

1. دولانلىقلار

دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى دولانلىقلار تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىپ كېلىنگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىپتىدائىي مىللىي سەنئىتى بولۇپ، دولان ۋە دولانلىقلار دولان ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ مەنبەسى، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىپتىدائىي سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرغۇچىلار ۋە بېيىتقۇچىلار-دۇر. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىدىن سۆز ئاچقاندا «دولان» سۆزى بىلەن دولانلىقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ ئۆتۈش زۆرۈر. شۇڭا، ئالدى بىلەن دولانلىقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە ئائىت ئىككى مەسىلە ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى:

«دولان» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى

مېنىڭچە «دولان» دېگەن سۆز «دولۇن» دىن كېلىپ چىققان. «دولۇن» دولانلىقلار بۇنىڭدىن 1500 يىل ئىلگىرى بەيئەت قىلغان ھۆكۈمرانىنىڭ ئىسمى. قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ئەسلىدىكى ئۇرۇق

تەشكىلاتى يىمىرىلىپ رايونلارغا بۆلۈنگەندىن كېيىن، ئۇلار ئۆز تەۋەلىكىنى ئاملىغە ئوخشاش ئۆز ناملىرىغا قوشۇپ ئاتاش ئادەتلىرىنى قوللىناتتى. بۇنداق ئادەتلەر شۇ قەبىلىنىڭ ئۆزلىرى ۋە باشقا قەبىلەر تەرىپىدىنمۇ قوللىنىلاتتى. بەزى قەبىلەرنىڭ نامى، ئالايلۇق، دىڭلىڭلارنىڭ نامى بەرنامى سۇپىتىدىنمۇ قوللىنىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى — ئېگىز قاڭقىللار ئارىسىدا بولسا، باشلىقلىرىنىڭ قايسى قوۋمدىن بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭ ئىسمىنى ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامى قىلىپ ئاتاپ، ئۆزلىرىنى باشقا رايون ۋە قەبىلەردىن پەرقلەندۈرگەن. بۇنداق پەرقلەندۈرۈش بولۇپمۇ ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بۈركلى قەبىلىسىنىڭ نامىدا ئېنىق بىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئېگىز قاڭقىللارنىڭ كۆلۈگۇ قەبىلىسىگە بىخولى (بېكقولى) تۇنجى خان بولغاندا قەبىلىنىڭ نامى بىخولى (بېكقولى)نىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان. بىخولى سەللان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، 391-يىلى جۇجانلاردىن كۆلۈگۇ ئاكسى سەللان ۋە جى گۈيچى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەسىر چۈشۈپ قېلىپ، قەبىلەرگە بۆلۈپ بېرىلدى. كۆلۈگۇ قاڭقىللارنىڭ بىر قەبىلىسىگە باشلىق بولۇپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇ قەبىلىنىڭ نامى كۆلۈگۇنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىلىپ قاڭقىللارنىڭ كۆلۈگۇ قەبىلىسى مەيدانغا كەلگەن①. كېيىن «ئۇيغۇر» دېگەن نام داۋاملىق «خۇيگۇ» دەپ ئاتالغاندىن باشقا، «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى»، «شاجۇ ئۇيغۇرلىرى»، «شىجۇ ئۇيغۇرلىرى» قاتارلىق ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان. «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» دېگەن نامىمۇ ئىدىقۇت خانى ئارسلان خانىنىڭ نامىدىن كەلگەن②.

يۇقىرىقى مىساللار قەدىمكى قەبىلە ۋە خەلقلەرنىڭ ئۆزى ياشىغان رايونىنىڭ نامىنى ياكى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ، خانلىرىنىڭ

---

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنىلى، 1987-يىل 8-سان 29-، 35-بەتلەر.

② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1986-يىل 2-سان 135-بەت.

نام-ئسمنى ئۆزلرىنىڭ نامى سۈپتىده قوللانغانلقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مېنىڭچە «دولانلىق» دېگەن نام جۇجانلارنىڭ خاقانى دولۇننىڭ نامىدىن كەلگەن. دولانلقلار بۆلۈنۈپ چىقىشتىن ئىلگرى دولۇن خانىنىڭ پۇقراسى بولغان. كېيىن ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ ئايرىلىپ چىقىپ، ئاخىرىدا تارىم بوستانلىقىدىن ماكان تۇتقان. ئۇلار تىل، ئۆرپ-ئادەت، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تۇرمۇش شەكلى جەھەتتە ئەسلىدىكى يەرلىك قەبىلىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرغان. شۇڭا يەرلىك كىشىلەر ئۇلارنىڭ تېگى تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئەسلىدە دولۇن دۆلتىگە قاراشلىق قەبىلىلەر ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارنى دولۇن تەۋەسىدىن كەلگەنلەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان دولۇنلۇقلار دېگەن نام بىلەن ئاتىغان. كېيىن دولانلىقلارمۇ بۇ نامنى قوللانغان. لېكىن دولانلىقلار «ئۇ» نىڭ ئورنىغا «ئا» نى ئالماشتۇرۇپ ئىشلەتكەچكە، «دولۇنلۇق» كېيىن «دولانلىق» بولۇپ كەتكەن. مەسىلەن: دولانلىقلار «قوغۇن» نى «قوغان»، «ئوتۇن» نى «ئوتان»، «ئوغۇل» - نى «ئوغال»، «موغۇل» نى «موغال»، «بولۇپ» نى «بولاپ»، «قىلىدۇ» نى «قىلىدا» دەيدۇ. دولانلىقلار شېۋىسىدىكى بۇ پەرقلەر يۇقىرىقى قارىشىمىزنى تىل جەھەتتىن ۋاستىلىك ھالدا ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

دولانلىقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى

«دولانلىق»لار مىلادى 480-يىللاردا تەختكە چىققان جۇجان خانى دولۇن دەۋرىدە — جۇجانلاردا پاراكەندىچىلىك يۈز بېرىپ دۆلتى قالايمىقانلىشىپ كەتكەن، قەبىلىلىرى تارقىلىپ كەتكەن چاغدا دولۇندىن يۈز ئۆرۈپ، بۆلۈنۈپ چىققان ئېگىز قاتقىللارنىڭ بۇركىلى قەبىلىسىنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر. «جۇجانلار ئەسلىدە

سىيانپىلارنىڭ بىر قەبىلىسى بولۇپ، توقباتلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى» ①. جۇجان دېگەن نام IV ئەسىرنىڭ بېشىدا مەيدانغا كەلدى. ئېگىز قاڭقىللارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى جۇجانلارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشىشاتتى. جۇجانلار دەسلەپتە ئېگىز قاڭقىللارغا تايىنىش، كېيىن ئۇلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ئارقىلىق قۇدرەت تېپىپ، مىلادى 402-يىلى جۇجان دۆلىتىنى قۇرۇپ، موڭغۇل دالاسىدا ھۆن، سىيانپىلاردىن كېيىن، كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ يەنە بىر قۇدرەتلىك ھاكىمىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى.

جۇجانلارنىڭ باشلىقى سەللان 402-يىلى ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغاندىن باشلاپ 555-يىلى تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغانغا قەدەر جۇجانلار موڭغۇل دالاسىنى بىر يېرىم ئەسىر باشقۇردى. سەللان ئۆزىنى قاغان دەپ ئېلان قىلغان چاغلاردا ئۇلارنىڭ زېمىنى شەرقتە چاۋشىيەنگىچە، غەربتە كىنگىت (قارا شەھەر)نىڭ شىمالىغىچە كېڭەيگەن، دۇنخۇاڭ بىلەن جاڭيېنىڭ شىمالىنى مەركىزىي رايون قىلغانىدى. سەللانىنىڭ بىر نەۋرە قېرىندىشى داتەن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان چاغلاردا جۇجانلارنىڭ غەربىي رايوندىكى ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ، «غەربتە ئىلى ۋادىسىنى ئىگىلەپ تۇرغان ياپپانلار ② چېگرىسىغا، جەنۇبتا قۇمۇل، قوجۇ، قاڭقىل، كىنگىت، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا يېتىپ بارىدى» ③.

جۇجانلارنىڭ جەنۇب تەرەپتە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ئۇزلۇكسىز بېسىپ كىرىشتىن تاشقىرى، غەربىي رايونغا كېڭەيمىچىلىك قىلىشتىكى مەقسىتى، ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، سودا يولىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئېلىپ ئوتتۇرىلىقتىكى سودا تىجارەت ئىشلىرىنى كونترول قىلىش ئىدى.

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 135-بەت.

② ياپپانلار ـــ ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇرۇپ-ئادەتتى، تىلى ئېگىز قاڭقىللارنىڭكىگە ئوخشايدۇ.

③ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 135-بەت.

جۇجانلار ئۇدۇن (خوتەن)غا بېسىپ كىرىپ ئىدىقۇتنى كونترول قىلغاندىلا شىمالىي يول بىلەن جەنۇبىي يولنىڭ ھەر ئىككىسىنى قولغا كىرگۈزەلەيتتى. بۇ دەۋردىكى غەربىي رايوندىن ھەرقايسى ئەللەرگىچە تۇتىشىدىغان يېپەك يولى دەپ ئاتالغان سودا يولى قەشقەردىن خوتەن (ئۇدۇن)گە، ئاندىن كېرىيە، چىرىيە، نىيە، لوپنۇر، چەرچەن، چارقىلىقلار ئارقىلىق كەڭسۇ (گەنسۇ)دىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا باراتتى.

يەنە بىرى، قەشقەردىن يەركەن، مارالبېشى، ئاقسۇ، بای، كۇچا، قارا شەھەر، ئىدىقۇت، قۇمۇللار ئارقىلىق گەنسۇدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا تۇتىشاتتى①.

460-يىلى تۇرپان ئويمانلىقى پۇتۇنلەي جۇجانلار تەرىپىدىن ئىگىلۈۋلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن «جۇجانلارنىڭ ئىدىقۇتقا بولغان كونتروللىقى كۇچەيگەنلىكى ئۈچۈن، كىنگىت، پىشامشان، كۇسەن ھەتتا ئۇدۇنمۇ قايتىدىن جۇجانلارنىڭ دائىرىسىگە ئۆتۈپ كەتتى»②.

«مىلادى 480-يىللار داۋامىدا دولۇن خانلىققا ئولتۇرغاندىن كېيىن، جۇجان خانلىقى ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھى ئىچىدىكى ئۆزئارا پىتنىماسلىق تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ، بىر-بىرىنى ئۆلتۈرۈش ۋە يوتۇۋېتىش دەرىجىسىگە يەتتى. خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىق كۈرىشى قورالللىق قوزغىلاڭغا تەرەققىي قىلدى. شۇنىڭ بىلەن پاراكەندىچىلىك يۈز بېرىپ، دۆلتنى قالايمىقانلىشىپ كەتتى، قەبىلىلەرى تاراپ كەتتى. ھەممىدىن ئاۋۋال ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بۇركىلى قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈردى»③.

«ئېگىز قاڭقىللار ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ

---

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1984-يىل 4-سان 24-بەت.

② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1986-يىل 4-سان 125-بەت.

③ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1-قىسىم 141-بەت.

بىرى. ئېگىز قاڭقاللار ئەسلىدىكى تېلى (تۇرا)لاردىن قېيقالغان قوۋم بولۇپ، دەسلەپتە تېلى دەپ ئاتالغان. ئۇلارنى شىمالىي تەرەپتىكىلەر تېلى دەپ ئاتىسا، شىيالىقلار ئېگىز قاڭقىل ياكى دىڭلىك دەپ ئاتايتتى» ①. «ئېگىز قاڭقاللار موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئالاھىدە جۇغراپىيەۋى مۇھىتتا كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا ئولتۇرۇپ يول يۈرگەچكە، ئېگىز قاڭقاللار (ئېگىز ھارۋىلىقلار) دەپ ئاتالغان» ②.

ئېگىز قاڭقاللار نۇرغۇن قوۋملاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ دىلى (دىل)، چىئون (ئۇيغۇر)، كۆلۈگۇ، چاپىش، كەنكۈن، ئىچكىن قاتارلىق قەبىلىلىرى بولغان. شۇنداقلا ئۇچغىلى، تۇركىش، يىجان، دالان، كۇخ، داك (دابۇ)، ئالۇن، مويۇن، ئېغىن، بۇركلى، يۇسىپى قاتارلىق 12 قوۋمگە بۆلۈنگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇنىڭ تۇتۇلىڭ، خىتۇلىڭ، قۇلۇلىڭ، شۆگان، پۇتۇران، سوفۇ، سوغۇيان، يۆچىن قاتارلىق باشقا قوۋملىرىمۇ بولغان③. مىلادى 399-يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى داۋ ۋۇدى (توبا گۇي)نىڭ ھۇجۇمى بىلەن ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ ئادەملەردىن تارتىپ چارۋىلارغىچە ناھايىتى چوڭ چىقىم تارتقاندىن كېيىن، بىر قىسمى سىپىلىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىچكى موڭغۇل رايونلىرىغا، بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ كەتكەن. يەنە بىر قىسمى بايقال كۆلى ئەتراپلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان.

مىلادى 429-يىلى ۋېي شىزۇ بايقال كۆلى بويلىرىدا قېلىپ چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان قاڭقاللارغا يەنە بىر قېتىم زەربە بېرىپ، كۆپ قىسمىنى موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ ئولتۇراقلىشىشقا مەجبۇر قىلغان. ئىككى قېتىملىق ھۇجۇمدىن كېيىن، شەرقىي قاڭقاللار ھەر تەرەپكە تارقىلىپ كەتكەن.

---

① ② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1985-يىل 11-سان.

③ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1987-يىل 8-سان 28-بەت.

٧ ئەسىرنىڭ بېشىدا جۇجانلار زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتىپ نۇرغۇن كىچىك قەبىلىلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان①. شۇنىڭ بىلەن جۇجانلار كۈچەيىپ موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا دەۋران سۈرگەن چاغلاردا ئېگىز قاڭقىل قەبىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. ئۇلار جۇجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زولۇمىغا تاقەت قىلالمايۋاتقان ھەمدە قارشىلىق كۆرسەتتى②.

جۇجانلار تۇرپان ئۇيغانلىقىدا ئېگىز قاڭقىللار بىلەن زېمىن تالىشىپ دەھشەتلىك ئۇرۇش قىلدى. ئالدى قاڭقىل خانلىقىنىڭ قارارگاھى يارغول شەھىرىدە بولۇپ، قوجۇغا ناھايىتى بېقىن يەردە ئىدى③. تۇرپان ئۇيغانلىقى قاڭقىل خانلىقىنىڭ تەسىرىدە ئىدى. قاڭقىللار تۇرپان ئۇيغانلىقىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالى تەرەپلىرىدىن تاكى تېيانشاندىكى يۇلتۇز ياپىلىقىنىڭ شەرقىي تەرەپلىرىگىچە بولغان جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلاتتى. 460-يىلى تۇرپان ئۇيغانلىقى جۇجانلار تەرىپىدىن ئېگىلۈپلىنىغاندىن كېيىن، ئېگىز قاڭقىللار قارا شەھەرنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي شىمالى تەرىپىدىكى تاغلىق رايونلارغا كۆچۈپ، جۇجانلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن مۇداپىئە كۆردى. 488-يىل قاڭقىللار بۇركىلى قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاۋۇزلۇ بىلەن ئىنىسى چۇڭچى قاڭقىللارنىڭ 100 مىڭدىن ئارتۇق قوۋمىنى باشلاپ ئىسيان كۆتۈرۈپ دولۇن دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، ئېگىز قاڭقىللارنىڭ غەربىي شىمالىغا كۆچۈپ باردى ۋە بۈگۈنكى ئۇرۇمچى، جىمسار ئەترايلىرىدا ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇردى④. ئاۋۇزلۇ شىمال تەرەپكە، چۇڭچى جەنۇب تەرەپكە (قارا شەھەرگە) ⑤ جايلاشتى.

---

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1985-يىل 11-سان 7-بەت.

② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1-قىسىم 139-بەتلەر.

③ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1-قىسىم 139-بەتلەر.

④ ⑤ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1986-يىل 4-سان 131-، 132-بەتلەر.

شۇنىڭدىن كېيىن تەڭرى تېغى بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ ئارىلىقى يەنى جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى جايلارنى ئىگىلەپ تۇردى. 491-يىلى جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، جۇجانلار تىكلىگەن ئىدىقۇت ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، بۇ قاتناش تۇتۇۋىنىنى ئۆز كونترولىلىقىغا ئالدى ①.

« قاڭقىللارنىڭ ئىدىقۇتنى كونترول قىلغان ۋاقتى ئېپتالىتلار (ئاق ھۇنلار)نىڭ شەرقىگە قاراپ پائال ھەرىكەت قىلىۋاتقان ۋاقتى ئىدى. شۇڭا، قاڭقىللارغا جۇجانلاردىن كېلىۋاتقان بېسىمغا بەرداشلىق بېرىشتىن باشقا، غەرب تەرەپتىكى ئېپتالىتلارغا قارشى تۇرۇشقا توغرا كەلدى ②.

ئىدىقۇت جۇجانلار قولىدىن قاڭقىللارغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئېپتالىتلار ئىدىقۇتنى قولغا كىرگۈزۈپ جۇجانلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ غەربكە كېڭىيىشىنى چەكلەپ، سودا يولىنىڭ راۋانلىقىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى. ئېپتالىتلار كىنگىت (قاراشەھەر)نى بېسىۋېلىپ، چۈڭچىنى ئۆلتۈرگەن، ئوغلىنى ئەسىر ئالغاندىن كېيىن كىنگىت خەلقى تاراپ كەتتى، بەزىلىرى يا ئېپتالىتلارغا بېقىندى يا جۇجانلارغا تەسلىم بولدى... ئاۋۇزلۇ زالىم بولغانلىقتىن، خەلقنىڭ رايى يېنىپ، كۆپچىلىك ئۇنى ئۆلتۈرۈپ ئۆز ئىچىدىن بالياننى خان قىلىپ تىكلىدى. يىل ئۆتۈپ، ئېپتالىتلار قاڭقىللار ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى» ③. شۇنىڭ بىلەن ئېپتالىتلار قاڭقىللارنىڭ خانلىق تەختىنى تۇنجى قېتىم ئىدارە قىلدى. چۈڭچىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئېپتالىتلارغا بېقىنغان ياكى جۇجانلارغا تەسلىم بولغانلاردىن باشقا، يەنە بىر قىسىم قاڭقىللار ئۆز ئالدىغا ماكان ئىزدەپ، كىنگىت ئەتراپىدىن كۆچۈپ غەربىي يول بىلەن ئاقسۇدىن ئۆتۈپ، چوڭ يول ئۈستىدىكى بوستانلىققا ـــ دولان يۇرتىغا يېتىپ بارغان. بۇ بوستانلىقنىڭ سۈيى

---

① ② « شىنجاڭ قىسقىچە تارىخى » 1-قىسىم 142-، 143-بەتلەر.

③ « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ژۇرنىلى 1986-يىل 4-سان 133-بەت.

مول، توغرىقى غول، يايلىقى كەڭ، يەرلىرى مۇنبەت، ئوتۇنى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ جاي يولۇچىلار كېلىپ-كېتىپ تۇرىدىغان ئوتكەل، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، ئوۋچىلىققا باب كېلىدىغان ياخشى ماكان ئىدى.

قاڭقىللار دولان يۇرتىغا كەلگەندىن كېيىن ماكانلىشىپ، يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇلار ئېغىتالتىلارنىڭ زەربىسىدە چارۋىلاردىن ئايرىلغانلىقى ئۈچۈن چارۋىچىلىق قىلالمايدېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولغان. «ئۇيغۇرلار مىلادىدىن ئىلگىرىلا تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا تارقالغانىدى» ①.

«٧ ئەسىردىن كېيىن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا تۇرالار، ئۇيغۇرلار خېلى كەڭ كۆلەمدە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن بولغاچقا، كۆچمەن قاڭقىللار بوستانلىقتىكى يېڭى ماكانغا كەلگەندىن كېيىن، قوشنا رايونلارغا تونۇلغان ۋە بۇلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان. ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىر قوۋۇم، تىل، ئۆرپ-ئادەت، دىنى جەھەتلەردە ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، بەزى جەھەتتە ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى ياشىغان رايونلىرى ۋە ئارىلاشقان قەبىلىلەر ئوخشاش بولمىغاچقا، مەلۇم جەھەتلەردە ئارىلاشما ئېلىمېنتلار كۆرۈلگەن. قاڭقىللارنىڭ بۇركىلى قەبىلىسى ئالساق، گوبى (موڭغۇل دالاسى) نىڭ شىمالىدا ياشىغان دەۋرلەردە، گەرچە ئېگىز قاڭقىل ئومۇمىي نامى بىلەن ئاتالسىمۇ، تىل، ئۆرپ-ئادەتلىرى ئاساسەن ئوخشىمايدىغان قىرغىزلارنىڭ كەنكۈن قەبىلىسى بىلەن يېقىن ياشىغان. جۇجانلاردىن كەلگەن ئالۋان-ياساقنىڭ ئېغىرلىغىدىن ٧ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاسىياغىمۇ كۆچۈپ، يەنە باشقا جايلارغىمۇ ياشىغانىدى. ئۇلار ئەزەلدىن مەدەنىيەت جەھەتتە ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ھۇنەر-سەنئەت

---

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1985-يىل 11-سان 5-بەت.

جەھەتلەردە بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ، يېڭى جايغا كەلگەندىن كېيىن، قوشنا خەلقلەرگە زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇلار ئۇسسۇل-سەنئەتتە داڭ چىقارغاچقا، قوشنا يۇرت خەلقلىرىمۇ ئۇلاردىن ئۆگىنىپ، شۇلارنىڭ مۇقامىنى توۋلىغان. شۇلارنىڭ ئۇسسۇلىنى ئويناغان. ئۇلار ئەسلىدە دولۇننىڭ تەۋەلىكىدە بولغاچقا، يەرلىك قەبىلىلەر ئۇلارنىڭ تېگى-تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ دولۇننىڭ تەۋەلىكىدىن كەلگەنلىكىنى ئىپادىلەپ، ئۇلارنى «دولۇنلۇقلار» دەپ ئاتىغان. كېيىنچە «دولۇن» دېگەن نام دولۇنلۇقلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن دولانلىقلار (دولان) دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغان.

2. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ ئېيتىدائىي شەكىللىنىشى

دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى ئۇيغۇر مىللىي سەنئىتىنىڭ ئېيتىدائىي شەكلى بولۇپ، ئۇيغۇر ئېيتىدائىي مىللىي سەنئىتى بولسا، تېخى مىللەت ۋە قەبىلىلەر شەكىللىنىشتىن بۇرۇنقى ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن ئورتاق يارىتىلغان ئېيتىدائىي سەنئەتتىن شەكىللەنگەن.

ئېيتىدائىي سەنئەت ئېيتىدائىي ئەمگەك بىلەن ئېيتىدائىي تەسەۋۋۇرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ، ئېيتىدائىي توتېمزمنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ شەكىللىنىپ بەدىئىيلەشكەن ۋە ئىجتىمائىيلاشقان.

توتېمزم بولسا، ئېيتىدائىي ئۇرۇق جامائىتى دەۋرىدە پەيدا بولغان بولۇپ، قەدىمكى زامانلاردا ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ناھايىتى ئاجىز، تەبىئەت ھادىسىلىرىغا نىسبەتەن بىلىم-سەۋىيىسى تۆۋەن بولغىنى ئۈچۈن، تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىشكە ئامالسىز قالغان. نەتىجىدە تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن قورقۇش، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش تۇيغۇلىرى پەيدا بولۇپ، تەبىئەتنىڭ ھەر خىل قورقۇنچلۇق ھادىسىلىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بىرەر

نەرسىنى ئۆزىگە پايدىلىق ياكى قانداش ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا ئىشىنىدىغان ۋەقەلەر كېلىپ چىققان. بۇ، دىنىي ئېتىقادنىڭ دەسلەپكى تۈرەلمىسى بولغان توتېمزمنى شەكىللەندۈرۈپ، تەبىئىي شارائىتتى خىلمۇ خىل جايلاردا ياشىغان ئادەملەردە خىلمۇ خىل نەرسىلەرگە چوقۇنىدىغان ئادەتلەر كېلىپ چىققان.

توتېمزم بولسا، ئۇرۇق ھېسابلانغان دەسلەپكى ئۇرۇقداشلىق جامائىتى دەۋرىدە پەيدا بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي بىرلىك بولۇپ، توتېمزم ئېتىقادى ناھايىتى كۆپ قەبىلىلەر ۋە خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تۈردە تارقالغانىدى. ئادەملەر قاغا، بۈركۈت، ھوقۇش، پاقا، يىلان (ئەجدىھا)، بۆرە، كالا، دەرەخ... قاتارلىقلارنى ئۆزىگە «توتېم قىلىپ، توتېملار شەرىپىگە مۇراسىملار ئۆتكۈزەتتى. (ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىمۇ باشقا ئىنسانلارغا ئوخشاشلا ئۆزلىرىگە دەرەخ ۋە بۆرىنى توتېم قىلىپ، توتېملىرىنىڭ شەرىپىگە مۇراسىملار ئۆتكۈزگەن).

توتېم مۇراسىمى ئېتىقادىي سەنئەتنى شەكىللەندۈردى. توتېم مۇراسىملىرىنىڭ تۈنجى شەكىللىنىش باسقۇچلىرىدا ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ ئۈمىد-ئارزۇلىرىنى، ھەسرەت-نادامەتلىرىنى، ئىجتىمائىي ئەمگەك، تەسەۋۋۇرلىرىنى، ھاياتىدىكى ئېچىنىشلىق ھادىسىلەرنى تەسۋىرلەپ قوشاق قېتىپ، توتېملىرىدىن ئۆزلىرىگە مەدەت تىلەپ مۆڭگۈق كۆيى-نالىلار بىلەن زارلىنىش نەتىجىسىدە ھەرخىل كۆيلەرنىڭ خىلمۇ خىل يېقىملىق ۋە تەسىرلىك ئاھاڭلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ خىل ئاھاڭلىق قوشاقلار بەك تەسىرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، دەسلىپىدە توتېم مۇراسىملىرىدا ئوقۇلغان بولسا، تەدرىجىي ئىجتىمائىيلىشىپ، مۇراسىمدىن باشقا ۋاقىتتىمۇ، سەپەر ئۈستىدە، ئەمگەك جەريانلىرىدا، ياياقلاردا، ئورمان ۋە باياۋانلاردا يۇرۇپ غېرىپلىق ھېس قىلغان ياكى ئىچى پۇشقاندا توتېملىرىنى سېغىنىپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئېيتىلىش ئارقىلىق غەزەل ئاھاڭلىرىنىڭ كۆپ خىل ژانىرلىرى پەيدا بولغان. مۇشۇنداق مەلۇم دەۋرلەردىن كېيىن

هەر خىل توتېمدىكىلەر ئۆز توتېملىرى بىلەن بولغان ئالاقىلىرىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئۇلارغا تەسىر قىلىش ئىمكانىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن توتېملىرىنىڭ تەقلىدىنى دوراپ ئۇسسۇللار ئويناتقان. مەسىلەن: «قاغا توتېمنىڭ ئەزالىرى قاغا ئۇسسۇلىنى ئورۇنلىغان. ئويۇن قاتناشچىلىرى قاغىنىڭ تومشۇقىنى تەسۋىرلىگۈچى نقابلارنى كىيىشكەن. «ئۇلار دائىرە بولۇپ ئايلىنىپ، بىر-بىرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن يۈرۈشۈپ، قاغىنىڭ قانات قېقىشىغا تەقلىد قىلىپ قوللىرىنى ھەربىر تالە ندۇرەتتى»، «بۆرە فىراتر بېيىسى (بۆرە توتېمى گۈرۈپپىسى) ئەزالىرىنىڭ توتېم ئۇسسۇلى بۆرە ئۇسسۇلى ئىدى. بۆرە تېرىسىدىن قىلىنغان پىلاشنى مۇرىسىگە تاشلاپ نقابلارنى كىيىشىپ، بۆرىگە ئوخشاش ھەربىر تەت قىلىشقان».

قەدىمكى توتېم مۇراسىملىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى ئويۇندىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇراسىم قاتناشچىلىرى ھەر خىل ھەربىر تالەرنى قىلىشتىن تاشقىرى، باش كىيىم، نقابلارنى كىيىشىپ ھەمدە تەنلىرىنى بوياقلار بىلەن بوياپ (گىرىم قىلىپ) ئۆزلىرىنى توتېمغا ئوخشىتىشقا ھەربىر تەت قىلىشقان. مۇراسىم ۋاقتىدا (ئويۇنلىرىدا) ئەپسۇن قوشاقلىرى ئورۇنلانغان. قوشاقلارنىڭ مەزمۇنلىرى توتېملار توغرىسىدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىيىشىنى سورىغان ①.

بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائىي جامائەت شارائىتىدا كىشىلەرنىڭ تىرىكچىلىكى — ئوۋچىلىق ئىگىلىكى شارائىتىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن. مۇراسىم ئويۇنلىرى ھەرخىل قىزىقارلىق ئويۇنلار بولۇپ، پەقەت توتېملىرىنىڭ تەقلىدىنى دوراپ ئويناش بىلەن چەكلەنمەستىن، باشقا قىزىقارلىق ئويۇنلارنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن ئويۇن ھەربىكتىدىكى دراماتىك خۇسۇسىيەتلەر كىشىلەرنىڭ ئىستېتىك زوقىنى قوزغىغان ۋە بۇ ئويۇنلار دىنىي مۇراسىملارنىڭ سىرتىدىمۇ

---

① م. س. بوتسنوۋا (سابىق سوۋېت ئىتنىپاقى): «دىن قانداق پەيدا بولدى؟» 62-بەت.

كۆڭۈل ئېچىش سۈپىتىدە ئويىنلىپ، ئويۇن ھەربىكتىكە ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوبرازى سىڭدۈرۈلگەن. قوشاق مەزمۇنلىرى تەرەققىي قىلىپ، تەسىرلىك ۋە قىزىقارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مۇراسىم ئويۇنلىرى ئۆزىنىڭ مول مەزمۇنى بىلەن ئىنسانلارنى جەلپ قىلىپ، ناھايىتى كەڭ دائىرىلىك كۆڭۈل ئېچىش بەزمىسىگە ئايلانغان. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئەينى زاماندىكى تىرىكچىلىك قىيىنچىلىقلىرى، تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىش قىيىنچىلىقلىرى ئاستىدا ناھايىتى كۆپ ئازاب تارتقان بولسىمۇ، ئىپتىدائىي سەنئەت ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش رولىنى ئويىنىغاچقا، ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى قامداشنىڭ سىرتىدىكى چاغلىرىنى ئايلاپ-يىللاپ ئويۇن بەزمىلەر بىلەن ئۆتكۈزگەن. قەدىمكى گرېتسىيە شائىرى گېسود (بىزنىڭ ئىرامىزغىچە بولغان VII — VIII ئەسىرلەردە ياشىغان) ئىپتىدائىي دەۋرنى تۆۋەندىكى مىسرالار بىلەن كۈيلىگەنىدى:

« غەمنى بىلمەي، ئەمگەك قىلماي ئىشرەتتە ئىنسان،
ياشار ئىدى ساپ قەلب بىلەن خۇدالارغا ئوخشاش.
دائىم كۈچكە تولۇق ئىدى ئۇنىڭ بىلىكى،
ۋە قېرىلىق ئازابىدىن خالى ھەرقاچان.
ئايلاپ-يىللاپ بەزمىلەردە ئۆتكەن كۈنلىرى،
گويا ئۈيقۇ ئالغانغا ئوخشاش ئۆلۈشكە ئاسان.
مول-كول ھوسۇلنى يەر ئۆزى بەرگەن،
ئاچلىق نېمە بىلمىگەن راھەتتە ».

يۇقىرىقى مىسرالاردىن شۇنى بىلىش مۇمكىنكى، ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئويۇن-بەزمىلەرنىڭ ھۆزۈرىدا ئۆزلىرىنىڭ جەبرى-جاپالىق كۈنلىرىنى ئۇنتۇپ، راھەت ھېس قىلىشقان.

ئىپتىدائىي سەنئەت، ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناش، ئۆز ئارا قوشاق ئېيتىش قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ بىر يۈرۈش سەنئەت رېتىمى قۇرۇلمىسىنى پەيدا قىلىپ، تەدرىجىي سىستېمىلىشىپ بىر

سورۇندىلا ناخشا، ئۇسسۇل، قوشاق ئېيتىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تەرتىپلىك ۋە رېتىملىق ئېلىپ بېرىلىدىغان «مەشرەپ» ①نى شەكىللەندۈرگەن. مۇراسىم مەشرەپلىرىنىڭ شەكىللىنىشى بولسا، ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ رېئال تەقلىدچىلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئەكسىچە رومانتىك تەسەۋۋۇرنى، شۇ ئاساستىكى بەدىئىي ئىجادىيەتنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئىپتىدائىي ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى كىشىلەرنىڭ پۈتۈن تىرىكچىلىكى ھايۋانلارنى ئوۋلاش بىلەن باغلىق بولغان ئىپتىدائىي جامائەت شارائىتىدىكى توتېمىزم دەۋرىدە بارلىققا كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ناخشا مەزمۇنلىرى ۋە ئۇسسۇلنىڭ تەقلىد ھەرىكىتى ئەينى زامانداشلىرىنىڭ رېئال ئەمگەك ئوبرازى بىلەن رومانتىك تەسەۋۋۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. ئىپتىدائىي سەنئەت ئۆز تەرەققىياتىدا نۇرغۇن دەۋرلەرنى باشتىن كۆچۈرگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىپتىدائىي مەزمۇنلىرى سەنئەت تەركىبىدە ئاساسىي گەۋدە سۈپىتىدە داۋاملىق ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى. قەبىلە ۋە مىللەت شەكىللەنگەندىن كېيىنمۇ، ھەرقايسى قەبىلە ۋە مىللەتلەر ئىپتىدائىي سەنئەت ئاساسىدا، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان جايلاردا ئوخشاش بولمىغان سەنئەت تۈرلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقارسىمۇ، ئىپتىدائىي سەنئەت ئامىللىرىنى ئاساس قىلىپ، شۇ ئاساستا تەرەققىي قىلدى. دولان مۇقام-مەشرەپلىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇر مىللىي سەنئىتىنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىمۇ ئىپتىدائىي سەنئەت ئاساسىدا تەرەققىي قىلدى. بىز مىللىي سەنئىتىمىزگە دىققەت قىلىدىغان بولساق، خۇددى ئىپتىدائىي توتېمىزم مۇراسىملىرىدىكىدەك دەرەخنى دوراپ ھەر تەرەپكە نازلىنىش، بۇركۇتنى دوراپ قوللىرىنى كۆتۈرۈپ قانات قېقىش، لاچىن قانات ھەرىكەتلەرنى قىلىش ۋە لاچىندەك شۇڭغۇش،

---

① «مەشرەپ» ئەرەبچە: تەبىئەت، ئادەت، خەلق، رەۋىش دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. كۆچمە مەنىسى ئادەتكە ئايلانغان بەزمىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىپتىدائىي ئەمگەك شەكىللىرىنى دوراپ، ئۇۋچىدەك ئوقيا ئېتىش، باتۇرلارچە يىرتقۇچ ھايۋانلارنى ئوۋلاپ، دائىرىگە ئېلىپ دۆمبالاپ يوقتىتىش، ئەمگەك غەلىبىسىدىن كېيىن شادلىق تەنتەنىلىرىنى ئۆتكۈزۈش قاتارلىق ھەرىكەتلەر كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائىي سەنئەت مەزمۇنلىرى ئىدى. دولان مەشرىپىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئالدى بىلەن تەڭرىنى تەسۋىرلەيدىغان ۋە كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ خىيالغا سالىدىغان تېكستلەر بىلەن مۇقام توۋلاپ، ئۇنىڭدىن كېيىن خۇشاللىق باسقۇچىغا ئۆتۈپ ئۇسسۇل ئويناش، ئۇنىڭدىن كېيىن يېقىنلىرى بىلەن قوشاق ئېيتىش قاتارلىق مەشرەپ رېتىمى ئەنە شۇ ئىپتىدائىي دەۋردىن باشلاپ داۋاملىشىپ كەلگەن. ئېيتىش كېرەككى، ئىپتىدائىي سەنئەت دەسلىپىدە تار دائىرىدە بولغان بولسا، قەبىلە ۋە مىللەت شەكىللەنگەندىن كېيىن ئۇنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، ھەتتا پۈتۈن قەبىلىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ مەزمۇنلىرىنى كۆپەيتىپ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. V ـ VI ئەسىرگە ئائىت «ۋېي سۇلالىسى تارىخى. قاڭقىللار تەزكىرىسى» دە قاڭقىللار (قەدىمكى ئۇيغۇرلار) نىڭ ئۆرپ-ئادەتلى ئۇسسۇلدا توختىلىپ: «ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى بىر يەرگە يىغىلىپ، مۇراسىم ئۆتكۈزگىنىدە، يىغىلغۇچىلار-نىڭ سانى نەچچە تۈمەن بولاتتى. مال سۆيۈپ ئات بەيگىسى قىلاتتى. سەيلە قىلاتتى، ناخشا ئېيتىپ ئۇسسۇل ئويناتتى» دېيىلگەن. يەنە مۇشۇنداق مۇراسىملار توغرىسىدا شىنجاڭ مىڭۆيلىرىنىڭ تام رەسىملىرىدە ئوبرازلار قالدۇرۇلغان بولۇپ، مىلادى V ـ VI ئەسىرگە تەئەللۇق قىزىل مىڭۆيى 11-ۆە 38-غاردىكى تام سۈرەتلىرىدە، ئەر-ئايال بىرلىكتە ساز چېلىپ، نەغمە-ناۋا قىلىپ، مۇراسىم ئۆتكۈزۈۋاتقانلىقى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇنداق رەسىملەر تۇرپان بىزەكلىك مىڭۆيى (25-غار)دە، كۇچار قۇمتۇر مىڭۆيى (30-غار) دىمۇ بار. بۇ، ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ ئاشۇ دەۋردىكى تەرەققىي قىلغان شەكىللىرى ئىدى. ۋەھالەنكى،

ئۇيغۇر مىللىي سەنئىتى ئۇزاق يىللىق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، ھەرقايسى دەۋردە زۆرۈر بولغان ئۆزىگە خاس تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز تەركىبىنى ۋە مەزمۇنلىرىنى بېيىتتى. غەزەل تۈرلىرىنى كۆپەيتىپ، مۇقىملاشقان ۋە سىستېملاشقان ئاھاڭ تۈرلىرىنى قېلىپلاشتۇردى. مەشرەپ تەركىبىگە خەلق فولكلورى ئاساسىدا تېكست ۋە تەقلىد تۈرلىرىنى كىرگۈزۈپ، كومپىدىيىلىك خۇسۇسىيەت پەيدا قىلىپ، مۇقام-مەشرەپلەر-نىڭ ئىستېتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاشۇردى. لېكىن، بۇ تەرەققىياتلار-نىڭ ھەممىسى قەدىمكىنى ئاساس قىلىپ، تەدرىجىي ھالدا تولۇقلىما سۈپىتىدە بارلىققا كەلدى. ھالبۇكى، ھازىرقى ھەرخىل يەرلىك ناملار بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان مەشرەپ شەكىللىرى بولسۇن، ياكى كلاسسىك مۇزىكا ئون ئىككى مۇقام بولسۇن، ھەممىسىدە مۇقامنى مۇقەددىمە قىلىش، مۇزىكىنى ئىلگىرى-كېيىن چېلىپ غەزەلگە تەڭكەش قىلىش، ئۇسسۇلچىلار يۈز-كۆزلىرىنى بويىاپ (گىرىم قىلىپ) ئۇسسۇلغا چۈشۈش، رېئاللىقنى ياكى تەسەۋۋۇرنى تەقلىد بىلەن ئىپادىلەش، كېيىنەككە ئوخشىتىپ كىيىم كېيىپ كېيىنەكنى دوراپ ئۇسسۇل ئويناش، يىلاننىڭ تەقلىددىنى قىلىپ يىلاندەك تولغىنىپ ئويناش، بېيىت-قوشاقلار ئېيتىش قاتارلىقلار كۆرۈلدۇ. بۇنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائىي سەنئەت شەكىللىرىنىڭ سەنئىتىمىزدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تەركىبلىرى بولۇپ، ئىپتىدائىي سەنئەت شەكىللىرى دولان ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىدە ئىنتايىن روشەن كۆرۈلدۇ. چۈنكى، دولانلىقلار قەدىمكى قەبىلە بولۇپ ياشىغان دەۋرلەردە بولسۇن ياكى تارىم بوستانلىقىغا كۆچۈپ كېلىپ «دولانلىقلار» دېگەن ناملار بىلەن ياشىغان دەۋرلەر بولسۇن، ھەتتا بۈگۈنكى كۈنلەرگىچە ئايرىم جۇغراپىيىلىك مۇھىت شارائىتىدا ياشاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلاردا ئىپتىدائىي ئۆرپ-ئادەتلەر ۋە ئىپتىدائىي ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى ئۆزگەرمەس-تىن، خۇددى ئاۋسترالىيىدىكىگە ئوخشاش قەدىمكى پېتى ساقلىنىپ

كەلگەن. ئىسپاتلاش مۇمكىنكى، ئاۋستىرالىيەلىكلەر بۇ قىتئەگە بۇنىڭدىن 10-12مىڭ يىللار ئاۋۋال شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىن كەلگەنىدى. ئاۋستىرالىيەلىكلەر باشقا كىشىلەردىن ئاجرالغان ھالدا خۇددى دولانلىقلارغا ئوخشاش قولايسىز بولغان تەبىئىي شارائىتقا دۇچ كېلىپ، ئۆز تەرەققىياتىدا ئارقىدا قالدى. ئۇلار 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ، ئىپتىدائىي جامائەت ئۇرۇق تۈزۈمىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىنىڭ بىرىدە تۇرغانىدى. ئۇلار ئانچە چوڭ بولمىغان قەبىلىداش گۇرۇپپىلار، ئۇرۇقلارغا (گۇرۇپپىدا 50 — 60 كىشى بولغان) بۆلۈنۈپ ياشاشقان. ئۇلار ئوزۇق ئىزلىشىپ دائىم بىر يەردىن ئىككىنچى بىر يەرگە كۆچۈپ يۈرۈپ ھايات كەچۈرگەن. ئۇلار ئوۋچىلىق قىلىش، مېۋە ۋە يىلتىزلارنى تېرىش بىلەن مەشغۇل بولغان. ئوچى تاش ياكى سۆڭەكتىن قىلىنغان نەيزە، سويۇل، قايرىلغان، سىلىقلانغان ئوچى ئۆتكۈر كالتەكلەر بىلەن توپ-توپ بولۇپ ئوۋ قىلىشقان. ھايۋانلارنى كالتەك-تاياق بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەن. ئۇلار ھايۋاننى توتىم قىلىپ ئۇنىڭ شەرىپىگە مۇراسىم ئۆتكۈزگەن. مۇراسىمنىڭ ئاساسىي قىسمى ئويۇن بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇراسىم قاتناشچىلىرى باش كىيىم، نقاپلارنى كىيىپ ھەمدە تەنلىرىنى بويالغان بىلەن بويالغان ئۆزلىرىنى توتىمىغا ئوخشىتىشقا ھەرىكەت قىلىشقان. مۇراسىم ۋاقتىدا ئەپسۇن قوشاقلىرىنى ئېيتىشىپ، توتىملارنىڭ كۆپىيىشىنى تەلەپ قىلىشقان. بۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى، ئۇسسۇل سەنئەتلىرى ئىپتىدائىي دەۋرىگە خاس بولۇپ، بۇلارنىڭ قەبىلىلىرىمۇ ئۆز ئالدىغا ئوخشاشمىغان توتىملارغا ئېتىقاد قىلىپ، بەزى قەبىلىلىرى (گۇرۇپپىلىرى) قاغىنى، يەنە بىر قىسمى بۆرىنى توتىم قىلغان ۋە بۆرە ئۇسسۇللىرىنى ئويناپ كەلگەن. بەزىلىرى دەرەخنىمۇ توتىم قىلىپ دەرەخكە ئوخشاش ھەرىكەتلەرنى قىلغان.

ئاۋستىرالىيەلىكلەر ھاياتىنىڭ قىسقىچە خاراكتېرى بۇ قەبىلە راۋاجلىنىشىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى باسقۇچلىرىنىڭ بىرىدە تۇرغانلىقىنى

كۆرسەتىدۇ. شۇڭلاشقىمۇ ئۇلارنىڭ ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى سەنئەتنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرى توغرىسىدا تەسەۋۋۇر بېرەلەيدۇ.

دولان ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ خاراكتېرىدىمۇ تامامەن دېگۈدەك ئىپتىدائىي دەۋرگە خاس مەزمۇن، ھەرىكەت شەكىللىرى ساقلىنىپ كەلگەن. دولانلىقلارنىڭ مەدەنىيىتىدە تېخىچە توتېمىزم مەدەنىيەت كۆز قاراشلىرى بار. بۇلار ھازىرغىچە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ توتېملىرىدىن بۆرىنى ئامەتنىڭ سىمۋولى ھېسابلايدۇ. ئامەتلىك بولىدۇ دەپ بوۋاقلارغا بۆرىنىڭ ئىلىك سۆڭىكىدىن تېشىلگەن «چوغا» سالىدۇ. بۆرە ئوشۇقىنى ساقلىسا «قەست» يۈرمەيدۇ، قىمار ئوينىسا بۆرە ئوشۇقى بار كىشى ئۇتۇۋالىدۇ دەپ قاتتىق ئىشىنىدۇ. «چىراغ» ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق قەدىمكى قەبىلە ئادەتلىرىنى ئىجرا قىلىدۇ. بۇ ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ خاراكتېرى ئەجدادلارنىڭ ئىپتىدائىي ھاياتىغا خاس بولۇپ، ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي سەنئەت شەكلىدۇر. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ راۋاجلىنىشتا خوددى ئاۋسترالىيەدىكىگە ئوخشاشلا جەريان، باسقۇچلارنى باشتىن كەچۈرگەن، ھەرقانداق مىللەت، ھەرقانداق خەلقنىڭ تەرەققىيات راۋاجى ئونىڭ سىرتىدا قالمىغان. ھالبۇكى، تېگى تەكتىدىن ئېيتقاندا دولان ناخشا-ئۇسسۇل مەشرەپى، ئۇيغۇر ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىمۇ، ئاۋسترالىيە سەنئىتىگە ئوخشاش شەكىللەنگەن. بۇ ھەقتىكى تەسەۋۋۇرىمىزنى دولان ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ شەكىل، مەزمۇنلىرى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي ھاياتىغا خاس ئۆرپ-ئادەتلەر بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن. تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىنكى، ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ شەكىللىنىشى كۆپىنچە جايلاردا ئوخشاش بولغان. ھازىرقى ئىسلام-پەن نەتىجىلىرى ھازىرغىچە ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى مىللەت تەركىبى، ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى شەرھىلەشكە مۇكەممەل ئاساس يارىتىپ بېرەلمىگەنلىكى

ئۇچۇن، بەزى مىللەتلەرنى چۈشەندۈرۈشكە ئامال بولمىسمۇ، ئاسىيانىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىي جەنۇبىي تەرەپلىرىدىن تارقالغان سەنئەت شەكىللىرىنىڭ ئىپتىدائىي شەكىللىنىش باسقۇچىنىڭ ئوخشاشلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئاۋسترالىيە مەدەنىيەت سەنئىتىمۇ ئەسلىدە جەنۇبىي، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا مەدەنىيەت سەنئىتى ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت مەنبەلىرىمۇ ئاشۇ جايلاردىن تارقالغان ياكى يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيەت سەنئەت شەكىللىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ خىل ئوخشاشلىق شۇ خەلقنىڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيەت سەنئەتلىرىنىڭ ئىپتىدائىي شەكىللىنىشى توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرىمىزنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مەلۇمكى، ئاسىيانىڭ جەنۇبىي، شەرقىي جەنۇبى تەرەپلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادلىرى بولغان ساكلارنىڭ ئەجدادى، ھۇنلار، توخرىلار (ياۋچىلار)، تۈركلەر ياشىغانىدى. ئۇلار بىر قانچە قوۋمغا بۆلۈنگەندىن كېيىنمۇ، جەنۇبىي ئاسىيانى تاشلىماي، ئىلگىرى ھەرتەرەپكە تارقاپ كەتكەنلەرمۇ كۆچۈپ بېرىپ ھاكىمىيەت تىكلىگەن. ساكلار توغرىسىدا «خەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ غەربىي رايون تەزكىرىسىدە: «چوڭ ياۋچىلار غەربتە باكتېرىيەدە، ساك پادىشاھى جەنۇبتا كەشمىردە دەۋران سۈرگەن. ساكلار تارقاق بولۇپ، كۆپ ۋاقىتلاردا بىرنەچچە بەگلىككە بۆلۈنۈپ كەتكەن» دېيىلگەن.

ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات نەتىجىسى: «ساك مەدەنىيىتى بىلەن ئۇيسۇن مەدەنىيىتى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىلگىرى-كېيىن ئىككى باسقۇچى» دېگەن ھۆكۈمنى ئىسپاتلىغان.

ساكلار بولسا، ئىپتىدائىي ئۇرۇق جامائىتى ياكى قەبىلە شەكىللەنگەن دەۋرلەردە ئاساسەن ئاسىئى، گاسىئانى، ئوخارى ۋە ساكائورا ئۇلىدىن ئىبارەت تۆت قەبىلە ياكى قوۋمدىن تەركىب تاپقانىدى. ساكلارنىڭ ئەينى ۋاقىتدىكى تارقىلىش

دائىرىسى كەڭ بولۇپ، نۇرغۇن قەبىلە ياكى قوۋملار ساكلارنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىگە ئۇچرىغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى VII - ئەسىر - نىڭ ئاخىرلىرىدا ساكلارنىڭ شەرقتە ياشاۋاتقان قوۋملىرى ئىلى دەرياسى، چۇ دەرياسى بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن. ساك قوۋملىرىدىن ئاسسىئى قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ بۇ جايدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا باشلىغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى VI - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئىلى دەرياسى، چۇ دەرياسى بويلىرىدىكى ئاسسىئى قاتارلىق قەبىلىلەر غەربكە ـــ سىر دەرياسى بويلىرىغا كېڭەيگەن.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 176 - ، 177 - يىللىرى ئۇلۇغ ياۋچىلار غەربكە كۆچكەنلىكتىن، ساكلار ئىلى دەرياسى، چۇ دەرياسى بويلىرىدىن ۋاز كېچىپ ئولارنىڭ بىر قىسمى جەنۇبقا كۆچۈپ پامىردىكى ھەرقايسى جايلارغا تارقالغان. كېيىن يەنە شەرققە ـــ تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلارغا كىرگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى 140 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، خىلى كۆپ ساكلار سىر دەر ياسىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا كۆچكەن، بىر قىسمى باكتېرىيەگە بېرىپ گرېكلار قۇرغان باكتېرىيە خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان. مۇشۇ ۋاقىتلاردا ساكلارنىڭ ئاسسىلارنى ئاساس قىلغان بىر تارمىقى سىر دەرياسىنى بويلاپ ئارال دېڭىزى بويلىرىغا، ھەتتا كاسپى دېڭىزى بويلىرىغا كۆچۈپ بارغان. بولار تارىختا « ئائورسىلار » دەپ ئاتالغان. سىر دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا قېپقالغان ساكارائولىلار كانگىيىلىكلەر دەپ ئاتالغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 129 - يىلى پامىردىكى ساكلار كۆكئارت (پامىر) تېغىدىن ئۆتۈپ، قەندىھار ۋە تاكسىلارغا بېسىپ كىرگەن. ئۇلار بۇ رايوندا كاپچا (كەشمىر) دۆلىتىنى قۇرغان.

ئۇلۇغ ياۋچىلار 2 - قېتىم غەربكە كۆچكەندە يەنە بىر قىسىم ساكلار سوغدىيانا ۋە توخارىستاندىن پېرسىيەگە بېسىپ كىرىپ، تراڭكىيانا ۋە ئاراكشىينى ئىشغال قىلغان. تراڭكىيانا شۇ سەۋەبتىن

ساك غەربكە غەربكە كۆچمەي قالغان سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايونىلىغان ئايلانغان. بىر قىسىم ساكلار دۆلىتى ساكلارنىڭ ئالتاي تېغىنىڭ شەرقىدە پائالىيەت قىلغان ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن قاتقاللار دەپ ئاتالغان6-يىللىرىغا كەلگەندە ساك قوۋملىرىنىڭ غەربكە كۆچمەي قالغان بىر قىسمى ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئەجدادىغا ئايلانغان. بىر قىسىم ساكلار خوتەن دەريا سىنىڭ غەربى، ئالتاي تېغىنىڭ شەرقىدە پائالىيەت قىلغان، بۇلار خەنزۇ تارىخنامىلىرىدا قاتقاللار دەپ ئاتالغان. يەنە بەزى مەنبەلەردە: سوغدىيانا نىڭ شەرقى، پامىر نىڭ غەربى، سىر دەريا سىنىڭ جەنۇبى، ھىندىقۇش تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونىنى «ساكارا» دەپ ئاتايدىغانلىقى، ساكلار نىڭ بۇ رايوندا كاراتائ، كوماري، كومىدىئائ، ماسساگېت، گرىناكى قاتارلىق كىچىك قەبىلىلىرىنىڭ ياشايدىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات قالدۇرۇلغان.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 165-يىلىدىن باشلاپ توخرىلار ھىندىستاندا كوشانىيە خانلىقىنى قۇرغان. ھىندىستان ساكلار نىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرغان بىر جاي بولۇپ، ساك مەدەنىيىتى جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قورۇقلۇقىدىكى دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت مەنبەسى بولغان. ئەجدادلىرىمىز ساك، ھون، توخرى، تۈركلار قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتىلىپ دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىنى، مۇزىكىسىنى، ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنى كەڭ تارقاتقان. كېيىنكى دەۋرلەردە يۇقىرىقى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كەتكەن. «يېڭى تاش قورالىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا قەبىلىلىرى بىلەن ئەينى ۋاقىتتا ئورال ئەتراپى، سىبىرىيە، شىنجاڭ، قارا دېڭىز ساھىلى، شۇنداقلا مىسوپوتامىيە، ئىران ۋە ھىندى ئوكيان بويلىرىدا ياشىغان قەبىلەر ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت ھەم تارىخي ئالاقىلار مەۋجۇت بولغان». ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى بەلكى شەرقي ئاسىيا، شەرقي جەنۇبى ئاسىيا، جەنۇبي ئاسىيا، ھەتتا

غەربىي ئاسىيا بىلەنمۇ تارىخىي مۇناسىۋەتتە بولغان.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 2000 يىللار ئىلگىرى مىسوپوتامىيەگە مەركىزىي ئاسىيادىن كۆچكەن سۇمېرلار قەبرىگاھلىقىدىن ساندۇق شەكلىدىكى قالۇن تېپىلغان.

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، قەدىمدىن تارتىپ «غەربىي دىيار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى، مىسوبوتامىيە مەدەنىيىتى، ھىندىستان مەدەنىيىتى ھەم ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى قاتارلىقلارنىڭ بىر-بىرى بىلەن ئۇچراشقان يېپەك يولى ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى بىلەن بېرىش-كېلىش بولۇپ تۇرىدىغان جاي بولغانلىقتىن، بۇ زېمىندا شەكىللەنگەن مۇزىكىلار ئاسىيا مەدەنىيىتىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئىپتىدائىي دەۋردىكى مەدەنىيەت-سەنئەتـ مۇ قاتناش مۇناسىۋىتى ۋە قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرمۇش شەكلى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ئاساسەن، ھاياتلىق مەنبەئى ئىزدەپ داۋاملىق كۆچۈپ تۇرۇشى، ھەتتا باشقا قىتئەلەرگىچە چىقىپ كېتىشتەك ئەھۋال ئاستىدا، ئۇيغۇر ئىپتىدائىي سەنئىتى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغىچە تارقاپ كەتكەن. بەزى تەرەققىي قىلالمىغان قەبىلىلەردە مىللەت شەكلى ئۆزگەرسىمۇ ئىپتىدائىي سەنئەت شەكىللىرى ئەينەن ساقلىنىپ كەلگەن.

ئارخېئولوگىيىلىك سەنئەت تەتقىقات نەتىجىلىرى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ھازىرقى «دولان ئۇسسۇلى» دەپ كېلىۋاتقان ئۇسسۇل شەكلى ئەينى ۋاقىتتا ناھايىتى كەڭ دائىرىدە تارقالغان. تارىخىي مەنبەلەردىن مۆلجەر دەرياسى بويىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇلغان زور تۇركۈمدىكى سۈرەتلەرگە قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا، ئۇسسۇلچىلار قىيا پەتلىرىدىكى رەسىملەر بار بولۇپ، بولار يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل، ئۇچ كىشىلىك ئۇسسۇل ۋە نىقابلىق

ئۇسسۇللاردىن ئىبارەت. بۇ ھەقتە ئۇسسۇل تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئىلمىي نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇلدىكى ئۇسسۇلچى ئۇزۇن كۆڭلەك كىيگەن بولۇپ، ئىككى قولىنى مۇرىسىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈپ چۆرگىلەۋاتقان، ئۇنىڭ ئېتەكلىرى چۆرگىلەشتىن كۆپۈپ كەتكەن سۈرەتتىنى ھازىرقى دولان ئۇسسۇلىنىڭ تۆتىنچى ھەرىكىتى بولغان «سىيرىلما» غا ئوخشايدۇ، دەپ قارىغان. يەنە بىر ئۇسسۇلچى سۈرىتىدە بىر كىشى ئىككى قولىنى لاچىن قانات ھەرىكىتى شەكلىدە تۇتۇپ، قەدەم تاشلاۋاتقان، ئۇچىسىدىكى ئۇزۇن كۆڭلەكنىڭ ئېتىكى سەل ئېچىلغان بولۇپ، بۇ ھەرىكەتنىڭ شەكلىنى ھازىرقى دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئىككىنچى ھەرىكىتى بولغان «سەنەم» ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىش قىسمىغا ئوخشاتقان. ئۇچ كىشىلىك ئۇسسۇلچىلارنىڭ قوللىرى ئوخشاشلا لاچىن قانات ھەرىكىتى شەكلىدە بولۇپ، قەدىمنى چوڭ ئېلىپ، ئۇچىلىسى بىر خىل رىتىمدا ھەرىكەت قىلىپ كېتىۋاتقان. ئۇسسۇلدىكى قىيا پەت ناھايىتى جىددىي ھەم چاققان بولۇپ، بۇنىڭدىكى ھەرىكەت شەكلىنى ھازىرقى دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئۇچىنچى ھەرىكىتى بولغان «سەلقە» ھەرىكىتىگە ناھايىتى ئوخشايدۇ، دەپ قارىغان. دولان مەشرەپلىرىدە ئويناشلىرىغان تەقلىدچىلىك ئېپتىدائىي سەنئەتنىڭ بىر خىل تۈرى بولۇپ، ئەجدادلىرىمز قەدىم باسقان دىيارلاردا كەڭ تارقىلىشىنىڭ سىرتىدا، بۇ خىل ئويۇن شەكىللىرى جەنۇبىي، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا كۆچمەنلىرى بىلەن ئاۋستىرالىيىگە كېتىپ، ئۇ جايدا XVIII - ئەسىرگىچە ئېپتىدائىي پېتى ساقلانغان.

يۇقىرىقى پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، دولان ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى تارىخى ئۇزۇن، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ مىللىي سەنئەت بولۇپ، تېخى مىللەت ۋە قەبىلىلەر شەكىللىنىشتىن بۇرۇنقى ئەجدادلىرىمز تەرىپىدىن ئېپتىدائىي توتېمىزمنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ شەكىللىنىپ بەدىئىيلەشكەن ۋە ئىجتىمائىيلاشقان.

3. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي مەزمۇنلىرى

دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ مەزمۇنى ئىپتىدائىي ئەمگەك بىلەن ئىپتىدائىي پىكىرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ناخشا-ئۇسسۇل پەيدا بولغان ئىپتىدائىي دەۋرلەردە، ئۇ زامانلاردىكى ناخشا تېكستى، ئۇسسۇل تەقلىدى (ھەربىر مەزمۇنلىرى) ۋە قوشاق، بېيىت، مۇراسىم ياكى مەشرەپ خاراكتېرلىك پائالىيەتلەر ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي ھادىسە ۋە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرى، ئەمگەك ئوبرازلىرىنى ھەم ئىنسانلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى رېئال تۇرمۇشقا نىسبەتەن كۆز قاراش، تەسەۋۋۇرلىرىنى مەزمۇن قىلغانىدى. بولۇپمۇ ئىپتىدائىي ئەجدادلارنىڭ ھايات كۆچۈرۈشىگە ئەڭ زۆرۈر بولغان ئوۋچىلىق ئەمگىكى ئەينى ۋاقىتتا ئىنتايىن تەسىرلىك ئىدى. «شۇنىسى قىزىقكى، ــ دەپ يازىدۇ ئېنگلىس، ــ ئىپتىدائىي دەپ ئاتالغۇچى خەلقلەردە مۇقەددەسلىك توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلار پەيدا بولىدۇ. ھايۋانلار ئالىمىدىن بىز تەقلىد قىلىپ ئالغان ھايۋانىي ئېلىمېنت... مۇقەددەس دەسلەپكىسىدۇر. ئىپتىدائىي كىشىلەر ئۇچۇن ئوۋچىلىق، مېۋە ۋە يىلتىز يېغىش ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ــ بۇلار تىرىكچىلىكنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ئىدى. بۇ تەبىئىي، دىندىمۇ ئۆز ئەكسىنى تاپتى. ئادەملەرنىڭ ئوزۇق-تۈلۈكى ھېسابلانغان ۋە ئۇلارغا ياشاش ئىمكانىيىتى بەرگەن ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەر دىنىي مۇراسىملارنىڭ دەسلەپكى ئوبېيېكتلىرىدىن بىرى بولدى» ①. ھالبۇكى ئىپتىدائىي توتېم مۇراسىم ئويۇنلىرىنىڭ مەزمۇنى ئىپتىدائىي سەنئەت مەزمۇنىنى

---

① م. س. بوتنوۋا (سابىق سوۋېت ئىتنىپاقى): «دىن قانداق پەيدا بولدى؟» 58-بەت.

پەيدا قىلدى. بۇ مەزمۇنلار ئىپتىدائىي ئەمگەك ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە باغلانغان بولۇپ، ئىپتىدائىي سەنئەت شەكلى ئىپتىدائىي ئۇۋچىلىق ئىگىلىكى دەۋرىدىكى ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئوبرازلىرىنى ئىپادىلەپ كەلدى. مەلۇمكى، «جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قانداق بولسا، جەمئىيەتنىڭ ئۆزىمۇ ئاساسەن شۇنداق بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىدىيە ھەم نەزەرىيەلىرىمۇ ھەم سىياسىي كۆز قاراشلىرى ۋە مەھكىملىرىمۇ شۇنداق بولىدۇ. ياكى قوپالراق قىلىپ ئېيتقاندا: ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشى قانداق بولسا، ئۇلارنىڭ يىكىر قىلىش يوسۇنىمۇ شۇنداق بولىدۇ» ئىپتىدائىي پىكىرلەردە پەقەت شۇ دەۋرگە خاس ئەمگەكلەر توغرىسىدىكى پىكىرلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. ئىپتىدائىي ئادەملەر بولسا، ھايۋانلارنى قانداق ئۆۋلاش، ياۋايى ھايۋانلارنى قانداق كۆندۈرۈش، يىرتقۇچ ھايۋانلارغا قايسى يول بىلەن تاقابىل تۇرۇش، ئۇلارنى قانداق يوقىتىش، تۇرمۇش مەنبەلىرىنى قانداق تەييارلاش توغرىسىدا پىكىر قىلاتتى. ئۆز تۇرمۇشىنى كاپالەتكە ئىرىشتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشاتتى. چۈنكى ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۈچۈن، ئىپتىدائىي ئەمگەك ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئىدى. ئىپتىدائىي ئەمگەك — كۆپ خىل، جاپالىق ھەم ئىنتايىن تەسىرلىك بولۇپ، ئىپتىدائىي تۇرمۇش زۆرۈرىيەتلىرى ئۇنىڭدىن زادىلا ئايرىلالمايتتى.

ئىپتىدائىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئەمگەك جەريانىدىكى جاپا-مۇشەققەتلەر، قايغۇ-ھەسرەت-لەر، ئازۇ-ئارمانلار، شادلىق تەنتەنىلەر توغرىسىدىكى پىكىرلىرىنى قاپسىلىك، قىزىقارلىق قىلىپ قوشاقلار توقۇپ، ناخشا تېكىستى ۋە ئوسسۇل ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىپادىلىدى. بۇ ھەقتىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا: ئۇنىڭدىن ئون مىڭ يىللار بۇرۇنقى سەنئەت يادىكارلىقلىرى قاتارىدا فرانسىيەدىكى ئۈچ ئاكا-ئۇكا غارىدا، غارنىڭ ئىچكىرىسىدىكى تېمىغا سىزىلغان ئوسسۇل ئويناۋاتقان

بىر ئەركەكنىڭ سۈرىتى تېپىلغان. ئۇ قېيىالمىغاچ بولۇپ، بېشىغا بۇغا مۈگۈزى قادالغان يوغان نىقاب كىيگۈزۈلگەن. رەسىم قىزىل ۋە قارا رەڭلەر بىلەن ئىشلەنگەن. شۇنىڭ بىلىنىدىلا ھاڭتاشتا شىر، ياۋا ئۆكۈز، بۇغا ۋە باشقا ھايۋانلارنىڭ رەسىمى سىزىلغان. ئۇلارنىڭ تەنلىرىگە نەيزىلەر سانچىلغان. يانلىرىدا چوماقلار ياتقان. سوۋېت تېررىتورىيىسىدىن سىبىرىيىدە ئايالالار، ھايۋانلار، بىلىقلار ۋە قۇشلارنى تەسۋىرلىگەن ھەيكەللەر كۆپ تېپىلغان بولۇپ، ئايال ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەرلەر بىلەن بىر قاتاردا ئۆۋچىلىق ئەمگىكىگە قاتنىشىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىلگەن. بۇنداق تەسۋىرىي سۈرەت (ھەيكەل) كۆپ بولۇپ، بۇنىڭدا ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش كۆچۈرۈشىگە بېۋاستە مۇناسىۋەتلىك يەنى ئەڭ زۆرۈر بولغان ئۆۋچىلىق ئەمگىكى تەسۋىرلەنگەن ۋە ئىجتىمائىي ئاڭ-پىكىر، سەنئەت شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئىپتىدائىي ئەجدادلار كۆز قارىشىنى، پىكىر-تەسەۋۋۇرلىرىنى سەنئەت ۋاستىسى ئارقىلىق بايان قىلغان.

دولان ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىكى پىكىرلەرمۇ خۇددى يۇقىرىدىكىلەرگە ئوخشاش ئىپتىدائىي دەۋردە بارلىققا كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆز دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئاڭ-پىكىرلەر ئۇنىڭ مەزمۇنلىرىغا چوڭقۇر سىڭدۈرۈلگەن. ئېلىمىزنىڭ ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ كەڭ تاغلىق رايونلىرىغا تارقالغان قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرى، بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالى، ئىلقا ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى تاغ باغرىلىرىغا، قورغاس ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى «قۇرۇق جىلغا» تاغ جىرالىرىغا، چاغانتوقاي ناھىيىسىنىڭ «قىزىلتاش» جىلغىسى ۋە ئارىشاڭ ناھىيىسىنىڭ تاغ جىرالىرىغا، ئالتاي تاغ تىزمىلىرى، موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىنىڭ ئاق دەريا قاسىنقى، كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ «تامبال تاش» جىلغىسى، شۇنداقلا قۇمۇل، ئارا تۇرۇڭ ناھىيىلىرىدىكى تاغ جىرالىرىغا سىزىلغان قەدىمكى قىياتاش رەسىملىرى، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا كورلا، لوپنۇر ناھىيىلىرىگە

قاراشلىق قۇرۇقتاغ، ئالتۇنتاغ، قاراقۇرۇم، كوئېنلۇن تاغ تىزمىلىرىدىكى قىياتاش رەسىملىرىدە، ئەجدادلىرىمىز تاشلارغا ئويۇپ قالدۇرغان قەدىمكى ئوۋ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇرغۇنلىغان سۈرەتلەر بار. بۇنىڭدا ئات، كالا، قوي، ئۆچكە، تۆگە، ئىت، ئارقار، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۈرەتلىرى بولغاندىن سىرت، بېشىغا مۇڭگۈز تاقاپ، ئارقىسىغا قۇيرۇق بېكىتىپ نقابلانغان ئادەملەر-نىڭ، قول توتۇشۇپ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ۋە شۇ ئارقىلىق ياۋايى ھايۋانلارنى ئالداپ توتۇش ئۈچۈن ئۇلارغا يېقىنلىشىۋاتقان تەسۋىرىي سۈرەتلەر ئويۇلغان. مۇلجەر دەريياسىنىڭ بويىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇلغان بۇ سۈرەتلەردە دولان ئوسسۇلىنىڭ ھەممە ھەرىكىتى روشەن تەسۋىرلەنگەن①. بۇ ئۇسسۇللار دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئىپتىدائىي ئاڭ-پىكىر ئۇۋئۇۋلاش، ۋەھشى ھايۋانلار بىلەن كۈرەش قىلىپ، ئۆزىنى قوغداش، ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ يىرتقۇچلارنى قورشاپ توتۇش، دۇمبالاپ ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈش، مۇشۇ ئارقىلىق خاتىرجەم بولۇپ، خۇشال-خۇرام ئۆتۈش، يەنە يۈۋاش ھايۋانلارنى توتۇپ كۆندۈرۈپ، چارۋىچىلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇستىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خىل تەسىرلىك ئەمگەك ۋە تەسەۋۋۇرلار ناخشا تېكستى، ئۇسسۇل ھەرىكىتى، ئويۇن تەقلىدى ئارقىلىق تەسۋىرلەنگەن. ئىپتىدائىي ئەمگەك بەك جاپالىق، ئىنتايىن تەسىرلىك بولغانلىقىدىن كېيىنكى ئەۋلادلارمۇ سەنئەت ئوبرازلىرىدىن تەسىرلىنىپ، قەدىمكى ناخشا تېكستى، ئۇسسۇل ھەرىكىتى، نقابلىق ئويۇنلارنىڭ رېتىمى، قۇرۇلمىسى، ئاتىلىشى قاتارلىقلارنى ۋە مەزمۇنلىرىنى ئۆزگەرتمەستىن ئىپتىدائىي شەكلى بويىچە ساقلىغان، ئۇنى مىللىي سەنئەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى قىلغان. سەنئەتنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىدا بولسا، شۇ دەۋردىكى

---

① «ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991-يىل نەشرى 55-بەت.

ئەمگەك، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ھادىسە ھەم ئۇنتۇلغۇسىز تەسىرلىك تارىخىي ۋەقەلەرگە ئاساسەن بارلىققا كەلگەن ئالتە-بىكىر، تەسەۋۋۇرلىرى ئاساسىدا يېڭى مەزمۇن ۋە يېڭى ئويۇن تەركىبلىرىنى پەيدا قىلغان، ناخشا-ئۇسسۇل ئويۇنلىرىنىڭ تۇرلىرىنى تولۇقلىغان، كۆپەيتكەن ۋە سىستېمىلاشتۇرۇپ، مۇكەممەل قېلىپلاشتۇرغان. دولان مۇقام-مەشرەپلىرى ئەنە شۇ ئىپتىدائىي ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ سىستېمىلاشقان، يۇرۇشلاشكەن، قېلىپلاشقان شەكلىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنلىرىدىن ئىپتىدائىي سەنئەت ئوبيېكتلىرىغا خاس ناھايىتى مول مەزمۇنلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. ناخشا تېكستلىرى، ئۇسسۇل ھەرىكىتى، مەشرەپ قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى مەزمۇنلار دولان ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ئىپتىدائىي سەنئەت ئاساسىدا مەزمۇنلىرىنى تەدرىجىي بېيىتىپ، مۇكەممەللەشكەن بىر يۇرۇش مۇقام ۋە مەشرەپ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىمۇ ئىزاھلاپ ئۆتۈش كېرەككى، بەزىلەر دولان مۇقام-مەشرەپلىرىنىڭ پەيدا بولغان جايلىرىنى يەركەن دەرياسى بويىدىكى مەلۇم بىر سۇ ئامبىرىنىڭ يېنىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنلىرىنى تەخمىنەن بۇنىڭدىن III - IV ئەسىر بۇرۇنقى مەلۇم بىر قىز ۋەقەسىدىن پەيدا بولغان دەپ قارىسا، بەزىلەر دولان مۇقام-مەشرەپلىرىنىڭ مەزمۇنلىرى يەركەن دەرياسى بويلىرىغا ئورۇنلاشقان دولانلىقلارنىڭ ئۆزلىرى ياراتقان خاس بەدىئىي ئىجادىيىتى دەپ قارايدۇ، بەزىلەر ئىمكانىيىتىنىڭ بارىچە ئۆز جايلىرىدا پەيدا بولغان قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشىدۇ. بۇلارنىڭ مەلۇم ئاساسلىرى يوق دېگىلى بولمايدۇ، لېكىن ئۇ، دولان مۇقام-مەشرەپلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنلىرىنىڭ تارىم بوستانلىقىدا پەيدا بولغان دەپدىغان قاراشلىرىنى ئىسپاتلىيالمايدۇ. ھالبۇكى، بۇ خىل خىيالىي قاراشلار تارىخقا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئىزاھلاپ ئۆتۈش كېرەككى، دولانلىقلارنىڭ ئەسلىدىكى قەبىلىسى شەرقتە جۇجانلارنىڭ، غەربتە ئېفتالىتلارنىڭ قىسىشىغا ۋە زەربىسىگە ئۇچراپ

كىنگىت (قاراشەھەر) ئەتراپىدىن غەربكە چېكىنىپ تارىم بوستانلىقىنى ماكان تۇتقان V ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى دەۋرلەر بولسا، ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك ئەمگىكى ھايۋانلارنى ئۇۋلاش، يىرتقۇچ ۋەھشى ھايۋانلار بىلەن كۈرەش قىلىش بىلەن ئۆتىدىغان دەۋردىن تەخمىنەن بەش مىڭ يىلدىن سەككىز مىڭ يىللار كېيىنكى ئىش ئىدى. « بۇنىڭدىن تۆت مىڭ يىل بۇرۇن شىنجاڭ رايونى مىس ۋە تاش قوراللىرىنى بىللە ئىشلىتىش دەۋرىگە كىرگەن. چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق تەدرىجىي يوسۇندا ئۈۋچىلىق ۋە يېغىش-توپلاش ئاساسىدىكى ئىگىلىكتىن روشەن ھالدا بۆلۈنۈپ چىقىش بىلەن بىرىنچى قېتىملىق ئىجتىمائىي چوڭ ئىش تەقسىماتى ئورۇندالغان. بەزى ئۇرۇق، قەبىلىلەر ئاساسلىقى چارۋىچىلىق بىلەن قوشۇمچە ئۈۋچىلىق، بېلىقچىلىق، قول سانائىتى ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنىڭدىن كېيىنلا توقۇمچىلىق، ساپالچىلىق، مېتالچىلىق قاتارلىق بەزى قول سانائىتى يەنە چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىقتىن بۆلىنىپ چىقىپ، ئىككىنچى قېتىملىق ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئەمەلگە ئاشقان. تەخمىنەن بۇنىڭدىن ئۈچ مىڭ ئىككى يۈز يىل بۇرۇن شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە شىنجاڭ رايونى تەرەققىي قىلىپ تۈچ قورال دەۋرىگە يېتىپ، تەدرىجىي ھالدا قۇللۇق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان. تەخمىنەن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇن چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تۆمۈر قورال دەۋرىگە كىرگەن. قۇللۇق جەمئىيەتكە كىرگەندىن كېيىن، سودىگەرچىلىك تەدرىجىي ھالدا چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول سانائىتىدىن بۆلىنىپ چىققان ۋە بۇ مەزگىلدە خېلى تەرەققىياتلار بارلىققا كەلگەن.

بۇنىڭدىن تەخمىنەن ئۈچ مىڭ يىل بۇرۇنقى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە تېرىقچىلىق سەۋىيىسىنىڭ خېلى زور دەرىجىدە ئۆسكەنلىكى ئىسپاتلانغان. بۇ زامانلاردا، ئىپتىدائىي مەدەنىيەت بىلەن ئاردىدا ئىنتايىن زور پەرقلەر پەيدا بولغان.

مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا غەربىي رايوندا 36 « سىپىللىق دۆلەت » بولۇپ، كېيىن بۆلۈنۈپ 50 نەچچىگە يەتكەن.

. مىلادىدىن بۇرۇنقى 60-يىللاردا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى شىمالىي يول ھەم ئوتتۇرا يولنىڭ شەرق قىسمىدا 43 « سىپىللىق دۆلەت » بار ئىدى. ئۇلار: لوپنۇرغا يېقىن پىشامشان، لوپنۇرنىڭ شەرقىدىكى قۇتقۇر، ئالتاي، كوئېنلۇن ۋە قارا قۇرۇم تاغلىق رايونلىرىدىكى چاقلىق، قاغلىق (ھازىرقى قاغلىقنىڭ جەنۇبىدا)، كۆكيار (ھازىرقى يەكەننىڭ جەنۇبىدا)، ئۇدىيانا (كۆكيارنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)، كوئېنلون تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى چەرچەن (ھازىرقى چەرچەننىڭ غەربىي جەنۇبىدا)، شىياۋۇەن (ھازىرقى چەرچەننىڭ جەنۇبىدا)، رۇئىلۇ (ھازىرقى نىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، چېرىيە (ھازىرقى كېرىيەنىڭ شەرقىدە)، جىڭجۇ (ھازىرقى نىيەنىڭ شىمالىدا)، يۈمى (ھازىرقى كېرىيەنىڭ شەرقىدە)، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەننىڭ جەنۇبىدا)، گۇما (ھازىرقى گۇما)، يەكەن (ھازىرقى يەكەن)، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىدىكى فۇلى، يىلەي، پامىرنىڭ غەربىدىكى ۋۇلۇ، پامىرنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى جۇەندۇ، سۇلې (ھازىرقى قەشقەر)، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى يۇتۇ (ھازىرقى ئاقچى)، ئۇنسۇ (ھازىرقى ئۈچتۇرپان)، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى قۇم (ھازىرقى ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسى)، كۇسەن (ھازىرقى كۇچار)، چېدىر (ھازىرقى بۈگۈرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، ئۇررى (ھازىرقى بۈگۈرنىڭ چېدىر يېزىسىدىكى ئەشمىدە)، كۆنچى (ھازىرقى كۆنچى)، تاغلى (كۆنچىنىڭ شەرقىدە)، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئوتتۇرا يولنىڭ ئوتتۇرا قىسمى باغراش ئويمانلىقىدىكى كىنگىت (ھازىرقى قارا شەھەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)، بوستان (ھازىرقى خوشۇت ناھىيىسىگە يېقىن)، تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئالدى قاڭقىل (گۇش — ھازىرقى تۇرپاننىڭ غەربىدە)، قاڭقىل تۇتۇقلۇقى،

تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئارقا قاڭقىل (ھازىرقى جىمسار، بىلۇ، ئىسكەندەريە، تەنخۇەن بۇلارنىڭ ھەممىسى ھازىرقى ئۈرۈمچى دەريا سى ۋادىسىدا)، ئارقا بىلۇ (ھازىرقى سانجى)، شەرقىي چەمى (ھازىرقى قۇتۇبى)، غەربىي چەمى، جيې (ھازىرقى سانجى ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا)، ئارقا قاڭقىل قەلئەسى (ئېھتىمال ھازىرقى گۈچۈڭ ناھىيىسى دائىرىسىدە)، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى شىمالىي يولنىڭ شەرق قىسمىدىكى باركۆل، ئارقا باركۆل (ئىككىلىسى باركۆل ئوتلىقىدا بولۇپ، غەربى مورىغا تۇتىشىدۇ)، يۇلشى (ئارقا باركۆلنىڭ شىمالىدا) دىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ «سېپىللىق دۆلەتلەر» كۆپلىگەن يەرلىك ئاھالىگە باشچىلىق قىلىپ كەلگەن. بۇلارنىڭ بەزىلىرى (بەزى ئاھاللەر) چارۋا بىلەن بىللە ئوت-چۆپ، سۇ قوغلىشىپ ياشىسىمۇ، كۆپىنچە دۆلەت ئاھاللىرى دېھقانچىلىق بىلەن ياشىغان، ئۆي ياساپ ئولتۇراقلاشقان. چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. كۆچمەن چارۋىچىلىقىمۇ نىسپىي تۇراقلىق بولغان①.

شىنجاڭ رايونى تەخمىنەن مىلادى XI ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدىن فېئودالىزم جەمئىيىتىگە قەدەم بېسىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تاۋار سودىسى ئۆزلۈكسىز راۋاجلانغانىدى. دولانلىقلار تارىم بوستانلىقىدا پەيدا بولغان زامانلاردا تارىم ۋادىسىدىكى خەلقلەر، شۇنداقلا دولانلىقلارمۇ ئېپتىدائىي تۈرمۇش باسقۇچىدا ئەمەس ئىدى. دولانلىقلارنىڭ تارىم بوستانلىقىدىكى يېڭى ماكانلىرىنىڭ شىمالىدا ئەردىنىل (ئاقسۇ)، غەربىي جەنۇب تەرەپلەرگە بارچۇق (مارالبېشى) جايلاشقان بولۇپ، مارالبېشى (بارچۇق) غەربىي خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن ئىلگىرى 206-يىلدىن مىلادى 25 يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدە غەربىي رايوندىكى 36 «سېپىللىق دۆلەت»نىڭ بىرى ئىدى. ئۇچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، دولانلىقلار تارىم بوستانلىقىغا كەلگەندە، ئېپتىدائىي ئۇۋچىلىق

---

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1987-يىل 1-سان

(دولان ئۇسسۇلى مەزمۇنلىرىدىكى) قاتارلىق ئەمگەك تۈرلىرى تۈرمۇش كۆچۈرۈشنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ئەمەس ئىدى، بەلكى قوشۇمچە پائالىيەتكە ئايلىنىپ قالغانىدى.

دولانلىقلار ماكانلاشقان بوستانلىق يېپەك يولىنىڭ مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولۇشى بىلەن، كۆپ خىل ئەۋزەللىككە ئىگە ئىدى. دولانلىقلارنىڭ بۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيىتى ئىپتىدائىي دەۋردىكىدەك ئووچىلىق ۋە داۋاملىق يىرتقۇچلار بىلەن كۈرەش قىلىپ ئۆزىنى قوغداش ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ دۇشمەنلىرى تەرىپىدىن ۋەيران بولۇشتىن ساقلىنىش، ئۆي سېلىپ ئورۇنلىشىپ، بۇ يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش قاتارلىقلار ئىدى. شۇڭلاشقا، دولانلىقلار يېڭى ماكانغا كەلگەندىن كېيىن، شۇ دەۋردىكى ئەمگەك ۋە تەسەۋۋۇرلىرىغا ئاساسەن، ئىلگىرىدىن داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىگە يېڭى مەزمۇن، يېڭى شەكىللەرنى كىرگۈزۈپ، مۇقام تۈرلىرىگە مەلۇم دەرىجىدە يېڭى تۆھىمەرنى قوشتى. دولان مەشرىپىگە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن بەزى يېڭى ئويۇن نەرسىلىرىنى كىرگۈزدى. ئاساسلىقى غەزەل تېكىستلىرى ۋە مەشرەپ قوشاقلىرى جەھەتتە ئىجادىيەتلىرى زور بولدى. بۇ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەقەززاسى ئىدى. مېنىڭچە، «دولان مۇقاملىرىنى دولانلىقلار ھازىرقى ئۇلتۇراقلاشقان جايلىرىدا پەيدا قىلغان، دولان ئۇسسۇلىدىكى ئووچىلىق دەۋرىگە خاس ئەمگەك ئوبرازلىرىنىڭ ھەرىكەتلىرى دولانلىقلارنىڭ تارىم بوستانلىقىدىكى ئەمگەك پائالىيەتلىرىنىڭ بەدىئىي كۆرۈنۈشلىرى» دەپ قاراش، تارىخى ئاساسقا ئىگە ئەمەس. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، دولانلىقلار تارىم بوستانلىقىغا كەلگەندىن كېيىن، دولانلىقلارنىڭ قەدىمدىن داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان مۇقام-مەشرەپلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئويۇن تۈرلىرىنى كۆپەيتىپ يېڭى مەزمۇنلارنى قوشتى دەپ قاراش ئەقلگە ئۇيغۇن. ئېيتىش كېرەككى، كىشىلەر ئۆز دەۋرىدە مەۋجۇت بولمىغان ھادىسىلەر ئۈستىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى

ئەينى زامانىنىڭ ئەمگەك، تەسەۋۋۇرلىرىدىكى ئالاقە-پىكىرلەرگە خىلاپ ھالدا ئۇسسۇل ھەرىكىتىگە مەركەزلەشتۈرۈپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىپتىدائىي ئادەملەر ھايۋانات دۇنياسى بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۆزىنىڭ ئۇستۈنلۈكىنى ھېس قىلغاندىن كېيىن ئۇنى بەدىئىي ئۇسۇلدا ئىپادىلەپ، ئىپتىدائىي سەنئەتنى شەكىللەندۈرگەن بولسا، كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىشى، تېرىقچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى، ئىپتىدائىي ئۆۋچىلىقتىن ھايۋان كۆندۈرۈشكە ئۆتۈشتىن باشلاپ ئادەملەرنىڭ ئالاقە-پىكىرلىرىدىمۇ زۆر ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئاۋۋالقى خاس ھايۋان ئوبرازى ۋە ھايۋانلار بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىدىغان كۈرەش ئوبرازىنىلا يارىتىشتىن ئىبارەت ئۇسۇل بىرىنچى ئىستېتىك ئورۇندىن قېلىپ، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ دىققەت نەزىرى بارغانسېرى ئادەملەر ۋە يېڭى ئىجتىمائىي ئالاقە-پىكىرلەر ئوبرازىغا قارىتىلىشقا باشلىغانىدى. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئادەملەرنىڭ ئالاقە-پىكىر تەسەۋۋۇرلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئاۋۋالقى دەۋرىگە خاس بولغان ئاددىي، ئازغىنا ئويۇن شەكىللىرىگە يېڭى مەزمۇن ۋە يېڭى شەكىللەرنى قوشۇپ، ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆزىگە خاس يېڭى ئوبرازلار بىلەن بېيىتىپ، سەنئەت شەكلىنى يېڭى باسقۇچقا كىرگۈزدى. ھالبۇكى، دولان مۇقام-مەشرەپلىرى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىنىڭ زۆرۈر بولغان ئىپتىدائىي مەزمۇنلىرىدىن باشقا، مۇھىم بىر قىسمىنى ئۇنتۇپ قالدى ۋە يېڭى بىر قىسىملىرى بىلەن تولۇقلىدى. كېيىنكى زامانلاردا دولانلىقلار ئايرىم جۇغراپىيىلىك مۇھىتتا ياشاپ، شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدىن مەھرۇم بولغانلىقى ئۈچۈن، V ئەسىرگە مەنسۇپ ئۇيغۇر ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى شۇ شەكىل بىلەن دولانلىقلاردا ساقلىنىپ كەلدى. ئۇيغۇر مىللىي سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى تەرەققىي قىلغان سەنئەت بىلەن تەرەققىي قىلمىغان سەنئەتنى بىرقانچىگە، ئاساسلىقى ئىككىگە ئايرىۋەتتى. نەتىجىدە بىر مىللەت ئىچىدە ھەرىكىتى،

مەزمۇنى، ئاتلىشى ئاساسەن بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىل سەنئەت، يەنى «دولان مۇقام-مەشرەپلىرى» بىلەن «يەرلىك مۇقام-مەشرەپلەر» كېلىپ چىقتى. مەيلى ئۇ قايسى نام بىلەن ئاتالمىسۇن ئۇنىڭ مەزمۇن مەنبەسى ئوخشاش بولۇپ، كلاسسىك مۇزىكىمىز ئون ئىككى مۇقام بولسۇن ياكى يەرلىك مەشرەپ-سەنەملەر بولسۇن، ھەممىسىنىڭ شەكلى ۋە مەزمۇنلىرى دولان مۇقام-مەشرەپلىرىنىڭ مەزمۇنلىرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلدى. تارىخىي جەھەتتىن ئورتاق مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ كەلدى.

4. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارقىلىشى

دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى ئۇيغۇر رايونلىرىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، بۇنىڭغا ئاساسەن مۇنداق ئىككى خىل ئامىل سەۋەب بولغان:

بىرىنچى، دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى كۆپ خىل ئويۇن تەركىبلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، مەزمۇنى مول، ھەرىكىتى قىزغىن، كۆيلىرى مۇڭلۇق، ئەر-ئايال چەكلەنمەستىن بىر سورۇندا تەڭ ئويناپ، ئوخشاش كۆڭۈل ئېچىش پۈرسىتىگە ئىگە بولالايدىغان قىزىقارلىق ئويۇن شەكلى بولغاچقا، ئويۇن مەزمۇنىنىڭ مول، ھەرىكەتلىرىنىڭ گۈزەل بولۇشتەك ئىستېتىك خۇسۇسىيەتلەر كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، دولانلىقلار بىلەن ئارىلاش ياشايدىغان ياكى دولان رايونلىرىغا چەتەللەرگە سىڭىپ، دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى شۇ جايىنىڭ مىللىي سەنئىتىگە ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن: دولان رايونلىرىغا چەتەللەردىن يوپۇرغا، يەكەن ۋە قاغىلىق ناھىيىلىرىدە، خوتەننىڭ مەلۇم جايلىرىدا، ئاقسۇ شەھىرىنىڭ يېزىلىرىدا، كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئارال يېزىلىرى، ئۈچتۇرپاننىڭ ئاقيار ۋە ياكۆۋرۈك يېزىسىنىڭ بەزى جايلىرىدا قەدىمدىن تارتىپ دولان مەشرەپلىرىنى ئويناپ كەلگەن. يەنە

كۆپلىگەن جايلاردا مۇقام-غەزەللىرى ئوخشىمىسىمۇ، ئۇسسۇللىرى ئوخشاپ كېتىدىغان ئەھۋاللار بار.

ئىككىنچى، دولان مەشرەپلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۇيغۇر رايونلىرىغا ھەتتا چەت ئەللەرگىچە تارقاپ كېتىشتە، ئۇيغۇر مىللىي مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ ئىستېتىك تارىخىي مۇناسىۋەتلىرىدىن باشقا، كېيىنكى زامانلاردا يۇز بەرگەن كەڭ كۆلەملىك كۆچۈش ھادىسىلىرى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولغان.

دولانلىقلار ۷ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئېغتالىتلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، كىنگىت (قارا شەھەر) ئەتراپىدىن كۆچۈپ تارىم بوستانلىقىنى ماكان تۇتقاندىن كېيىنمۇ بۇلار مەلۇم دەۋرلەر ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ دىيارداۋ تەبىئىي، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتلەردە كۆپ خىل قولايسىزلىقلارغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، ئۆزلۈكىدىن ياكى مەجبۇرىي ھالدا باشقا يۇرتلارغا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ كۆپ قېتىم كۆچكەن. نەتىجىدە، كۆچمەن دولانلىقلار بارغان جايلىرىغا ئۆزى بىلەن بىللە دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىمۇ ئېلىپ كەتكەن.

دولانلىقلارنى ئۆزلىرى گۇللەندۇرگەن بۇ سۆيۈملۈك ماكانلىرىنى تاشلاپ كېتىشكە مۇنداق ئىككى خىل ئامىل مەجبۇر قىلغان.

بىرىنچىسى، ئەينى زاماندا دولانلىقلار ياشاپ ئۆتكەن بۇ قەدىمكى دىيار كۆپ خىل ئەۋزەللىككە ئىگە بولغان بولسىمۇ، بىرقانچە ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ نوپۇسى كۆپىيىپ، دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن سۇغۇرۇش ئىھتىياجى ئېشىپ، دەريا-ئېقىنلار تىزگىنلەنگەن. بۇنىڭ بىلەن سۇ زاپىسى ئازلاپ، دەريالارنىڭ سۇ يۈزى پەسلەپ كەتكەن. يەنە بىر جەھەتتىن، دولانلىقلار ياشاۋاتقان بۇ رايوننىڭ تۈپرىقى يۇمشاق شورلۇق ۋە ياكى قۇملۇق بولغانلىقىدىن دەريا-ئېقىنلار بارغانسېرى چوڭقۇرلاپ كېتىپ يەر يۈزىگە سۇ چىقمىغان. دەريالار ئۆز ئورنىدىن پات-پات يۆتكىلىپ، بۇگۈنكى بوستانلىق تۇرۇپلا ئەتىسىگە قاقاسلىقا ئايلىنىپ قالىدىغان ئەھۋاللار يۈز بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن

يىلدىن-يىلغا يۇرتنىڭ تەبىئىي ئەۋزەللىكى تۈگەپ، قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرى يۈز بېرىپ تۇرغان. بۇ خىل تەبىئىي قولايسىزلىقلار دولانلىقلارنى كۆچمىسە بولمايدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغان. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار سۇ قوغلىشىپ، مۇنبەت جايلارغا كۆچكەن ياكى قوشنا ناھىيىلەرگە تارقاپ شۇ جايلارنىڭ پۇقرالىسى سۈپىتىدە چەت-ياقا جايلارغا بېرىپ بوز يەر ئېچىپ، ئايرىم مەھەللە بولۇپ ئولتۇراقلاشقان.

ئىككىنچىسى، دولانلىقلار تەبىئىي ئۆگۈشسىزلىقلارغا ئۇچراپ تۇرۇشتىن باشقا، ھەرخىل ئالۋان-ياساقلارنىڭ دەستىدىن يىلدىن-يىلغا نامراتلىققا يۈزلىنىپ، داۋاملىق دېگۈدەك بۇلاڭ-تالاڭغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، جۇڭغار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرى بولسۇن ياكى چىڭ سۇلالىسى دەۋرى بولسۇن، داۋاملىق نارازلىق كۆرسىتىپ كۆپ قېتىم قارشىلاشقان. ھالبۇكى، دولانلىقلارنىڭ جۇڭغارلارغا، كېيىن چىڭ سۇلالىسىدىن ئىبارەت مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن يەرلىك فېئودال-پومېچىكلارنىڭ بىرلەشكەن ھۆكۈمرانلىقىغا ھەم ئۇلارنىڭ يۈرگۈزگەن مىللىي زۇلۇم سىياسىتىگە كۆرسەتكەن قارشىلىقى يەرلىك ھاكىمىيەتنى قاتتىق ئەنسىزلىككە سېلىپ، تەدبىر قوللىنىشقا مەجبۇر قىلغان. ئەگەر دولانلىقلاردا بىرەر قارشىلىق ئالامەتلىرى پەيدا بولسا، ئۇنى باستۇرۇش ئاسانغا چۈشمەيتتى. چۈنكى دولان يۇرتى ئىنتايىن ئەپچىل ستراتېگىيىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، دولان دېيارىغا بېسىپ كىرىپ، تىرىك قايتىپ چىقىش تەس ئىدى. ئاقسۇ دەرياسى، قەشقەر (قاراقىرچىن) دەرياسى، يەكەن دەرياسى، خوتەن دەرياسى قاتارلىق ناھايىتى كەڭ، چوڭقۇر، شىددەتلىك ئاقىدىغان، ئادەم ئۆتۈش مۇمكىن بولمايدىغان دەريالار ۋە ئۇنىڭ گاھى قوشۇلۇپ، گاھى ئايرىلىپ ئاقىدىغان نەچچە ئونلىغان تارماق دەريا-جىلغىلىرى؛ دولان يۇرتىنىڭ كىرىش-چىقىش ئېغىزىدىكى ئۇزۇن مۇسابىلىك دەشت-چۆللۈكلەر، ئاقكۆل، قارا كۆل، تۆرەكۆل، ئاقموللىكۆل دەپ ئاتىلىدىغان يۇزلىگەن چوڭ-كىچىك

كۆللەر، سېپىلدەك يول توسۇپ ياتقان قاتمۇ قات قۇم بارخانلىرى. دۆڭ-دۆۋەنلىكلەر دولان دېيارىنى خۇددى قەۋەت-قەۋەت تاش قورغانغا ئوخشاش قوينىغا ئېلىپ تۇراتتى. قويۇق ئورمانلىقلار، پايانسىز چۆللۈكلەر مۇھىم ئىستېھكام ئىدى. دولانلىقلارنىڭ جۇڭغارلارغا قارشى كۈرىشىدە ئاكا-ئۇكا قۇربان، سۇبھان دېگەن يىگىتلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە كۆتۈرۈلگەن «ئوتتۇز كىمە» ① قوزغىلىڭمۇ ئاشۇنداق تەبىئىي ئالاھىدىلىكتىن پايدىلانغانىدى. مارالبېشىدىن چىققان دولانلىقلاردىن ئوسمان قارىقاش، بارات قارىقاش دېگەن ئاكا-ئۇكىلار قوزغىلىڭىدىمۇ، يۈرتنىڭ تەبىئىي ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ زور تەسىر پەيدا قىلغان. دولانلىقلار مۇشۇنداق جۇغرابىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقتىن، ئاز ئادەمى بىلەن كۆپ دۈشمەنگە زەربە بېرەلەيتتى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، دولانلىقلارنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنى ماكانلىرىدىن قوزغاپ يۇرت-يۇرتلارغا تارقىتىۋېتىش يولى بىلەن پارچىلاپ، شۇ ئارقىلىق تىزگىنلەپ نازارەت قىلىپ تۇرۇش چارىسى ھەرقانداق ھاكىمىيەت ئۈچۈن ئېيتقاندا بىرقەدەر ياخشى تەدبىرلەرنىڭ بىرى ئىدى.

چىڭ سولالىسى دولانلىقلارنىڭ قارشىلىقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن دەل مۇشۇ تەدبىرنى قوللانىدى. بۇنداق قىلىشتا يەنە بىر مۇھىم سەۋەبمۇ بار ئىدى. چىڭ سولالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتىشقا ئۇلاپلا دولانلىقلارنى تىزگىنلەشنى چىڭ تۇتقانىدى. چۈنكى، بۇرھانىدىن خوجا چىڭ سولالىسى چېرىكلىرىنى باشلاپ كېلىپ جەنۇبىي شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قىلغان كۈرەشلەردە دولانلىقلارنىڭ تۇتقان ئورنى ناھايىتى چوڭ

---

① «ئوتتۇز كىمە» ئاۋات ناھىيىسى بىلەن مارالبېشى ناھىيىسى ئارىلىقىدىكى توغراقلىقتا، يەنى يەكەن دەرياسىنىڭ بويىدىكى بىر جايىنىڭ نامى. دولانلىقلاردىن قۇربان، سۇبھان دېگەن ئاكا-ئۇكىلار بۇ جايدا جۇڭغارلىقلار بىلەن قارشىلىشىپ كىمە ئۈرۈشى قىلىپ، ئۇنتۇلغۇسىز خاتىرە قالدۇرغان. شۇندىن تارتىپ بۇ جايىنىڭ نامى «ئوتتۇز كىمە» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

تەسىر قالدۇرغانىدى①. شۇڭا دولانلىقلارنىڭ ھامىنى بىر كۈنى ئىتائەتسىزلىك قىلىپ ھاكىمىيەتكە ياندىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. دولانلىقلار جەنۇبىي شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كۆرىشىدە ھەققەتەن زور خىزمەت كۆرسەتكەنىدى②. بۇ ئىش چىڭ سۇلالىسىدا گۈمان پەيدا قىلىپ، دۇشمەنلىك نەزىرى بىلەن قاراشقا سەۋەب بولدى. دېگەندەك، ئۇزاق ئۆتمەيلا دولانلىقلارغا تىنچىتىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئۇلارنى ئارقا-ئارقىدىن تۇركۈم-تۇركۈملەپ باشقا يۇرتلارغا كۆچۈرۈش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، دولانلىقلارنىڭ ئانا ماكانىنى خاراپلىقتا ئايلاندۇرۇۋەتتى. دولانلىقلارنى كۆچۈرۈش سىياسىتى ۋە ئۇنىڭ ئەمەلىيلىشىشى توغرىسىدا يېزىلغان خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ «پادىشاھنىڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەستىقى»، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى جياڭجۈنى جاۋخۇيىنىڭ مەلۇماتلىرى، مەسلىھەت ئامبىلى شې خىدىنىڭ مەلۇماتى، داساگۈنانىڭ مەلۇماتى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ رېنزۇڭ خانى زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى، «چىڭ گاۋزۇڭ خاتىرىلىرى»... قاتارلىقلاردىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، چىيەنلۇڭنىڭ 24-يىلىدىن (1759-يىل) باشلاپ چىيەنلۇڭنىڭ 28-يىلى (1763-يىل) غىچە بولغان ئارىلىقتا دولانلىقلارنى ئەسىر قاتاردا تۇتۇپ، ئاقسۇ، قارا شەھەر، بۈگۈر، كورلا، چىدىر، يېڭسار، لۈكچۈن، ئىلى، قەشقەر ۋىلايىتى دائىرىسىدىكى بەزى جايلارغا بۆلۈپ 2800 تۇتۇندىن ئارتۇق ئائىلىنى يۆتكەپ، ئۇلارنى چەت جايلاردا بوز يەر ئاچقۇزۇپ دېھقانچىلىق قىلغۇزۇپ، پاراق تاپشۇرغۇزغان③. يەنە «چىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» دە، يەركەن دەريا سۇيىلىرىدىن نەچچە مىڭلىغان دولانلىقلارنىڭ بۈگۈر، كورلا، سادايا (ھازىرقى بۈگۈرنىڭ سادايا يېزىسى)، ياڭزار (بۈگۈرنىڭ ياڭزار يېزىسى)، لوپنۇر قاتارلىق جايلارغا كۆچۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات بار④. يەنە بىر قىسىم دولانلىقلار مەجبۇرىي پالىنىشتىن بۇرۇن ئۆزلۈكىدىن تارقاپ كەتكەن. كۆچۈرۈلگەنلەر-نىڭ تۇرار جايلىرى كۆيدۇرۇپ كۈلگە ئايلاندۇرۇلغان، كۆيدۇرۇپ ۋەيران قىلىنغان.

---

① ② ئا. كوروپاتكىن: «قەشقەرىيە» 196-بەتلەر.

③ ④ «شىنجاڭ سەنئىتى» 1989-يىل 1-سان 58-بەت.

1857-يىل 4-ئايدا يەركەن ۋالىيسى ئەفرىدۇن① ۋاڭنىڭ زۇلۇملىرىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن ئاتۇش دېھقانلار قوزغىلىڭى دولانلىقلارنىڭ ھەربىر تەلىنىشىگە تۈرتكە بولدى. قوزغىلاڭ باشلانغان خوجىنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراپ، ئۇچ ئاي بولغاندا ۋەلىخان خوجا بىر قىسىم دېھقانلارنى قايمۇقتۇرۇپ ئەنجانغا ئېلىپ قاچتى، بۇلار بىلەن بىر تۈركۈم دولانلىقلارمۇ بىرگە كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى. قوزغىلاڭ دولانلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، ئەفرىدۇن ۋاڭنى تۆت ئايغىچە (1857-يىل ئاپرىلدىن ئاۋغۇستقىچە) يەركەن شەھەر

---

① ئەفرىدۇن ۋاڭ ـــ مۇھەممەت سەئىد ۋاڭنىڭ ئوغلى. مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ مەلۇم بىر دېھقانلار قوزغىلىڭى جەريانىدا شىنجاڭنى ئىلكىگە ئالغاندا ئۆلگەن (قوزغىلاڭدا ئۆلگەن بولسا كېرەك). مۇھەممەت سەئىد ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى ئەفرىدۇن ئالتە ياشتا پېتىم قالغان. نوقۇز ئايدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ، مۇھەممەت سەئىدنى سۈرۈشتۈرگەن. ئۇنىڭ ئوغلى ئەفرىدۇننىڭ ھايات ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، «خەبە ئامبان جۇڭتاسى» تەرىپىدىن چىڭ سۇلالىسى خانىغا مەلۇم قىلىنغان. خاندىن يارلىق كەلگىچە ئەفرىدۇن «خەبە ئامبان جۇڭتاسى» نىڭ غەمخورلىقىدا تۇرغان. كېيىن خاندىن يارلىق چۈشۈپ، ئەفرىدۇن «جاساق جۇنۋاڭ» لىق مەنسەپ بىلەن ئۈز يۇرتى تۈرپانغا خان بولغان. ئۇ بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى خانى ئۇنى چاقىرتىپ قوبۇل قىلىپ، ئۆچ ئوتۇغات بەرگەن. ئۇ بىر نەچچە يىلدىن كېيىن خانىنىڭ قېشىغا يەنە بارغان. بۇ نۆۋەت چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئۇنىڭغا كىيىم-كېچەك تەقدىم قىلغان ۋە ئۇنى يەركەن سەككىز شەھەرنىڭ باش ۋاللىقغا تەيىنلىگەنلىكى ھەققىدە يارلىق چۈشۈرگەن. بەش يىلدىن كېيىن سولا ئامبان، ھاناجى، جالوخى دېگەن مەنسەپ بېرىلگەن. بۇ چاغدا ئەفرىدۇننىڭ نامى: «جاساق جۇنۋاڭ شاھ باھادىرخان» دەپ ئاتالغان.

ئەفرىدۇن 1852-يىلى يەركەنگە باش ۋالى بولۇپ، بەش يىلدىن كېيىن ئۇنىڭ زۇلمىغا قارشى ئاتۇش دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرولگەن. قوزغىلاڭ ئاتۇشتىن قوزغالغان بولسىمۇ، كۆرەشنى دولانلىقلار داۋاملاشتۇرغان. قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن، 1859-يىلنىڭ ئاخىرىدا مەلۇم پايدىسىز ئىش يۈز بېرىپ، ئىنايەتخان ئەفرىدۇن مەنسىپىدىن قالدۇرۇلۇپ، يۇرتى تۈرپانغا قايتۇرۇلغان. ئۇچ يىلدىن كېيىن يۇز بەرگەن توڭگان يېغىلىقىدا ئۇ ھەممىدىن چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن. تۈرپان ئالتە يىلدىن كېيىن بەدۆلەتنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنگە قەدەر، ئۇ تۈرپاننىڭ ئاساسلىق ئادەملىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان.

سىپىلىنىڭ ئىچىگە قامۇبلىپ، يەرلىك فېئودال-پومېشچىكلاردىن ئۆچ ئالدى. بۇ ھەقتە ئەفرىدۇن ۋاگىنىڭ پەرمانى بىلەن يەكەن ئوردا شائىرى موللا ياقۇت مىكروپى، مولا ئابدۇغاپپار تەرىپىدىن شۇ يىلى ئاۋغۇستتا يازغان «زەپەر نامە شاھ باھادىرخان» ① ناملىق تارىخىي داستاندا، گەرچە دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرىنى يامان تىللار بىلەن تىللاپ، دولانلىقلارنى ھاقارەتلىگەن بولسىمۇ، دولانلىقلارنىڭ باتۇرلۇقىنى، كۆرسەتكەن قەھرىمانلىقلىرىنى يوشۇرالمىغان. بۇ داستاندا:

سولاندى ئىككى شەھەر خەلقى شەھەرگە،
يۈگۈردى بۇ بەدكەشلەر بەھەرگە.
نېچۈنكىم ئولۇس ئولتەرەپ كۆپ ئىدى،
كى غارەتگەر ئولماقغە مەرغۇپ ئىدى.
ئەگەرچە سۇ دەريادا ئەردى تولا،
دولانلار كېلىپ بولدىلار رەھنما.
تېپىپ قايغۇ چاقۇ يەنە سالدى سال،
تۆۋەندىن ئۆتۈپ كەتتى خىل دەغەل.
بۇ دەريانىڭ ئەردى ئۇيانقى لېبى،
دولان قىلتەبان ئانچە ئەھمەق غەبى.
نە مەكرىت خەلقى يەنە تاسقىمە،
قاتارلىق دولانلار يىغىلدى ھەممە.
ئىكەن مۇنتىزەر بارچە ئەھلى دولان،
بولار بارماقى ھەم يىغىلماق ھامان.

---

① «زەپەرنامە شاھ باھادىرخان» داستانى ھىجرىنىڭ 1273-يىلى (مىلادىيە 1857-يىلى) يېزىلغان قولىيازما بولۇپ، يەركەن تەختىنىڭ ئوردا كاتىپى مولا ئابدۇغاپپار، ئوردا شائىرى مولا ياقۇپ مىكروپىلار تەرىپىدىن يېزىلغان. جەمئى 286بەت، ئابدۇغاپپارنىڭ داستانى 953بېيىت 1906مىسرا، مولا ياقۇپ مىكروپى شېئىرلىرى 67كۇپلېت 268مىسرا.

بۇ كىتاب ئەفرىدۇننىڭ يەرمانى بىلەن يېزىلغان بولغاچقا، چىڭ سۇلالىسى جېنىنىڭ بارچە ماختالغان، دولانلىقلار ۋە قوزغىلاڭچىلار ھاقارەتلەنگەن. لېكىن يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنى يوشۇرۇپ قالالمىغان.

ئەلا-لا بىلەن يۇقىرى قىلدى ئەزىم،
كېمە ساڭا ئەزىم ئەتمەكنى قىلدى جەزىم.
بار ئەردى ئىگەرچىدە ئالتە كېمە،
كېمەلەرنى سەن ئېگىسىز دېمە.
ئىگىسى ئىدى كېمىگە مىڭ بېشى،
نەچچە يۈز چېرىك بىلەن كۆپ يۈز بېشى.
سەھەردە كېلىپ كېمىگە قوۋۇم دو(لۇ)ن،
شەبخۇن ئۇرۇپ قىلدى ئانداغ زەبۇن.
كۆرۈپ مىڭ بېشى قاچتى شىمال،
چېرىك باشسىز بولسا نە بولغۇسى ھال.
چېرىك ھالى چۈن بۆرە كۆرگەن رەمە،
بولۇپ قاچتىلار قالدى ئىگىسىز كېمە.
كىرىپ كېمىلەرگە ئاققۇزدى تۆۋەن،
نەمەلاھ قالدى ئاندا نەسەفەن.
ئېلىپ باردى مەكرىتىنىڭ ئوتروسىغا،
يېتىپ كۆپ قۇۋۋەت قول بازۇسىغا.
ئۆتۈپ قاغلىق سىرى بو يوملار،
كى قارغا مەسەللىك نەپسى شۇملار.

بۇ يەردە قېلىپ ئانچە كىم بەفە ئال،
گۈما تەرەپ ماڭدى نەچچە قوۋۇم زال.

نەمەكرىتۇ نە تاسقىما نە دولان،
نە بەش كەنتۇ پوسكام نەقولاغان.
ئىككى سۇ ئاراسى يانا قارغىلىق،
توققۇز كەنت، كۆكيار ھەم يول ئېرىق.
نەشىخقو، چىغان، ئازغان، سال كوسال،
نە كولياڭ، نەسانجۇ، نەشخوشو ئاسال.

نەشورشورود ، ئامرو ، نەكوس ئەرەب ،
نەچۇفۇ ، نەچمدۇ ، يەنە قوش ئەرەب .
رەباتچى ، يېڭى ئاۋات ، سۇلتان ئېرىق ،
قىزىل مەسچىت ، ئالبۇقچە ۋە خان ئېرىق .
ئوتۇنچىلىقۇ ، كامرا ، ئوردا ئۆستىگى ،
ئارالۇ ، نەتاتار ، كونا-يېڭى .
سوپىلانە ، ئاسلانبېغى ، يارباغ ،
ياڭاغلىق ، نەدارخانشە ، نە قارازاغ .
قورۇلچاش ، تاغارچىيۇ چىغرى مىشار ،
ئېزىنتقۇ ، مۇغۇل ، كولتارىم ھەرنەبار .
شۇمار ئەيلىسە كەنتلەرنى بېسى ،
بولۇر ئىسسىم-ئىسمى ئۇلۇغ دەپتىرى .
شەھەر چۆرىسىدە بولۇپ سەپ-سەپ ،
ئەتا ئەيلىگەي شەھەر ئىلىنى تەلەپ .

دېگەن مىسرالار بىلەن دولانلىقلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قوزغالغانلىقى بايان قىلىنغان بولسا :

ئېتىپ زەمبىرەك ، توپلىنى كۆپلىگەن ،
سادا تۇتتى ئالەمنى باستى تۇمان .
قاتتىق ھۇجۇم قىلىپ ئۇياندىن دولان ،
قىلىپ تىرە-باران بۇياندىن سولان .
ئۇرۇپ ئىككى ياندىن بۇ قالماق خەدەك
ئېتىپ يانى چەمپەن ئارادىن تۆۋەك .
بولار ئەردى گويا ئۆلۈمگە ھېرىس ،
ھېرىلەر بولسا ئۇ ، ئۆزۈمگە ھېرىس .

دەپ ئۇرۇشنىڭ دەھشەتلىك بولغانلىقىنى ئىپادىلەش بىلەن ، دولانلىقلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى تەسۋىرلەپ بەرگەن ۋە :

تاياقۇ-چوماق ھەم بۇ يەڭلىغ ئېرۇر ،
ۋە لېكىن مەساق ئىچىدە داڭلىق ئېرۇر ،

گاهی ئات سېلىپ كىرسە مەيدان ئارا،
يېنىپ چىقماق ئاسانمۇ زىندان ئارا.

دەپ يازغان. دولانلىقلار بىر تەرەپتىن يەركەن باش ۋالىيسى ئەقرىدۇن قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭغا كېلىۋاتقان دۇشمەنلىك يارەمچى قوشۇنلىرىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئاقسۇغا قوشۇن تارتقانلىقى توغرىسىدا:

يەنە ئاقسۇغا تېگەر ۋە بارچە دولان،
كېلىپ بولدى لەشكەر بىسى بىگىران
بېرىپ ئۆتەڭ-ئۆتەڭگە ئوت ياقتىلار
كېيىنلىككە باقماي ئۆيىنى چاقتىلەر.

دېگەن مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان.

دولانلىقلار بىلەن ئەقرىدۇن ۋاڭ قوشۇنلىرى توت ئاي ئېلىشقان، ئەقرىدۇن يەكەن سېپىلىنىڭ ئىچىگە توت ئاي قامىلىپ قالغان بولۇپ، بۇ ھەقتە موللا ياقۇپ مىكرويى:

بولاڭچى يانمىدى توت ئاي،
بېيجىڭدىن كەلمىدى قالماق.
تەنەزۇلغا چۈشۈپ ئالەم
كېلىپ ھەلقۇمغا ئەلنىڭ جان.

بېگىم ئاخۇنلۇقۇم باشلاپ
مۇناجات ئەيلىدى ھەققە:
« سېنىڭدىن تاش پاناھ يوقتۇر،
خودايا ئەيلە دەپ ئاسان.

دۇئايى بولدى ئىجابەت،
ناگھان نۇرغۇن چېرىك باشلاپ
كى يەتمش كۈن دېگەندە كەلدى،
« شى دارىن » دېگەن ئامبان.

كېلىپ قالماق بۇلاڭچىلارنى
قوغلاپ كۆكرەبات بارسا،
ئۇشبۇ قاچقانچە ئوغرى
كەتكەندى تۇرمايىن ئەنجان.

بۇ قالماق ئولجىغا تۇردى،
بۇلاڭچىغا قاراپ باقماي،
بارىنى ئوغرى ئالدى،
قالغىنىنى قالماق بولۇپ رەمبان.

ئىلىپ قالماق سىپاھى كەنت —
سەھرانى يېگىرمە ئۇچ كۈن،
توشۇپ ئالغان چاپاۋۇلنى
ھېرىپ قالماق بىلەن چەمپەن.

چېرىك يەركەندە توختاپ
ئوغرىلار ھەممە قاچمىغان ئەردى،
كى ئون تۆت مىڭ چېرىك بىرلە،
كېلىپ «تەيدو» دېگەن ئامبان.

بۇ ئىككى دەپئىدە كەلگەن
چېرىكلەر جەمئىي بولغان چاغ.
ئودودتا تۆت ئاي تولغان،
ئىدى كۈندىن ھەم توقسان.

دەپ يازغان. قوزغىلاڭ باشلىنىپ، ھېسابتا تۆت ئاي، كۈن ھېسابىدا توقسان كۈندىن كېيىن ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن چىڭ سولالىسى قوشۇن ماڭدۇرۇپ، دولانلىقلار ئۈستىدىن قاتتىق باستۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بارغان. «زەپەرنامە شاھ باھادىرخان» داستانىدا بۇ ھەقتە:

خه به ئامبان جاڭ جۇڭ ئاڭلائى هامان،
ئۇلۇغ خانغا ئاڭلاتقىدى بىگۇمان.
ئەرزنى كۆرۈپ قىلدى خان يارلىغ
« چېرىك ماڭسۇن » دەپ قىلدى دىلدارلىغ.
بۇيۇردى چېرىك چوڭلىرىنى كوۋوھ-كوۋوھ
قەبىلە-قەبىلە ، گۇرۇھ-گۇرۇھ.
ئۇرۇمچى، قاراشەھەر، گەنجۇردىن،
ئىلى، تارباغاتاي، لەنجۇردىن.
يەنە ھەر شەھەردىن پىيادە، سۋار
مىڭلاپ-مىڭلاپ، مىڭلىغان مىڭلار.
يەنە زەبىت لەشكەر « تىدو » نى ھەم
خەبامبان جاڭجۇڭ « زوندو » نى ھەم
بۇيۇردى: « بېرىپ ئوغرىلارنى تۇتۇپ،
يوق ئەتسۇن ھەممە يىلتىزىنى قۇرۇتۇپ » .
نەچچە فورجاڭجۇڭ تەيخولار،
نەچچە زەمبىرەك چىغولار،
يەنە قانچە مىلتىق ئوقيالار،
نەشەمشەر، خەنجەر، نە ياخشى سىپەر
ياراغ، ئوزۇق، دارا، ئوق بىشومار
ھارۋىلار ۋە تۆگىلەردە قاتار.
ئەلەمدارلار بىلەن مىڭچە ئەلەم
كى ھەربىر ئەلەم مىڭ كىشىگە ئەلەم
جەم بولۇپ ماڭدىلار فوج-فوج
كېيىن-ئىلگىرى مېڭىپ دەريا مەۋج.
مارالبېشىدا يول توسوپ كۆپ دولان
ئاڭا توختى مانجۇ ئىدى ھۆكۈمران
چېرىكنىڭ يولىنى توستى بۇ قوۋۇم دولۇن
سوقۇشتى چېرىك بىلەن تا كەچقۇرۇن.

دېگەن مەلۇماتلار يېزىلغان.

يوقىرىقىدەك يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، دولانلىقلارنىڭ كۆچۈپ، ھەر قايسى يۇرتلارغا تارقىلىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولۇپ، دولانلىقلار بارغان جايلىرىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مەشرەپ-مۇقاملىرى بىلەن ئىچ پۇشقى، دەرد-ئەلەملىرىنى چىقىرىپ، جايلاردىكى مىللىي سەنئەتكە تەسىر كۆرسەتكەن.

دولانلىقلارنىڭ تارقىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇزۇن يىللار داۋامىدا ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يەرلىك خەلق بىلەن ئۆزلىشىپ ئۆزلىرىنىڭ نام ئالاھىدىلىكىنى يوقاتقان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ مىللىي ئۆيۈن شەكىللىرى يەرلىك مەشرەپ تەركىبىگە سىڭىپ، شۇ رايون ياكى شۇ رايون خەلقىنىڭ نامى بىلەن ساقلىنىپ قالغان. ھازىرغا قەدەر، دولان مەشرىپى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆينىلىپ كېلىۋاتقان ئاۋات، مارالبېشى، مەكىت ناھىيىسى، ئۇندىن باشقا، دولان رايونلىرىغا چەتلەش جايلاردىن يەركەن، يوپۇرغا، قاغلىق ناھىيىلىرىنىڭ مەلۇم يېزا-كەنتلىرىدە ئۆينىلىشىنىڭ سىرتىدا، ئاقسۇ، كونشەھەر، ئۆچتۇرپان، بۈگۈر، لوپنۇر، چەرچەن قاتارلىق جايلارنىڭ مەلۇم يېزا-كەنتلىرىدە ئۆينىلىپ كەلمەكتە. كۆچار، كورلا، ئىلى، قۇمۇل مەشرەپلىرىدىكى ئۆيۈن تەركىبلىرى بىلەن دولان مەشرىپىدىكى ئۆيۈن تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىقلار خېلى چوڭقۇر ئىپادىلىنىدۇ. دولان مەشرىپىدىكى دەررە (پوتا) ئۆيۈنى بىلەن كۆچار مەشرىپىدىكى چىلىم ئۆيۈنى تامامەن دېگۈدەك ئوخشايدۇ. يەركەن ئەر-ئايال بېيىت ئېيتىشىشى، ئىلى مەشرىپىدىكى بېيىت بىلەن چاي تۆتۈشۈش، پىيالە ئۆرۈش، ئەرزىيەت ئۆيۈنىدىكى دەۋا سوراش، ئەيىبلە نگۈچىنى جازالاش تۈرى ۋە شەكلى، سۈرەت تارتىش، جانلىقلارنى دوراش قاتارلىق ئۆيۈن شەكىللىرىنى دولان مەشرەپ ئۆيۈنلىرىنىڭ ئەينەن كۆچۈرۈلمىسى ئەمەس دەپ ھېچكىم ئىنكار قىلالمىسا كېرەك. بۇ ئۆيۈنلار دولان تارىخىدا مۇھىم ئاساسقا ئىگە بولۇپ، دولانلىقلار ئارقىلىق تارقالغان.

5. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارقالغان جايلىرى

دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى دولانلىقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى، جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە مىللىي خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىنتايىن ماس كېلىدىغان، تەشكىللىنىشى ئاددىي، ھەرقانداق جايدا ئويىنغىلى بولىدىغان بىر خىل مىللىي سەنئەت بولغاچقا، دولان خەلقى ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يايلاقلاردا، ئېتىزدا، ئورمانلاردا، كۆل-دەريالار ۋادىسىدا، ئاساسەن قاچان ئويىنىغۇسى كەلسە شۇ جايلاردا ئويناپ كەلگەن.

دولانلىقلار تارىم بوستانلىقىغا كەلگەندىن كېيىن، كەلپىنىڭ چىلان ۋە چۆل قۇدۇق ئەتراپىدىكى «يايدى» دېگەن جايىنىڭ شەرقىي تەرەپ قىسمىغا تۇتاش قەدىمكى تۇنجى بوستانلىق، ھازىرقى «تالاشور» غا ئورۇنلىشىپ، غەربتىن شەرققە قاراپ يايدىدىن قارا كۆلگىچە، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ مارالبېشىنىڭ پېچاق سۇندىغا قاراشلىق «ئاللاۋەدى» دىن ئاقسۇغا قاراشلىق «شۇتا قۇدۇق» نىڭ جەنۇبىي قىسمىغىچە بولغان دائىرە ئىچىدىكى جايلاردا ياشىغان. كېيىنچە نوپۇسى كۆپەيگەنسېرى دولانلىقلار سۇ قوغلىشىپ ھەر تەرەپكە كېڭەيگەن. تەدرىجىي كېڭىيىش داۋامىدا ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن زېمىن دائىرىسى — جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ، مارالبېشىدىن ئاقسۇنىڭ قۇمباش دەرياسى① غىچە، غەربتىن شەرققە قاراپ تالاشوردىن خوتەن دەرياسىنىڭ «زىلىل»② غىچە يېتىپ بارغان. بۇ چاغلاردا دولانلىقلار ئىقتىسادىي جەھەتتە ھاللىنىپ قالغان بولۇپ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن چارۋىچىلىقى بىر قاتاردا تەرەققىي قىلغان. تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا،

---

① قۇمباش دەرياسى — ھازىرقى ئاقسۇ كونا دەرياسى.

② زىلىل — ئەرەبچە كۆلەڭگە، كۆچمە مەنسى چىگرا ياكى تەسىر دائىرە.

قول هۇنەرۋەنچىلىكتىمۇ بىر قەدەر تەرەققي قىلغان، ئۆز ئالدىغا بىر يۈرت بولۇپ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتە باشقا يۈرتلار قاتاردا زور ئابرويغا ئېرىشكەن. XV—XVI ئەسىردىن باشلاپ دولانلىقلاردا يۈز بېرىپ تۇرغان بەزى ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن دولانلىقلار ئەسلىدىكى رېمىن دائىرىسىدىن ۋاز كېچىشىپ ئەتراپتىكى رايونلارغا كەڭ تارقىلىشقا باشلىغان. بۇلار سۇ قوغلىشىپ، يەركەن دەريا سۇيى بويلاپ ئېگىز يەرلەرگە كەڭ دائىرىدە تارقىلىپ، شەرقىي شىمال تەرەپتە ئاقسۇ شەھىرىنىڭ قارىتال يېزىسىدىن باشلاپ، غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يۇقىرىقى دولان، تۆۋەنكى دولان، تامتوغراق، ئۈجمە، تۇغلۇق ئالتۇن، قارىتال مەھەللىسى، قىياق قۇدۇق، تەتۇر مۇما، غوروچۆل دولان مەھەللىسى، ئارا مەھەللە، بوسۇغا، ئەلەمقۇدۇق (دولان كۆتەمسى)، كۆلاس، ئىلەك، سايلات قاتارلىق جايلارغا، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شاقۇر، ئاختام، يېڭى مەھەللە، مازارغوجام، چىغانچۆل، تۇمشۇق، پىچاق سۇندى، جاۋاغ (مازار ئالدى، تۇگمەن بېشى، ئويقوتان)، دۆلەتباغ (سېرىغۇنۇش، ئامانتوغراق)، ئانا كۆل، كونا شامال، شامال، ئۆتەڭ، ئاقساقمارال، ئالاغىر (ئۆتەڭ، خاكدى)، چوڭقۇرچاق، يېڭى ئۆستەڭ، سېرىق بۇيىنىڭ يولۇاس قوتان، قۇرام نوغراق، ئاۋات قاتارلىق جايلىرىغچە تارقىلىپ، بۇ جايلارنى گۈللەندۇرگەن. ئۇندىن كېيىن تېخىمۇ كېڭىيىپ مەكىت تەرەپكە ئىلگىرىلەپ. مەكىت ناھىيىسىنىڭ يانتاق، قىزىلئاۋات، تۇمەنتال، غازكۆل، شېھىتدۆڭ، ئىگەرچى دېگەن جايلىرىغچە، تەدرىجىي مەكىتكە قاراشلىق ئارالاڭقا، قارا ئۆي، بولۇڭلاڭقا، ئويبۇغداي، لايداڭ، تاۋا كېسىك، تومۇرەك، پاختىلىق، قومۇش مەھەللە، چاشقان قاتارلىق جايلارغا كېڭىيىپ بارغان. يەكەن ناھىيىسىنىڭ مەكىتكە يانداش جايلىرىدىن: ئىگەرچى، بەشكەنت، ئاۋات، ئالمەت، باغئاۋات، ئازادباغ يېزىلىرى؛ يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ شاپتۇل، ئۆردەكلىك، قوشئاۋات دېگەن جايلىرىغچە تارقىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ

ئەجدادلىرىدىن تارتىپ ئويناپ كېلىۋاتقان مەشرەپ-مۇقاملىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرغان. دولانلىقلارنىڭ تارقىلىش دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى دولانلىق دەپ ئاتاپ كېلىۋاتقانلار، دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي سەنئىتى قىلىپ كېلىۋاتقانلار خېلى كۆپ. پوسكام ناھىيىسىنىڭ ئالاغىر، سېرىققۇلاق، تاتار، ژىما قاتارلىق يېزا-كەنتلىرى: قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ تۆگىچى، جايتېرەك، چاربىاغ، بارنى، جاڭگىلەس، غوجا ئېرىق، سولتىزىق، توقتاش، دەفتەر، چاچقوم، شورۇق، قاچى دېگەن جايلىرىغىمۇ دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى كەڭ تارقالغان. ئۇندىن باشقا، ئۆزلىرىنى دولانلىق ھېسابلىمايدىغان خەلقلەردىمۇ دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى بار. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مىللىي سەنئەتلىرىگە نىسبەتەن مەزمۇنى مول، قىزىقارلىق بولغان دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنى ھېرىسمەن بولۇپ، تەدرىجىي قوبۇل قىلىش ئارقىلىق، كېيىنكى ۋاقىتتا شۇ جايىنىڭ مىللىي سەنئىتىگە ئايلاندۇرغان. بولۇپمۇ، ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ۋە كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا دولان مەشرەپلىرى ئوينىلىپ كەلمەكتە. يەنە بەزى جايلارنىڭ مىللىي سەنئىتىگە دىققەت قىلىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ھەممىسى دولان مەشرەپلىرىنىڭ ئۆزگەرگەن ۋاريانتلىرى ئىكەنلىكىدە شەك يوق. بۇنى ئىلى مەشرەپلىرىدىكى جازا ئويۇنلىرىدىن تېخىمۇ روشەن بەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبلىرى بەكمۇ ئېنىق بولۇپ، كۆچكەن ۋە كۆچۈرۈلگەن دولانلىقلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىپ ماكانلىشىش جەريانىدا، بىر قىسمى بارغان جايلاردا مەھەللە بولۇپ ياشاپ ئۆز مەدەنىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بىر بۆلۈكى دەسلىپىدە يەرلىك خەلقتىن پەرقلىنىپ ياشىغان. تەدرىجىي ئۆزلىرىدىن كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدىغان شۇ جايدىكى كىشىلەرگە ئۆزلىشىپ كېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ناملىرىنى يوقاتقان. لېكىن ئۇنىڭ مەلۇم ئادەتلىرى ۋە ئۇسسۇل-سەنئەتلىرى

شۇ جاينىڭ مىللىي سەنئىتى سۈپىتىدە يەرلىك نام بىلەن ساقلىنىپ كەلگەن. دولان مەشرەپلىرىنىڭ تارقالغان جايلىرى كۆپ، مەن پەقەت دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى ئومۇملاشقان ۋە قەدىمىيلىكىنى بۇرۇنقىدەك ساقلاپ كەلگەن جايلار ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتتۈم.

6. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي ئىزلىرى

دولانلىقلار قەدىمدىن تارتىپ سەنئەتخۇمار كىشىلەر بولۇپ، تارىختىن بۇيانقى دولانلىقلار ياشاپ ئۆتكەن بىپايان داللار، تۇغراقلىقلار، دۆڭ-دۆۋىلەر، دەريا-ئېقىنلار، چۆل-جەزىرىلىكلەرنىڭ ھەممىسى دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ دائىملىق سەھنىسىگە ئايلانغان. دولانلىقلار بۇ جايلاردا نۇرغۇن كۈيلەرنى ئىجاد قىلغان. قوشاقلار توقۇغان. ئۆزلىرىنىڭ تارىخىنى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى، ھەتتا ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان مۇھىتتىكى ھەر بىر تۈپ توغراق، يۇلغۇنلارغىچە بەدىئىي ئىجادىيەتلىرىنىڭ ھەر بىر مىسرا، جۈملىلىرىگىچە سىڭدۈرۈۋەتكەن. دولانلىقلار ياشاپ ئۆتكەن جايلارغا نەزەر سالىدىغان بولساق، مارالبېشى ناھىيىسى بىلەن ئاۋات ناھىيىسى ئارىلىقىدىكى دەريا ۋادىلىرىدا، توغراقلىقلاردا نۇرغۇن مەدەنىيەت ئىزلىرى بار خارابىلىقلار بار. بۇ جايلاردا ساقلىنىپ كەلگەن ھويلىلاردا بىر ئائىلىدە چوڭ-كىچىك بىر قانچە ئۆيلەر بولۇپ، ھەر بىر ئائىلىدە دېگەندەك بىر ئېغىزدىن ناھايىتى يوغان ئۆيلەرنىڭ سىلىنغانلىقى كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. بۇ ئۆيلەر مەشرەپ-مەرىكىلەر ئۈچۈن سىلىنغان. ئۇندىن باشقا قاتناش يولى ئۈستىدىكى ئۆتەڭلەرگە، ئەمگەك مەيدانلىرىغا مەشرەپ سۈپىسى سالغان. بۇ ئورۇنلارنىڭ بەزىسى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئورۇن قىلىپ بېكىتىلگەن. بۇ ھەقتە ئۆزۈمنىڭ بۇاستە بېرىپ تەپسىلىي تەكشۈرۈش

نەتجلىرىم ۋە مارالبېشى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنىنىڭ مەسئۇلى يولداش تۇرغۇن راخمانىنىڭ ئۆزى بىۋاسىتە تەكشۈرۈپ ئارخېپلاشتۇرغان پاكىت ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، قەدىمكى «ئۆتەڭ» لەرنىڭ ھەممىسىدە مەخسۇس مەشرەپ ئۆيىناش ئۈچۈن سېلىنغان «سۇپا»، «لەمپە» لەرنىڭ سېلىنغانلىقى ئىسپاتلاندى. بۇلاردىن مارالبېشىنىڭ «شاقۇر» نىڭ 20 كىلومېتر شەرقىي تەرىپىدىكى بىر جايدا، كەڭلىكى 24 مېتر، ئۇزۇنلىقى 68 مېتر، ئېگىزلىكى بىر مېتر كېلىدىغان بىر «سۇپا» بار. ئۇنى كىشىلەر «مەشرەپ سۇپىسى» دەپ ئاتايدۇ. ئۇندىن باشقا ناھىيە دەرىجىلىك قوغداش رايونلىرىدىن «قىزىل زارات» «شېھىتدۆڭ»، «داۋزا ئالدى ئۆتەڭ»، «قىڭراق ئۆتەڭ»، «ئۇتتۇز كېمە» قاتارلىق ئۆتەڭ ۋە جايلارنىڭ ھەممىسىدە يۇقىرىقىدەك شەكىلدىكى مەشرەپ سەھنىلىرى بار. «ژىرىنرا تام» خارابىسىدىكى مەشرەپخانىلار ئېنىق دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلگەن. ئاچىدۆڭدىكى «كۆكساراي» خارابىسىدىمۇ مەخسۇس مەشرەپ ئۆچۈن سېلىنغان ھەشەمەتلىك سارايلار توغرىسىدا رىۋايەتلەر بار. مارالبېشى ناھىيە تەۋەسىدىلا 240 ئورۇندا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بار بولۇپ (بۇنىڭدىن 19 ئورۇن ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك موھاپىزەت قىلىنىلىدۇ. 30 ئورۇن ناھىيە دەرىجىلىك ئاسرىلىدۇ)، بۇ ئورۇنلاردا دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم تەتقىقات مەنبەلىرى ساقلانغان. توققۇز سارايدىكى قىيا تاشقا ئويۇلغان سۇرەتتە، ناغرىغا كەلتۈرۈپ ئۆيناۋاتقان ئوسسۇلچىنىڭ بىر قولىنى كەينىگە تۇتۇپ، بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرغان رەسىمى چۇشۇرۇلگەن.

يۇقىرىقىدىن باشقا «سەنەم تاغ»، «سەنەم دۆڭ»، «تۇنىساتوغراق»، «لەمپە دۆڭ»، «قارلىغاچ دۆڭ»، «غېجەك ئاستى»، «سانى دۆڭ» قاتارلىق ناملار بىلەن

ئاتىلىپ كېلىۋاتقان جايلار بار. بۇلار دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي دەۋرلىرىنى بىر قەدەر يورۇتۇپ بېرىدۇ.

سەنەم تاغ:

بۇرۇنقى دەۋردە بىر ھۆكۈمران دولانلىقلارنىڭ قارچىغا قۇشلاپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ ھەۋەس قىلىپ قاپتۇ-دە، ماڭمۇ بىر لاچىن تۇتۇپ بېرىڭلار، دەپ پەرمان قىپتۇ. دولانلىقلار ناھايىتى قىينىدا، لاچىندىن بىرنى تۇتۇپ كەپتۇ. ھۆكۈمران قاراپ ئولتۇرسا، لاچىن ئاپئاق ساڭقىپتۇ. ئۇنى كۆرگەن ھۆكۈمران لاچىننىڭ پوقىغا قاراپ: «بۇ قېتىق ئىچىدىكەن ئەمەسمۇ» دەپ ئويلاپ، ناھايىتى نۇرغۇن لاچىن تۇتۇپ يۈرتىغا ئەۋەتمەكچى بولۇپ، دەرھال يۈرتقا «لاچىن سەيسىسى» دەپ بىر سەيسە چىچىپتۇ. ھەر بىر ئادەمگە بىر چېلەكتىن قېتىقنى كۆتەرتىپ تاغقا ھەيدەپتۇ. بىچارە خەلقلەر ئاچ-زېرىن يۈرۈپ لاچىن تۇتالماپتۇ، لېكىن، لەشكەرلەر تاغدىن چۈشكىلى قويماپتۇ. ئاخىر زۇلۇمغا چىدىمغان دولانلىقلارنىڭ ھەممىسى سەنەم تاغنىڭ ئۈستىگە توپلىشىپ، ئەتىگەندىن-كەچكىچە مەشرەپ ئويناپتۇ. ئاخىرىدا مەشرەپنىڭ سەنىمنى ئويناۋېتىپ، ئارقىسىچە بېرىپ ئادەملەر بىر-بىرلەپ ئۆزىنى تاغدىن تاشلاپ مىڭلىغان ئادەملەر ئۆلۈپ كېتىپتۇ. بۇ خەۋەر مەلۇم بولغاندىن كېيىن، لاچىن سەيسىنى توختىتىپتۇ.① بۇ تاغ، مەشرەپ بىلەن زۇلۇمغا تاقابىل تۇرغان جاي بولغانلىقتىن، «سەنەم تاغ» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

«تۇنساتوغراق»:

بۇ جاي مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاقساقمارال يېزىسىدىكى «شېھىتلىك»نىڭ يېنىدا. بۇ جاي ئىلگىرىكى زامانلاردا دولانلىقلارنىڭ تارقاق چارۋىچىلىق رايونلىرى بولۇپ، تۇنساخان ئىسىملىك داڭلىق

---

① مارالبېشى ناھىيە دۆلەتباغ يېزا سېرىغونۇش كەنتىدىن ھەسەنجان توقسۇپ قاتارلىقلار بىلەن بولغان سۆھبەتتىن خاتىرىسىدىن.

بىر دولان مۇقامچىسى ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ مۇقامىغا پۈتۈن خەلقلەر خۇشتار بولۇپ، بۇلار مۇشۇ توغراقنىڭ ئاستىغا توپلىشىپ مەشرەپ ئويناپدىكەن. بۇ مەشرەپنىڭ داڭقى يىراق ئەتراپلارغمۇ تارقاپ، مەشرەپنى كۆرگىلى كېلىشىدىكەن. تۇنساخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەن بۇ جايدا مەشرەپمۇ بولماپتۇ. توغراقنى كۆرگەنلەر تۇنساخاننى ئەسلىشىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ توغراقنى كىشىلەر «تۇنسا توغراق» دەپ ئاتاپ كەپتۇ①.

«سەنەم دۆڭ»:

بۇ جايمۇ ئاقساقمارالدا. سەنەم دۆڭنىڭ ئەتراپى چاتقاللىق جاڭگال بولۇپ، سەنەم دۆڭ جاڭگالنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېگىز قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. قەدىمكى چاغلاردا دولانلىقلار ئەمگەك قىلىپ ھارغان چاغلىرىدا توپلىشىپ دۆڭنىڭ ئۈستىدە مەشرەپ ئوينىغان. شۇ سەۋەبتىن ھازىرغا قەدەر «سەنەم دۆڭ» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن②.

«قارلىغاچ دۆڭ»:

دولان ھاكىمى سائادەت بەگ ئۈستا ناغرىچى ئىكەن. ئۇ قارلىغاچخان دېگەن بىرسىگە ئاشىق بولۇپ، ئۇنى كۆرگىسى كەلگەندە ناغرا چالدىكەن. قارلىغاچخان ناغرا ساداسىنى ئاڭلاپ يىراقتا تۇرۇپ دۆڭگە چىقىپ، سائادەت بەگ تەرەپكە قارايدىكەن. شۇڭا بۇ جاي قارلىغاچ دۆڭ دەپ ئاتىلىپ قالغان.

«غېجەك ئاستى»:

بۇ جاينىڭ ئورنى مارالبېشى بىلەن ئاۋات ناھىيىسى ئارىلىقىدىكى توغراقلىقتا بولۇپ، سائادەت بەگ بىر كۈنى يوغان بىر تۈپ توغراقنىڭ ئاستىدا مەشرەپ ئۈيۈشتۇرۇپتۇ. نەغمىنىڭ ئاۋازى يىراق يەرلەرگىچە

---

① مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى مەمتىمىن توختى بىلەن بولغان سۆھبەت خاتىرىسىدىن.

② مارالبېشى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ھوشۇر قاسىم بىلەن بولغان سۆھبەت خاتىرىسىدىن.

يېتىپ بېرىپتۇ. بۇ ئەترانپا بىر ئائىلە بولۇپ، ئۇ ئائىلىدە «سانى» ئىسىملىك بىر ئۇسسۇلچى بار ئىكەن. نەغمىنىڭ ساداسىنى ئاڭلاپ ئېگىز بىر دۆڭگە چىقىپ ئۇسسۇل ئويناپتۇ. مەشرەپكە كېتىۋاتقانلاردىن بىرى بۇنى كۆرۈپ قېلىپ، مەشرەپتىكىلەرگە يەتكۈزۈپتۇ. خەۋەرنى ئاڭلىغان مەشرەپ ئەھلى سانىخانىنىڭ ئۇسسۇل ئويناۋاتقىنىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئورنىدىن قوزغىلىپ بىر دۆڭگە چىقىپ قاراپتۇ. نەغمىكەشلەر غىجەكلىرىنى ئېسىپ قويۇپ ئولتۇرۇشۇپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، سانىخان ئۇسسۇل ئوينىغان دۆڭ «سانى دۆڭ»، كىشىلەر قارىغان دۆڭ «قارلىغۇچ دۆڭ»، نەغمىكەشلەر غىجەكلىرىنى ئېسىپ قويغان توغراق «غىجەك ئاستى» دەپ ئاتىلىپ كەپتۇ.① ھازىرغىچە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. ئۇندىن باشقا، «سائادەت بەگنىڭ لەمپىسى» دېگەن جايمۇ، ئەينى زامانىدىكى ئۇستى يېپىلغان مەشرەپ سەھنىسىدىن ئىبارەت. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى دولان مەدەنىيىتىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، مەشرەپ سورۇنلىرى تارىختا تەسىرلىك ھادىسىلەر قاتارىدا خاتىرلىنىپ كەلگەن. يۇقىرىقى رىۋايەتلەر، دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى سەھنىلىرىنىڭ ئىنتايىن كەڭ، خەلق ئارىسىدا زور تەسىرگە ئىگە ئەنئەنىۋى مىللىي سەنئەت شەكلى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدەك تارىخىي ئىز لار ھەر قايسى جايلاردا نۇرغۇن تېپىلىدۇ.

7. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى بىلەن دىن تارىختا بىرگە ياشاپ كەلگەن. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ مەنبەسى ئىنسانىيەتنىڭ

---

① ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئايباغ يېزا ئىلەك كەنتىدىن فولكلور ئىجادىيەتچىسى، خەلق تارىخچىسى ھاشىخان موللا ئىبراھىم (1886-يىلى تۇغۇلۇپ 1993-يىلى 5-ئاينىڭ 15-كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەن) بىلەن بولغان سۆھبەتتىن خاتىرىسىدىن.

دىنىي مۇراسىملىرىدىن شەكىللەنگەچكە، تارىختىن بۇيانقى ئەجدادلار ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن كۆپ خىل دىنلارنىڭ ھەممىسىدىكى دىنىي پائالىيەتلەردە مۇزىكا چېلىش، مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ مۇقام (ھۆكمەت) تۇۋلاش، سۇلۇكلەردە ئۇسسۇل ئويناشلار يۈز بېرىپ كەلگەن. دىنىي قاراشلاردىمۇ: مۇزىكا ئادەمدىن بۇرۇن يارالغان، ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن جاننى تەنىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزگەن، دېگەن رىۋايەتلەر بار. تارىختا ئۆتكەن نۇرغۇنلىغان دىنىي ئۆلىمالار مۇقام، مۇزىكا بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ئەبۇ نەسىر فارابى ئۆزىنىڭ «رىسالەئى مۇغەننىيۇن» ناملىق كىتابىدا مۇقام-مۇزىكىنى مەنىۋى ھاياتنىڭ تەڭداشسىز لەززىتى ھېسابلاپ: «سەمائى نەغماتىنىڭ تىلسىز مۆجىزىلىرى ئىنسانىيەتنىڭ روھىغا مەنىۋى ئوتنى تۇتاشتۇرغۇچى ئامىلدۇر. ئەگەر ئۇنىڭغا ئەشئار ئەبىيات قوشۇلسا، ئول مۇڭنىڭ سىرى نېمە ئىكەنلىكى ئاڭلانۇر»، «يۇز يىل ئىبادەت قىلىپ ئالالمىغان فەيزنى مېنىڭ قالۇنمىنىڭ سىملىرىدىن ئالغايسىلەر» ① دەپ، مۇزىكىسىز ھاياتنىڭ ئەھمىيەتسىز قاراڭغۇ ھايات ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان.

دولان رايونلىرىنى ئالساق، تارىختىن بۇيان دىن بىلەن مۇقام قارشىلاشمىغان. دولان مۇقاملىرى تېكىستلىرىنىڭ تۇراقسىز بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، مۇقامغا ھەرقانداق دەۋردە شۇ دەۋرگە لايىق قوشاقلارنى سالغان، ھەرقانداق سورۇندا شۇ سورۇنغا مۇۋاپىق تېكىستلارنى ئوقۇپ، ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۆچىنى ئاشۇرۇپ كەلگەن. چەكلەش ئەمەس، بەلكى پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ كەلگەن. بەزى خەلق پىشۋالىرى ئارىسىدا: مۇقام-مۇزىكىدىكى ئىستېتىك زوق جاندىن ئۆتۈپ ئۇستىخاننى ئېرىتىدۇ. مەسىلەن: غىجەك ياكى نەي چالسا، چارۋىمۇ ئوت يېمەي تىڭشاپ تۇرىدۇ. «ئەللەي» ئېيتقاندا بوۋاقنىڭ ئۇستىخانلىرى يۇمشاپ، بېھوش بولۇپ ئۇخلاپ كېتىدۇ. «لايلاي» ئېيتسا، قوشاق كاللىرى بېھوش بولۇپ ھارغىنلىقنى سەزمەي،

---

① «تارىخىي مۇسىقىيۇن» مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل نەشرى 28-بەت.

هەيدىمسىمۇ ئۆزلۈكسىدىن ماڭىدۇ. «لايلاي» ئېيتسا، روھ-ئەرۋاھلار تىڭشاپ خۇشال بولىدۇ، كېچىلىرى يول يۈرگەنده مۇقام توۋلاپ ماڭسا، يامان نىيەتلىك ئادەم-ئىنسان، جىن-ئالۋاستى، ئوغرى-قاراقچى ھەتتا يىرتقۇچلارنىڭمۇ دىلى ئېرىپ كۆڭلى يۇمشاپ، زىيانكەشلىك قىلمايدۇ. توي-مەرىكە، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا مۇقام ئېيتىپ مۇزىكا چالسا، سورۇن ئەھلىگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. ياشلار ئارا مۇقام توۋلاپ مۇزىكاچالسا، ھېسسىيات قوزغاپ، مېھىر-مۇھەببەتنى پەيدا قىلىدۇ. ھېرىپلىقتا مۇقام ئېيتسا، غەم-قايغۇدىن خالى قىلىدۇ. چاقچى خوتۇن «خانا» سېلىپ چاق ئېگىرسە، ئىشى ئايىنىپ، ھارغىنىنى بىلمەي قالىدۇ. كىچىكىدە «ئەللەي»نى كۆپ ئاڭلىغان بوۋاقنىڭ ئۇستىخانلىرى ئۆزلۈك بولىدۇ. مۇقامنىڭ مۇڭى بوۋاقنىڭ ئۇستىخانلىرىغا سىڭىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، چوڭ بولغاندا مۇقامچى بولىدۇ ياكى مۇقامغا خۇشتار دىلى يۇمشاق ئادەم بولىدۇ. ئۆمرىدە مۇقام-مۇزىكا بىلەن ئۆتكەن كىشى ئۇنىڭ خاسىيىتىدىن پات قېرىمايدۇ، بەلكى ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرىدۇ،① دەپ، مۇقام-مۇزىكىنىڭ پۈتۈن ھايۋانات ۋە ئادەمزات ھاياتىدا كەم بولسا بولمايدىغان مەنىۋى ئامىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش بىلەن، مۇقام-مۇزىكىنىڭ ھاياتلىقنى چەكلەش ياكى تەسىرلەندۈرۈپ جانلاندۇرۇش كۈچ قۇدرىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ، مۇقام مۇزىكا تارىخىنى ھاياتلىق بىلەن تەڭداش ئورۇندا قويىدۇ. دىنىنىڭ چەكلەيدىغىنى، مەشرەپ-مۇقام ۋاستىسى بىلەن قىلىنغان يامان ئىشلاردىن ئىبارەت. دولانلىقلارنىڭ قايسى تەبىقىسىدىكىلەر بولمىسۇن، ھەممىسى مۇقام-مۇزىكىنى ئەڭ قېتىرقىنىپ تىڭشايدۇ ھەم قىزغىن سۆيىدۇ. دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن مەشرەپ پائالىيىتى بىر-بىرىدىن ئايرىم ھالدا ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بېرىلغاچقا، ئارىلىقتا ھېچقانداق زىددىيەت مەۋجۇت ئەمەس.

دولان رايونلىرىدا دىنىي ئەقىدىلەر يەرلىك ئالاھىدىلىككە

---

① ئاۋات ناھىيە بازار ئېچىدىن قۇدرىتىللا مەخسۇم خاتىپ ھاجىم، ئەخمەتجان داموللام قاتارلىقلار بىلەن بولغان سۆھبەتخاتىرىسىدىن.

ماسلىشىپ ماڭىدۇ. باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئايالالارنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى ۋە ھوقۇقى جەھەتتە ئالاھىدە پەرقلىنىپ، ھەر خىل پائالىيەتلەرگە ئەرلەر بىلەن ئوخشاش قاتنىشالايدۇ. بۇ، دولان رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىكى بولۇپ، بۇنى چەكلىگىلىمۇ بولمايدۇ. دولانلىقلارنىڭ ياشاپ كەلگەن جايلىرى تامامەن دېگۈدەك جاڭگال، چەت-ياقا جايلار بولغاچقا، جۇغرافىيىلىك ئورنى دەريا بويلىرىغا، قۇملۇق، شورلۇقلارغا ئىنتايىن تارقاق دەرىجىدە ئورۇنلاشقان. شۇڭلاشقا، قانچىلىك بىنەم ئاچسا، ئۆز ئىختىيارلىقىدا بولغان. مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇلاردا يەر كۆپ، ئادەم ئاز، ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىك ھادىسىسى دائىم يۈز بېرىپ تۇرغان. نەتىجىدە ئاياللارمۇ ئەرلەر بىلەن ئوخشاش ئېغىر ئەمگەكلىرىگە قاتنىشىشقا مەجبۇر بولۇپ، ئوخشاش ئىشلەپ تۇرمۇش كەچۈرگەن. يۈزلىرىنى يېپىپ ئۆيدىن چىقماي ئەرلەرگە تايىنىپلا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئىجتىمائىي شارائىت يار بەرمىگەن. دىن بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارمۇ ئوخشاشلا ئەمگەك قىلماي بولمىغان. ئىجتىمائىي ئەمگەك ھەممە ئادەملەرنى بىر-بىرلىرى بىلەن كۆرۈشتۈرۈپ، كىشىلەردە ئۇنىڭ قايسى تەبىقە، قايسى جىنىستىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەركىنلىك ئاساسىدىكى باراۋەرلىكنى پەيدا قىلغان. ۋەھالەنكى، بەزى دىن بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار مەشرەپ-مۇقاملارنى قوللاپ، ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقان. ئالايلۇق، ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئايكۆل يېزا سايىبرىق كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق پىشقەدەم سازەندە، دىنىي زات ئابلاخان غوجا مەخسۇم ھاجىم (82ياش) نىڭ ئاتىسى ھەمدۇللاخان مەخسۇم ئاۋات ناھىيىسىگە چوڭ ئاخۇن، قازى قۇززات بولغان 25 يىل (1924—1949) داۋامىدا، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ مىللىي سەنئىتىگە ئىنتايىن زور ئىلھام بەرگەن. ئۇزى مۇقام خۇشتارى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى داڭلىق مۇقامچىلاردىن ئاۋات بازار ئىچىدىن تەۋەككۈل قۇربېشى (ساتاچى)، راشىدىن ئاخۇن تەمبۇر، ئاقسۇلۇق توختى راۋاپ (دولاق راۋابچىسى)، داپەندى تاۋاخان قاتارلىق جەمئىي سەككىز نەپەر مۇقامچى،

سازەندىنى ئاۋات چوڭ خانقىرىدىكى قازىخانىسىدا كېچە-كۈندۈز ئۆزى بىلەن ھەمراھ قىلىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقامنى ئورۇندىتىپ ھۆزۈر ئېلىپ كەلگەن. مۇقامچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆزى ئۇستىگە ئالغان. كوچىغا چىقىشقا توغرا كەلسە، ئىككى تەرەپتە تۆتتىن سەككىز كىشى ساز چېلىپ، مۇقام تۇۋلاپ نەغمە-ناۋا بىلەن چىقىپ، كوچىلارنى ئايلىنىپ قازىخانىسىغا قايتقان. چاقىرغان جايلاردا داغدۇغىلىق مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇلغان. كۈنلەپ-كۈنلەپ مەشرەپ قىلىپ، دولان مۇقام-مەشرەپلىرىدىن ھۆزۈرلانغان. كىشىلەر ئۇنىڭ ئالدىدا ئەركىن ئۇسسۇل ئويناپالغان. ئۇ قېرىپ ماغدۇرىدىن كېتىپ قالغان چاغلاردىمۇ، تالپىلىرى ئۇنىڭ ئىككى قولتۇقىدىن يۆلەپ، سازەندىلەر ئەترايدا مۇقام ئورۇنداپ بازار كوچىلىرىنى ئايلانغان. ھەمدۇللاخان مەخسۇمنىڭ مۇقام-مۇزىكا، مەشرەپلەرنى قوللىشى مەشرەپ-مۇقاملارنى چەكلەش كۆزقارىشىغا قاتتىق زەربە بەرگەن. ئۇنىڭ ۋاقتىدا ئاۋات ناھىيىسىدىكى دولان مەشرەپلىرى ناھايىتى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان. ھەمدۇللاخان مەخسۇم ئوغلى ئابلاخان غوجام مەخسۇم ھاجىمنى ئۆز يېنىدىكى مۇقامچىلارغا شاگىرتلىققا تاپشۇرۇپ، مۇقام-مۇزىكىنى ئۆگەتكۈزگەن. ئابلاخان غوجام دۇتار، تەمبۇرنى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقامنىڭ بىر قىسمىنى ئۆگىنىپ، مۇقام-مۇزىكىنى ئۆزىگە تۇرمۇش لەززىتى قىلىپ كەلگەن①. بۇ ئەھۋال خەلقنىڭ مۇقام-مۇزىكا بىلەن شۇغۇللىنىشىغا زور ئىلھام بولغان.

مارالبېشىنىڭ پېچاق سۇندىدىن مەتىلاخۇن دامۇللام (1896—1964) يۇرتداشلىرىغا مۇزىكا ئۆگىنىشنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى تەرغىپ قىلىپ كەلگەن. ھازىرقى پېچاق سۇندىنىڭ قۇملۇقتىكى قالۇنچى راخمان ئېلى، پېچاق سۇندىنىڭ «شېرىن» 11-كەنتىنىڭ ئىمامى، غېجەكچى تۇردى خۇدەك قاتارلىقلار ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قالۇن، غېجەك، راۋاپ، داپ

① ئاۋات ناھىيىسىدىن ھاشىخان موللا ئىبراھىم، ئابدۇراخمان موللا ھاجىم قاتارلىق ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن پىشقەدەملەر بىلەن بولغان سۆھبەت خاتىرىسى ۋە ئابلاخان غوجام مەخسۇم ھاجىمدىن بۇاستە تەكشۈرگەن ئەملىي خاتىرىدىن ئېلىندى.

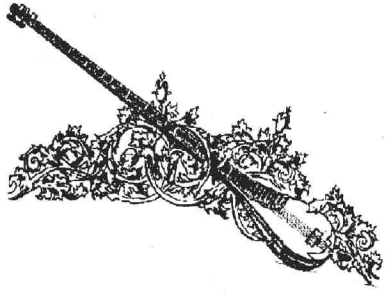
قاتارلىقلارنى ئۆگەنگەن. تۇردى خۇدەك ئىمام بولۇشتىن ئىلگىرى مەشرەپلەردە ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللانغان①. ئاۋات ناھيىسىنىڭ بازار ئىچىدە ياشاپ ئۆتكەن موللا ئىبراھىم موللام (1968—1938) ئۆزىنىڭ ئاتاقلىق دىنىي ئۆلىما بولۇشىغا قارىماي، دۇتار، تەمبۇر بىلەن مۇقام ئېيتىپ، قولۇم-قوشنا ۋە ئۇلپەتلىرىنىڭ بەدىئىي ئارزۇلىرىنى ئورۇندىغان. ئائىلىسىدە مەشرەپ ئويۇشتۇرۇپ بەرگەن، دولان ئۇسسۇلىنى ئويناغان. بېيت-قوشاقلار توقۇپ، مەشرەپتە «پوتا» (دەررە) ئويۇنى ئويناغان. ئوغلى ئابلاخانغا مۇقام-مۇزىكا ئۆگىتىپ، ئۇنىڭ ئاممىۋى سورۇنلاردا ناخشا-مۇزىكا بىلەن شۇغۇللىنىشىنى توسمىغان②. ئۇ دولان خەلقىنىڭ مىللىي سەنئىتى بولغان دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنى قوللاپ، زور تەسىر قالدۇرغان. ئۇنىڭ نامى ھازىرغا قەدەر رىۋايەت بولۇپ كەلگەن. ھازىر تىلغا ئېلىنىپ كېلىۋاتقان مۇقامچىلارنىڭمۇ، كۆپىنچىلىرىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى دىنىي زاتلاردۇر. مۇقامچى، سازەندىلەردىن ئاقساقمارالدىكى ئەخمەت ھاجىم، چىغانچۆلدىن ئاخۇن قارىم، مارالبېشىنىڭ ئاۋات بازىرىدىن ئەمەت موللام، ئازى موللام، موللا شەھرى قاتارلىقلارغا ئوخشاش نۇرغۇن كىشىلەر زور دىنىي ھۆرمەتكە ئىگە تۇرۇقلۇق، ئۆزلىرىمۇ مۇقام-مۇزىكا بىلەن شۇغۇللانغان. باللىرىغىمۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن مۇقام-مۇزىكا ئۆگەتكەن. ھازىر بار بولغان مۇقامچى، سازەندىلەر ئارىسىدىمۇ، ئاقسۇدىن ئابلاخان غوجا مەخسۇم ھاجىم، مارالبېشىنىڭ ئاۋاتتىن مەردان موللام، نەۋرە ئىنىسى ئەخمەت قالۇن، يېگىنۆستەكتىن ئوسمەك موللام، قۇملۇقتىكى تۇردى خۇدەك، شاقۇردىن مەھەممەت ھاجىم موللا ئىسلام قاتارلىق دىنىي ئالىم ۋە موللا، ھاجىملار بار. دولان رايونلىرىدا مەشرەپ-مۇقاملار مىللىي ئۇرپ-ئادەتلەر بىلەن

---

① مارالبېشى پىچاق سۇندى قۇملۇقتىن قالۇنچى راخمان بىلەن بولغان سۆھبەتتىن خاتىرىسىگە ئاساسلاندىم.

② ھاشىخان موللا ئىبراھىم، ئابلاخان غوجام مەخسۇم ھاجىم قاتارلىقلار بىلەن بولغان سۆھبەتتىن خاتىرىسىگە ئاساسلاندىم.

چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەچكە، ھەممە ئادەم ئۆزلىرىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان بۇ ئەنئەنىۋى ئادەتنى قىزغىن سۆيۈپ، دە نىي زاتلار ئائىلىلىرىدە توي-تۆكۈن بولۇپ قالسا، باشقا كىشىلەرگە ئوخشاشلا توي مەشرەپى ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. ئايالىرىنىڭمۇ ئەرلەر بىلەن بىر قاتاردا ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىشى چەكلەنمىگەن. ئاۋات ناھىيىسىدە بىر ئۆمۈر ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ، سەنئەتنى ئۆزىنىڭ تۇرمۇش مەنبەسى قىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن شەرىخانغا ئوخشاش نۇرغۇنلىغان ئايال مۇقامچىلارمۇ ئۆتكەن. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى دولان مىللىي سەنئىتى مىللىي ئۆرپ-ئادەت بىلەن باغلانغان بولغاچقا، دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن ئورتاق ياشاپ كەلگەنلىكى، شۇ سەۋەبتىن دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىماستىن دەۋرىمىزگە قەدەر چالغۇ ئەسۋابلىرى، بېيىت-قوشاقلىرى، ئويۇن ژانىرلىرى، تەر تىپ-ئىنتىزاملىرى بىلەن تولۇق يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىككىنچى باب

دولان مۇقاملىرى

1. دولان مۇقاملىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي نامىلىرى

دولان مۇقاملىرى (ئەلنەغمىلىرى) دولانلىقلارنىڭ ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىگە ئىنتايىن ماس كەلگەن. ئاۋاز سىستېمىسى ئۆزگىچە بولغان دولان قىل ئېچىكى، دولان قالۇنى، دولان راۋۇپى، دولان نەغمە دېپىدىن ئىبارەت مەخسۇس چالغۇلارنىڭ ياكىراق ساداسى بىلەن ئۇرۇنلىنىدۇ. ئۇنىڭغا سېلىنغان تېكىستلەر خەلق قوشاقلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، قىسمەنلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تېكىستلىرى ئاساسەن تۇراقسىز بولىدۇ.

دولان مۇقاملىرى ئەڭ بۇرۇن يەككە ھالدا (مۇزىكىسىز) بارلىققا كېلىپ، بارا-بارا ئېپتىدائىي مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇسسۇللۇق مەشرەپ مۇقامىغا ئايلانغان ۋە مۇزىكىلىق مۇقام، مەشرەپنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنى شەكىللەندۈرگەن. بارا-بارا مەشرەپ شەكىللىرى تولۇقلىنىپ، مۇكەممەل سىستېمىغا ئايلانغاندىن كېيىنمۇ، مۇقام، مەشرەپنىڭ يېتەكچىسى سۈپىتىدە مەشرەپنىڭ مۇقەددەمسىدىن ئورۇن ئېلىپ، پەيدا بولۇش تارىخىنىڭ ئۆزۈنلىقىنى، ئېپتىدائىي مۇزىكىسىز يەككە ھالەتتىن تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ مۇزىكا بىلەن تەڭكەش قىلىنىدىغان، ئۇسسۇللۇق مۇزىكىلىق مەشرەپنىڭ تۇنجى باسقۇچىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى نامايان قىلغان.

دولان مۇقاملىرى (ھەر بىر مۇقام) مەشرەپنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ بەش

نەغمگە ئايرىلغان. بۇلار: « مۇقام » (باشلىنىش مۇزىكا)، « چېكتىمە »، (4 / 3تاكتلىق)، « سەنەم » (4 / 4تاكتلىق)، « سەلقە »، (4 / 2تاكتلىق)، « سىرىلما » (4 / 2تاكتلىق) نەغمىلەردىن ئىبارەت بولۇپ ھەممىسى ئون ئىككى مۇقام بېشى، ئاتمىش نەغمە بىلەن تاماملىنىدۇ.

مۇقام ناملىرى

دولان مۇقاملىرى تارىختا نۇرغۇن ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. « بىپايان بارچۇق » ① ناملىق كىتابتا قەيت قىلىنىشچە، دولان مۇقاملىرىنىڭ بۇرۇنقى ناملىرى « بايا ۋان » دەپ ئاتىلىپ، سانى قىرىق تۆتكە يەتكەن. كېيىنكى ۋاقىتتا قىرىق تۆت « بايا ۋان » - دىن ئون ئىككىسى تاللىنىپ، « ئون ئىككى ئاچال » دەپ ئاتالغان. ئۇندىن كېيىن تاللانغان ۋە تاللانمىغانلىرى قوشۇلۇپ « ئون ئىككى ئاچال، ئوتتۇز ئىككى بايا ۋان » دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ②. « ئون

---

① « بىپايان بارچۇق » ناملىق بۇ كىتاب مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ توققۇز ساراي ئاچالدا ئۆتكەن يۈسۈپ باخشىنىڭ قولىدا ساقلانغان. مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىكى كىتاب كۆيدۈرۈش مەزگىلىدە، يۈسۈپ باخشى مۇشۇ كىتاب بىلەن بىر قاتاردا يىگىرمىدىن ئارتۇق تارىخ كىتابىنى بىر شېغىللىققا كۆمۈۋەتكەن. مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن كېيىن، يولداش تۇرغۇن راخمان بىلەن بىرلىكتە شېغىللىقنى قېزىپ كىتابنى تاياڭمغان. كىتابنىڭ قالدۇرغان تۇرغۇنلۇك خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇ كىتاب سالمە ناملىق ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، ئۇ بىر كىتابىدا ئەينى زامانىدىكى ھۆكۈمرانلارنى « قىزىل كۆز مايمۇنلار » دەپ ئاتىغانلىقى ئۈچۈن، توققۇز سارايدا دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەنىكەن. كىتابنىڭ مەزمۇنى مارالبېشى تارىخىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئاساسلىقى دولان مەدەنىيەت-سەنئەت تارىخى يېزىلغان. ئۇنىڭ ئورگى باسما ۋە قول يازمىلىرى نارقالغان بولۇپ، مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا كۆيۈپ تۈگىگەن. يۈسۈپ باخشى كۆمۈۋەتكىنى مارالبېشى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنىدىكى تۇرغۇن راخمان ئارقىلىق داۋاملىق ئىزدەلمەكتە.

② تۇرغۇن راخمانىڭ « بىپايان بارچۇق » ناملىق كىتابتىن قالدۇرغان خاتىرىسىگە ئاساسلاندىم. « ئون ئىككى ئاچال، ئوتتۇز ئىككى بايا ۋان » دېگەن نامار مارالبېشىنىڭ پېچاق سۇندى قۇملۇق قاتارلىق جايلىرىدىمۇ تارقالغان، باشقا جايلاردىمۇ بار.

ئىككى ئاچال» دېگەن سۆز روشەنكى، ئون ئىككى ئايرىلىش ئون ئىككى تۈر، ئون ئىككى خىل دېگەنلەردىن ئىبارەت بولۇپ دولان كۆيلىرىنىڭ ئون ئىككى تۈرى دېگەننى بىلدۈرىدۇ. بۇ ھەقتە مارالبېشىنىڭ توقتۇز ساراي ئاچالدا (ھازىرقى 51-تۈەن 4-لىەن) ئۆتكەن پىشقەدەم تارىخچى يۈسۈپ باخشى (1902—1983) نىڭ رىۋايەت قىلىشچە، ئەينى زاماندا مۇقام ئەنئەنىۋى ئابرويغا ئىگە بولغان. شۇ سەۋەبتىن، ھەرقايسىسى يۇرتلاردىكى مۇقامچىلارنى بىر جايغا توپلاپ، ھەر بىر يۇرتتىن بىردىن مۇقامنى تاللاپ ئون ئىككى جايدىن ئون ئىككى مۇقام تاللىغان. شۇ سەۋەبتىن، «ئون ئىككى ئاچال» دەپ ئاتالغان. مارالبېشىنىڭ بەزى جايلىرىدا دولان مۇقاملىرىنى «ئون ئىككى ئاچال، ئوتتۇز ئىككى بايا ۋان» دەپ ئاتاشلار ھازىرمۇ بار ۋە باشقا دولان رايونلىرىدىمۇ دولان مۇقاملىرىنىڭ نامىنى خەلق ئىچىدە «بايا ۋان» دەپ ئاتاپ كەلگەن. «بايا ۋان» دېگەن نام دولان كۆيلىرىنىڭ دەسلەپكى ناملىرى بولۇپ، بۇ نام ئۆزىنىڭ مەزمۇنى بىلەن دولان مۇقامىنىڭ تۈنجى پەيدا بولۇش تارىخىي شارائىتىنى روشەن ئىپادىلەپ بېرىپلا قالماستىن، دولانلىقلارنىڭ ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي ھاياتىدىنمۇ مەلۇمات بېرىدۇ.

«بايا ۋان» دېگەن نام دولان مۇقاملىرىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇشتىن باشقا، مۇقام گۈرۈپپىسىدىكى ھەر بىر مۇقامنىڭ نامىغا قوشۇلۇپ ئىسىم بولۇپ ئاتىلىپ كەلگەن. خەلق ئىچىدە (ياشانغانلار) ھازىرغا قەدەر «دولان مۇقامى» دېگەن نام ئىشلىتىلمەي، يەنىلا قەدىمدىن قوللىنىپ كېلىۋاتقان «بايا ۋان» دېگەن نام بىلەن ئاتالماقتا. «مۇقام ئېيتىش» دېمەي، «بايا ۋان توۋلاش» دېيىشنىڭ ئۆزىمۇ «مۇقام» دېگەن نامنىڭ دولان «بايا ۋان» لىرىنىڭ ئورنىغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىغىنىغا تېخى ئۇزاق دەۋرلەر بولمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

« مۇقام » دېگەن نامغا كەلسەك، XVI - XV ئەسىرلەردە چاچما ئۇداۋلىق نەغمە ئۇقۇمى « مۇقام » نامى بىلەن ئىپادىلەنگەن ① بولۇپ، تەدرىجىي ھالدا ھەممىلا كلاسسىك كۇي - مۇزىكىلار ۋە سىستېمىلاشقان كۇيلەر گۇرۇپپىسى مۇقام نامى بىلەن ئىپادىلەنگەنىدى ②. دولان كۇي - مۇزىكىلىرى دەسلەپتە يەككە ھالدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، كېيىن تەرەققىي قىلىپ، كۆپ خىل تۈرلەرنى شەكىللەندۇرگەن ۋە ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تەركىبىدە خېلى بۇرۇنلا يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىگەن. شۇنىڭدەك، مۇقاملاشقان كۇيلەر گۇرۇپپىسىنى شەكىللەندۇرگەن. « مۇقام » ئاتالغۇسى دولان كۇيلىرى گۇرۇپپىسىغىمۇ ماس كەلگەنلىكى ئۈچۈن، كېيىنكى چاغلاردا « مۇقام » دېگەن بۇ يېگى ئاتالغۇنى دولان كۇيلىرىنىڭ نامىغىمۇ ئىشلەتكەن. ئەمما، ئۇنى دولان كۇيلىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئومۇمىي نامى بولغان « باياۋان » سۆزىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن دولان مۇقاملىرىنىڭ نامى شۇ مۇقاملارنىڭ پەيدا بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ۋەقەلەرگە ئاساسەن قويۇلغاچقا، ھەر بىر يەككە مۇقامنىڭ نامىغا قوشۇلۇپ كېلىدىغان « باياۋان » سۆزىنى زادىلا ئۆزگەرتەلمەيمىز. خەلق ئىچىدە بولسا، « مۇقام » دېگەن يېگى ئاتالغۇنى ئەمەس، بەلكى ئەجدادلىرىدىن تارتىپ ئاتاپ كەلگەن « باياۋان » دېگەن نامنى قوللىنىپ كېلىۋەرگەن.

باياۋان دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى

« باياۋان » دېگەن سۆز چۆل - جەزىرە، جاڭگال، بىپايان

① « تارىخىي مۇسىقىيۇن » ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 - يىل نەشرى 7 - بەت.
② « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » 1992 - يىل 1 - سان 64 - بەت.

كەڭرى دالا دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ مەزمۇن جەھەتتىن ئېتىبارئي باشلانغۇچ دەۋرلەرگە قارىتىلغان. ئېتىبارئي دەۋرلەردە- كى ئەجدادلىرىمىز دىنىي مۇراسىملىرىدا ئۇسسۇل ئويناپ ناخشا ئېيتىش ۋە ئۆزئارا قوشاق ئېيتىشقا ئوخشاش ئويۇن-پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈشتىن باشقا، ئوۋ ئوۋلاش، بېلىق تۇتۇش، ئورمان كېسىش، بوزىيەر ئېچىش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش شەكىللىرى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرى، ھەسرەت-نادامەتلىرى، مۇھەببەت-نەپرەتلىرىنى، تەسىرلىك ھادىسىلەرنى، رېئال ئەمگەك ۋە تەسەۋۋۇرلىرىنى تەسۋىرلەپ، بېيىت-قوشاقلار توقۇغان. ئۇلار سەپەر قىلغاندا، يايلاقلاردا ياكى چۆل-باياۋانلاردا يۇرۇپ يالغۇزلۇق، غېرىبلىق ھېس قىلغان چاغلىرىدا ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن، ئاشۇ تەسىرلىك قوشاقلارنى ئاھاڭغا سېلىپ، يۇقىرى ئاۋاز بىلەن مۇڭلۇق توۋلاپ، غەزەل قىلىپ ئوقۇغان. بۇ غەزەللەر ئۆزىنىڭ مىللىيلىكى ۋە ھېسسىياتچانلىقى بىلەن ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ئىستېتىك زوقىنى قوزغاپ، ئۇلارنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلغان. نەتىجىدە بۇ خىل مۇڭلۇق غەزەللەرنىڭ ئەمگەك جەريانىدا چۆل-باياۋانلاردا يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇلغىنىغا ئاساسەن «باياۋاندا توۋلانغان غەزەل»، «غېرىبلىق ناخشىسى» ياكى «باياۋان غەزىلى» دېگەن مەزمۇندا «باياۋان» دەپ ئاتالغان. دولان «باياۋان» (مۇقام)لىرى دەسلىپىدە سىرتتا، باياۋانلاردا ئوقۇلغان بولسا، كېيىنچە خەلق ئارىسىدىكى مۇڭلۇق كۈيلەرنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق بېيىپ، ئاۋۋالقى يەككە ھالەتتىن تەرەققىي قىلىپ بارا-بارا مۇزىكا تەڭكەش قىلىنىدىغان، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى، توي-مەرىكە ۋە باشقا مۇناسىپ سورۇنلاردا ئېيتىلىپ، كىشىلەرگە ھۇزۇر بېغىشلايدىغان، ئۇنىڭ يېقىملىق مۇڭلىرى خەلقنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى جانلاندۇرىدىغان بولدى.

مۇزىكىلىق بايانىڭ بارلىققا كېلىشى دولان مەشرەپنىڭ تۇنجى شەكىللىنىشتىن كېيىنكى تولۇقلىنىش باسقۇچى بولۇپ، مۇزىكىلىق مۇقام، مەشرەپنىڭ ئېتىدائىي باسقۇچىدىكى ئاددىي ئويۇن شەكلىنى تولۇقلاپ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، مۇقەررەر سىستېمىغا كىرگۈزگەن. شۇندىن باشلاپ، مۇزىكىلىق مۇقام بارا-بارا ئۇسسۇللۇق مەشرەپنىڭ باشلامچىسى بولۇپ قالغان. دولان مەشرەپىدە مۇقامنىڭ يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇشى ۋە ھەر بىر ئېيتىلىشتىن كېيىن بىر قېتىم توۋلاپ، ئاندىن ئىككىنچى ئېيتىلىشنى باشلىشى، مۇقام سەنئىتىنىڭ تۇنجى باسقۇچى بولۇپ، ھەممىدىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. «بايانى» دېگەن ناممۇ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش دەۋرىگە ئىنتايىن ماس كەلگەن.

دولان مۇقاملىرىنىڭ نامىلرى ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى

دولان مۇقاملىرىنىڭ نامىلرى ئاساسەن، شۇ مۇقامنىڭ پەيدا بولغان دەۋرى، جۇغراپىيىلىك ئورنى، مۇزىكىلىق خۇسۇسىيىتى، سورۇننىڭ خاراكتېرى، مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ۋەقەلەرگە ئاساسەن، خەلق تەرىپىدىن ياكى مۇزىكانتلار تەرىپىدىن قويۇلغان. تارىخىي مەنبەلەردىن ۋە خەلق ئارىسىدىكى پىشقەدەم مۇقامچىلاردىن تەكشۈرگەن نەتىجىلەردىن قارىغاندا، تارىختا ھەر خىل ئاھاڭ (غەزەل) ژانىرلىرىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ مۇقىملاشقان «بايانى» كۈيلىرى قىرىق تۆتكە يېتىپ، ھەر قايسىسى بىر خىل نام بىلەن ئاتالغان. كېيىنكى ۋاقىتتا قىرىق تۆت بايانىڭ ئارىسىدىن ئون ئىككىنى تاللاپ، ئۇنى «ئون ئىككى ئاچال» دېگەن ئومۇمىي نامى بىلەن ئاتىغاندىن كېيىن، تاللانغان ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىسىملىرى داۋاملىق ئېغىزغا ئېلىنىپ، قالغان ئوتتۇز ئىككى بايانىڭ نامىلىرى ئېتىبارىدىن

قالغان. ئۇنىڭ ناملىرى پەقەتلا «ئون ئىككى ئاچال، ئوتتۇز ئىككى بايئاۋان» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتىلىپ، يەككە ناملىرى تەدرىجىي ئەستىن كۆتۈرۈلگەن ياكى تاللانغان ئون ئىككى مۇقامنىڭ ناملىرىغا ئارىلىشىپ قېلىپ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بىر مۇقامنىڭ نامى ھەر بىر جايدا ئوخشىمىغان بىر خىل نام بىلەن ئاتىلىپ، نەتىجىدە بىر مۇقام بىر قانچە نام بىلەن ئاتىلىشتەك مۇجمەللىكنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان. بۇ ھادىسە، مۇقام ناملىرىنى ئۇنتۇش، ئازغىشىشتىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بەزىسىنىڭ مۇقامى بار، نامى يوق، بەزىسىنىڭ نامى بار، مۇقامى يوق بولۇشتەك ئەھۋال يۈز بېرىپ، بەزى نامى ئۇچىكەن مۇقاملارنى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتىۋالغان. ھالبۇكى بۇ ناملار دولان مۇقاملىرىنىڭ ناملىرى تەتقىقاتىدا يەنە بىر مۇرەككەپلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بەزى ناملار يەرلىك تىل تەلەپپۇزىدا ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. مەسىلەن: جۈلا بايئاۋانىنى ئالساق، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاۋاتبازار، يېڭىئۆستەڭ يېزىلىرىدا «جىلۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بەزىلىرى «جەلىر» مۇ دەپ قويىدۇ. مەدەنىيەت ئورۇنلىرىدىكى ئارخىپلارغا ئاشۇ بويىچە «جەلىر» دەپمۇ يېزىلىپ قالغان. ھازىرقى ۋاقىتتا، دولان رايونلىرىدا تىلغا ئېلىنىپ كېلىۋاتقان ناملار: باش بايئاۋان، بوم بايئاۋان، زىل بايئاۋان، سىم بايئاۋان، موغال بايئاۋان، سامۇق بايئاۋان، ئۆزھال، ئەرزال، خۇدەك بايئاۋان، جۈلا (جىلۇ) بايئاۋان، دۇگامەت (دولامەت)، راك (رەك)، ناۋا، چۆل بايئاۋان، مۇشاۋىرەك، چۆل بۇيۇك، يەكتەك بايئاۋان، دۇتار بايئاۋان، بايات، قەمبەر، بايئاۋان مۇقامى قاتارلىق 22 تۈردىن ئىبارەت بولۇپ، مارالبېشى ناھىيىسىدە ئون ئىككى مۇقام، بىر سەنەم بار. بۇلاردىن دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ سېرىغۇنۇش كەنتىدىكى ھەسەنجان توقسۇپنىڭ ساقلاپ كەلگىنى: زىل بايئاۋان، بوم بايئاۋان، سىم بايئاۋان، باش بايئاۋان (راك)،

جۇلا، چۆل بایاۋان (مۇشاۋرەك)، ساموق بایاۋان (ئەرزال)، خۇدەك بایاۋان، ناۋا، دوگامەت، چۆل بۇيۇك بایاۋان قاتارلىق 11 مۇقام، «قەمبەرخان» ناملىق بىر سەنەمدىن ئىبارەت. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ سەنەمنىڭ مۇقەددەسلىكى «قەمبەر بایاۋان» دەپ ئاتالغان. تەدرىجىي ئۇنىڭ مۇقام قىسمى ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ، سەنەمى قالغان. بۇنى ئەلنەغمچىلەر «قەمبەرخاننىڭ سازىمەن» دەپ ئاتاپ كەلگەن. بۇ نەغمە پەقەت بىرلا سەنەم بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. مارالبېشىنىڭ ئاۋات بازىرىدىكى مۇسا ئاۋۇت ساقلاپ كەلگەن «دۇتار مۇقامى» ياكى «دۇتار بایاۋان» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مۇقام بار. مارالبېشىنىڭ تۇمشۇق چاپان كۆيدىدە ھەمەجان سىدىق ساقلاپ كەلگەن «يەكتەك مۇقامى» ياكى «يەكتەك بایاۋان» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر مۇقاممۇ بار. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، مارالبېشىنىڭ ئاۋات بازىرىدا مەشرەپلەردە مۇقەددىمە قىلىنىپ كېلىۋاتقان نامسىز مۇقاملاردىنمۇ بىر قانچىسى بار. ئاۋات بازىرى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئەڭ چەت يېزىسى بولۇپ، بۇ جايىنىڭ مەدەنىيىتىدە باشقا رايونلاردىن پەرقلىنىدىغان مەلۇم ئۆزگىچىلىكلەر بار. ئوخشاش بىر خىلدىكى مۇقاملارمۇ، ئېيتىلىش جەھەتتىن باشقا رايونلاردىن پەرقلىنىدۇ. بەزى مۇقاملاردا، داپەندىلەردىن بىرى مۇقامنى باشلاپ بېرىنچى مىسرادىكى ئاياغلىشىش بىلەن تەڭ، چالغۇچىلارنىڭ ھەممىسى بىردەكلا يۇقىرى ئاۋاز بىلەن پەقەت بىرلا قېتىم، «يا» دەپ توۋلايدۇ. ئۇندىن كېيىن تەكرارلىمايدۇ. مۇقام ئاھاڭلىرى قىسقا-قىسقا ئېيتىلىدۇ. يەنە بەزى مۇقاملارنىڭ باش مىسراسىنىڭ تۇگىشى بىلەن باشقا مۇقاملارغا قوشۇلۇپ كېلىدىغان «ئاللا» ياكى «ئاللا، ئاللا، ئاللا» نىڭ ئورنىغا «بۇلا، بۇلا، بۇلا» دەپ ئاخىرلاشتۇرىدۇ. بۇ مۇقاملار ئەسلىدە دولان بایاۋانلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئىسلامىيەتتىن كېيىن پەقەت تاللانغان «ئون ئىككى ئاچال»

(ئون ئىككى مۇقام) نىڭ قوشۇمچىلىرىنى ئۆزگەرتىپ « ئاللا » سۆزىنى كىرگۈزگەن بولسىمۇ، مەشرەپ تەركىبىگە كىرگۈزۈلمىگەن يەككە باياۋانلار بىلەن كارى بولمىغان. كېيىنكى دەۋرلەردە چەت-ياقا جايلاردىكى رايونلاردا ساقلىنىپ كەلگەن بۇ باياۋانلار مەشرەپ تەركىبىگە كىرىپ مۇقەددىمە قىلىنغان. « يا » ، « بولا، بولا، بولا » دېگەن قوشۇمچىلارمۇ قەدىمدىن يېتىپ كەلگەن. ۋەھالەنكى، بۇ مۇقاملار قىسمەن جايلاردا ساقلانغان بولسىمۇ، نامى ئۆچۈپ كەتكەن. ئىزاھلاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان دولان مۇقامىنىڭ ئاتلىپ كېلىۋاتقان نام تۇرلىرىدە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ناملىرىنىڭ كۆرۈلۈشى دولان مۇقامى ناملىرى تەتقىقاتىدا مۇجمەللىك پەيدا قىلىسىمۇ، مۇشۇ ناملار بىلەن ئاتالىدىغان دولان مۇقاملىرى روشەن ھالدا ياكى مەلۇم دەرىجىدە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئاشۇ نامى بىلەن ئاتالىدىغان مۇقاملىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ ئەھۋال، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىدىكى بەزى مۇقاملارنىڭ دولان مۇقاملىرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنىڭدەك ئوخشاشلىقنى دولان مۇقاملىرى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىدىن قوبۇل قىلىۋالغان دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ھالبۇكى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقاملىرى دولان مۇقاملىرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان بولغاچقا، بۇ مۇقاملارنىڭ ئەسلىدىكى ناملىرى يوقالغان ئەھۋال ئاستىدا، دولان مۇقاملىرى ئۇنىڭ تەرەققىي قىلغان باسقۇچىنىكى يېڭى ناملىرىنى قوبۇل قىلىپ قوللانغان. شۇڭلاشقا دولان مۇقاملىرىنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىكى نام ئاتىلىشى ئوخشىمىسىمۇ، مۇقامنىڭ ئۆزى ئوخشايدۇ. ئاۋات ۋە مەكىت قاتارلىق رايونلاردىكى مۇقاملارنىڭ ھەممىسى نامدا مەلۇم دەرىجىدە پەرقلەنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، مارالبېشى ناھىيىسىدە ساقلانغان دولان ئون ئىككى مۇقامى ئارىسىدا كۆرۈلىدۇ. ئوخشىمايدىغىنى مارالبېشىدا ئۇچ مۇقام ئارتۇق.

دولان ئون ئىككى مۇقامنىڭ نام پەرقلىرى

1) باش بایاۋان (بۇنى رەڭ دەپمۇ ئاتايدۇ)
2) بوم بایاۋان
3) زىل بایاۋان (ئاۋات ناھىيىسىدە موغال بایاۋان دەپ ئاتايدۇ)
4) سىم بایاۋان
5) چۆل بایاۋان (سىبىرغۇنۇشتا، دولان ناۋاسى دەيدۇ)
6) سامۇق بایاۋان (بەزىلەر ئۆزھال دەپ ئاتايدۇ، يەنە باشقا ناملار بىلەن ئاتاشلارمۇ بار. تولۇق بىرلىككە كەلمىگەن)
7) جۇلا (مارالبېشىنىڭ يېڭىئۆستەڭ، يېڭىئاۋاتتا «جىلۇ» دەپ ئاتايدۇ. بەزىلەر «جەلىر» دەيدۇ.
8) دۇگامەت (ئاۋات ناھىيىسىدە «دولامەت» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ)
9) بایاۋان مۇقامى (بۇنى ئەرزال دەپمۇ ئاتايدۇ)
10) چۆل بۇيۇك بایاۋان (ئاۋات ناھىيىسىدە ناۋا دەيدۇ)
11) خۇدەك (ئاۋات ناھىيىسىدە يوق)
12) دۇتار بایاۋان (دۇتار مۇقامى، ئاۋات ناھىيىسىدە مۇشاۋىرەك دەپ ئاتايدۇ).

دولان مۇقاملىرىنىڭ مۇنداق كۆپ خىل نام بىلەن ئاتىلىشىغا مۇنداق ئىككى مەسىلە سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن.

بىرىنچىسى، دولان مۇقاملىرى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغاچقا، ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەر جەريانىدا ئۇنىڭ ناملىرى ئالمىشىپ كەتكەن ۋە ياكى بەزى ناملار ئۆچۈپ كەتكەن. مۇقام ناملىرىنى تەكشۈرۈشتە ئېيتىپ بەرگۈچىلەر ئېسىگە كەلگەنلىرىنى دەپ بەرگەن ياكى تاپالمىغان مۇقاملارنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ناملىرىدىن بىلگەنلىرىنى ئېيتىپ بېرىپ تولدۇرۇپ قويغان.

ئىككىنچىسى، مۇقام ناملىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈپ تىزىملاش ئىشلىرى ئاددىي ئۇسۇلدا بولۇپ، بەزى مۇقاملارنىڭ ناملىرى تولدۇرۇپ قويۇلغان. ئالايلۇق، دولان مۇقاملىرىدا زىل بايا‌ۋان دېگەن نام ناھايىتى مۇھىم ئاساسقا ئىگە بولسىمۇ، ئا‌ۋات ناھىيىسىدە ئۇنى موغال بايا‌ۋان دەپ ئاتاپ كەلگەن. ئەسلىدە بۇ مۇقام ئا‌ۋاتقا مارالبېشى ناھىيىسىدىن كىرگەن بولۇپ، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چوڭقۇرچاقتىكى موغال كەنتىدىن ئېلاخۇن ئىسىملىك بىر مۇقامچى تەخمىنەن بۇنىڭدىن 200 يىللار ئىلگىرى ئا‌ۋات ناھىيىسىنىڭ غوروچۆل يېزىسىغا كۆچۈپ كېلىپ، ئا‌ۋات، ئاقسۇ قاراتال قاتارلىق يۇرتلىرىغا زىل بايا‌ۋان مۇقامىنى تاراتقان. ئېلاخۇن زىل بايان مۇقامىدا مەشھۇر بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئايۇپخان يېتىشىپ چىققان. بۇلار ئا‌ۋاتقا يەرلىك بولمىغاچقا، ئا‌ۋاتلىقلار ئۆز ئادەتلىرىگە ئاساسەن ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى يۇرتىنى فاملىگە ئوخشاش قوللىنىپ « ئېلاخۇن موغال » ، « ئايۇپخان موغال » دەپ ئاتىغان. ئايۇپخاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى نايۇپخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئەيسا، ئۇنىڭ ئوغلى مۇسا، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇقادىر مۇسالارغا كەلگىچە ھەممىسىنىڭ ئىسمىغا « موغال » دېگەن نام قوشۇلۇپ كەلگەن. بۇ بىرقانچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ھەممىسى مۇقامچىلار بولۇپ، بىر-بىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، زىل بايا‌ۋان مۇقامىنى ساقلاپ كەلگەن. لېكىن بۇ مۇقامنىڭ نامى تەدرىجىي ئۇنتۇلۇپ كەتكەن. مۇقام ناملىرىنى تىزىملاشتا بۇ مۇقامنىڭ ئەسلى نامىنى بىلمىگەنلىكتىن، ئاشۇ مۇقامچىلارنىڭ قوشۇمچە نامىدا (موغاللىقلار ئېيتقان مۇقام بولغاچقا)، موغال بايا‌ۋان دەپ تىزىملاپ يوللۇەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ، دولان مۇقاملىرىدىكى بىر خىل نام بولۇپ قالغان. بۇنداق كەيپىياتلار ھازىرمۇ مەۋجۇت. بەزى ئاپتورلار ئا‌ۋات ناھىيىسىدە « بوستان1 » ، « بوستان2 » ، « بوستان3 » ، « بوستان4 » دېگەن يەرلىك دولان ئەلنەغمىلىرى بار، دەپ ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ ئەلنەغمىلەرنىڭ نامى « بوستان » ئەمەس، بەلكى « بەشئېرىق سەنىمى » دېيىلىدۇ. ھازىرمۇ

شۇنداق. « بوستان مۇقامى » دېگەن نامنى شۇ جايدىكى خەلق ياكى مۇقامچىلارمۇ بىلمەيدۇ. ئەسلىدە بەشئېرىق يېزىسىدا (بۇ يېزا 1958-يىلى ئاقسۇ ناھىيىسىدىن ئاۋات ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن بولۇپ، دولان يېزىسى ئەمەس) بۇنىڭدىن بىر قانچە يىللار ئىلگىرى ئىمىن قارلىغاچ ناملىق بىر كىشى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ، ئۆزىگە قوشنا بولغان ئاۋات، قارىتال قاتارلىق جايلاردىكى دولان مۇقاملىرىدىن ئۆرنەك ئېلىپ، دولان مۇقاملىرىغا يېقىنلىشىپ كېتىدىغان ئىككى-ئۈچ خىل مۇقام ئىجاد قىلغان. يېقىنقى ئىككى-ئۈچ يىلدىن بۇيان بەشئېرىق سەنمىگە قىزىققۇچىلار ئۇنىڭ ناملىرىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئىر كىشىنىڭ ـــ ئىمىن قارلىغاچ دېگەن كىشى بەشئېرىقنىڭ بوستان كەنتىدە ئۆتۈپتىكەن. شۇنىڭ مەھەللىسى نامىدا « بوستان » دەپ قويايلى دېگىنىگە ئاساسەن، بۇ ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ مەيدانغا چىقىپ قالغان. بۇنداق قالايمىقانچىلىقنى باشقا مۇقام ناملىرىدىمۇ يوق دېگىلى بولمايدۇ. دولان مۇقاملىرىنىڭ ئەزەلدىن ئاتىلىپ كەلگەن ئۆزىنىڭ ناملىرى بار. بۇ ناملار شۇ مۇقامغا قەدىمدىن سىلىنىپ كەلگەن مەلۇم تېكىستلىرى بىلەن ماسلىشىدۇ. ھالبۇكى دولان مۇقاملىرىغا سىلىنغان تېكىستلەرنىڭ ھەممىسى خەلق قوشاقلىرى بولۇپ، تۇراقسىز بولسىمۇ، لېكىن ھەر بىر مۇقامنىڭ ئەزەلدىن ئۆزىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بىرنەچچە تېكىستلىرىمۇ بولىدۇ. ئۇ، جەزمەن شۇ مۇقامنىڭ تارىخىغا خاس مەلۇم ئوبرازلىق مەزمۇنلارغا ئىگە.

دولان مۇقامى ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى

دولان مۇقامى ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە دولان مۇقامچىلىرىدىن ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غورۇچۆل يېزا خاڭگۈڭ كەنتىدە (ئەسلى مەھەللىسى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئايباغ يېزا تۆۋەنكى دولان كەنتىدىن) ئۆتكەن مەشھۇر دولان راۋابچىسى مامۇت زەيدىلنىڭ شارگىرتى، ھازىرقى پىشقەدەم دولان راۋابچىسى مەتاۋلا (مۇھەممەت

ئابدۇللا)راۋابنىڭ ئىسپاتلىشچە ، تارىختا ئۆتكەن دولان مۇقامى ئۇستازلىرى شاگىرتلىرىغا ھەر بىر مۇقامنى ئۆگەتكەندە شۇ مۇقامنىڭ تارىخىنىمۇ بىرگە ئۆگىتىشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. بۇ خىل ئاغزاكى تارىخلارنىڭمۇ ناھايىتى مۇھىم ئاساسى بار. تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا ، دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن دولان مۇقاملىرىنىڭ نامىلرى يىگىرمە ئىككىگە يەتسىمۇ ، ئاساسلىق دولان مۇقامى ئون ئىككى بولۇپ ، ئۇنىڭ نامىلرىمۇ ئون ئىككى. بۇ نامىلار :

1. باش بایاۋان ، 2. بوم بایاۋان ، 3. زىل بایاۋان ، 4. سىم بایاۋان ، 5. چۆل-بایاۋان ، 6. سامۇق بایاۋان ، 7. جۇلا بایاۋان ، 8. دۇگامەت ، 9. بایاۋان مۇقامى ، 10. چۆل بۇيۇك بایاۋان ، 11. خۇدەك بایاۋان ، 12. دۇتار بایاۋان (دوتار مۇقامى) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، بۇ نامىلارنىڭ ھەر بىرى بىر مۇقامغا مۇتلەقلىشىپ كېتەلمىگەن. بوم بایاۋان ، سىم بایاۋان ، جۇلادىن باشقا مۇقاملارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ھەر بىر جايدا بىر خىل نام بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئاتالغان. شۇڭا بۇ ئەھۋال ، بىزنىڭ دولان مۇقاملىرىنى قېزىش ، رەتلەش ، نامىلرىنى ئىسپاتلاش ئىشلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. تۆۋەندە دولان مۇقامى نامىلرىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بىر-بىرلەپ توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. « باش بایاۋان » — « تۇنجى بایاۋان » دېگەن سۆز بولۇپ ، ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مۇقام دەسلەپتە مۇزىكىسىز بارلىققا كەلگەن. مەلۇم دەۋرلەردىن كېيىن ، يەنە باشقا مۇقام تۈرلىرى ۋە مۇزىكىلىق مۇقاملار بارلىققا كېلىپ ئومۇملاشقان. مۇقاملارنى پەرقلەندۈرۈشتە ، بۇ مۇقام ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغانلىقى ئۈچۈن « باش بایاۋان » دەپ ئاتىلىپ ، ئۇنىڭ قەدىمىلىكى ئىپادىلەنگەن.

مەسىلەن :

بالا دەشتىدە ئەرۋاھ ،
ئۇنىڭ ھالىنى كۆردۈم.

يېتىپتۇ داڭ سۆڭەك بولۇپ،
ئۇنىڭ مازارىنى كۆردۈم.

دېگەن بۇ تېكست، مۇقەررەر باش بايراۋان مۇقامىغا سېلىنىپ كەلگەن. بۇنىڭدا ئىپتىدائىي زامانلاردا ئادەم ئۆلسە، دەپنە قىلماي، ئاشكارا تاشلىۋېتىشتەك ئادەتلەرنىڭ بولغانلىقى ئىپادىلەنگەن. يەنە باش بايراۋان مۇقامىغا:

ئىلاھا مەن بايراۋاندا،
تېنىمنى قالدىم بۇ جاڭگالدا.
يۇتۇمغا كۆك تىكەن تەگسە،
ئالالماي ئەقلىم ھەيراندا.

دېگەن تېكستلەر سېلىنىپ كەلگەن. بۇنىڭدا ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى ئادەملەرنىڭ بايراۋانلاردا ياشاپ ئۆتكەنلىكى، داۋاملىق چۆللۈك ياكى جاڭگاللاردا ئېزىپ يۈرگەنلىكى، ئۇ زامانلاردىكى ئادەملەرنىڭ بىلىم-سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن پۇتىغا كىرگەن كۆك تىكەننى ئېلىشقىمۇ ئەقلى يەتمەي، ھەيران قالغانلىقىدەك تارىخىي ئوبرازلار ئىپادىلەنگەن.

2. «بوم بايراۋان»، 3 «زىل بايراۋان»، 4، «سىم بايراۋان» دېگەن ناملار — شۇ مۇقام راۋابنىڭ قايسى سىمىدىن باشلانغان بولسا، شۇ سىمنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

دولان راۋىبى پەدە بېكىتمەي چالىدىغان كۆپ خىل ئاۋازلىق چالغۇ ئەسۋابى بولۇپ، بەزى جايلاردا ئون يەتتە تال سىم، بەزى جايلاردا ئون ئۈچ تال سىم سالىدىغان قىلىپ ياسىلىدۇ. ئون يەتتە سىملىقنىڭ يۇقىرىدىكى ئۈچ قۇلاقتا ئىككىسى بوم، بىرى زىل ئۈچ تال تار، تۆۋەنكى قىسمىدىكى قۇلاقتا ئون تۆت تال سىم ئورنىتىلىدۇ. ئون ئۈچ سىملىقنىڭ يۇقىرىدىكى ئۈچ قۇلاقتا ئىككىسى بوم، بىرسى زىل ئۈچ تال تار، تۆۋەندىكى قۇلاقلارغا ئون تال سىم ئورنىتىلىدۇ. ئەمما ھەر ئىككىسى ئوخشاش خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئاساسىي ئاھاڭى بوم ئاۋاز بىلەن تۇزىلىدۇ. ئون

تۆت سىمدىن (ياكى ئون تال سىمدىن) يەتتە خىل ئاۋاز چىقىدۇ. باش تەرەپتىكى ئىككى خىل سىم بىرلىشىپ، نوتا ئاھاڭىدىكى « سو » نى تەشكىل قىلسا، 3-، 4-سىم بىرلىشىپ چېكىتلىك ئېگىز « دو » ئاھاڭنى، 5-، 6-سىم بىرلىشىپ، چېكىتلىك ئېگىز « رەي » ئاھاڭنى، 7-، 8-سىم بىرلىشىپ، چېكىتلىك ئېگىز « مى » ئاھاڭنى، 9-، 10-سىم بىرلىشىپ، چېكىتلىك ئېگىز « فا » ئاھاڭنى، 11-، 12-سىمى بىرلىشىپ، چېكىتلىك ئېگىز « سو » نى، 13-، 14-سىمى بىرلىشىپ، چېكىتلىك ئېگىز « لا » ئاھاڭنى تەشكىل قىلىدۇ. ئون ئۇچ قۇلاقلىق راۋابنىڭ ئون تال سىمىۋ، ئون تۆت سىم بىلەن ئوخشاش ئاۋاز بېرىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ھەر ئىككى خىل راۋابنىڭ ئاۋاز بېرىشى پەرقلەنمەيدۇ.

بۇ راۋاب ئاساسلىق 1- تارىنىڭ ئۇستىگە چۈشكەن قولنىڭ تۆۋەنگە يۆتكىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن توققۇز ئاۋازغا تەڭ كېلىدىغان ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئاۋاز چىقىرىشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقتىن، مۇقامنىڭ بوم تارىدىن باشلانغىنى « بوم بايا-ۋان » ، زىل تارىدىن باشلانغىنى « زىل بايا‌ۋان » ، سىمدىن باشلانغىنى « سىم ئاياۋان » دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

شۇنىمۇ ئىزھالاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، « بوم بايا‌ۋان » ، « زىل بايا‌ۋان » ، « سىم بايا‌ۋان » مۇقاملىرىنىڭ نامى راۋابنىڭ باشلىنىش سىملىرىغا ئاساسەن قويۇلغان دېگەنلىك يۇقىرىقى ئۇچ مۇقام بىرلا ۋاقىتتا ۋۇجۇدقا كەلگەن، دېگەنلىك ئەمەس. خەلق رىۋايەتلىرى ۋە مۇقام تېكىستلىرىدىن قارىغاندا، يۇقىرىقى مۇقاملار بىر-بىرىدىن ئىلگىرى-كېيىن ھالدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، تارىلىقلىرىدا نۇرغۇن تارىخىي دەۋرلەر ئۆتكەن. بوم بايا‌ۋانىدىكى:

بۇ راۋاب قانداق راۋاب،
قوي تارىسى سالغان راۋاب.
ياخشى مېھمان كەپتۇ دەپ،
شۇنىڭ ئۈچۈن چالغان راۋاب.

دېگەن تېكستلەر، راۋابنىڭ سىمسىز، تارلىق چالغۇ ئەسۋابى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن «بوم باياۋان» مۇقامى تېخى راۋابقا سىم سېلىش كەشپ قىلىنمىغان دەۋرلەردە پەيدا بولغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش مۇمكىن.

«سىم باياۋان» مۇقامى بولسا، راۋابقا سىم سېلىش كەشپ قىلىنغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن.

5. «چۆل باياۋان» — دولانلىقلار قەدىمكى ماكانلىرىدىن كۆچۈپ، تارىم بوستانلىقىغا يېڭى كەلگەن زامانلاردا ئىجاد قىلىنغان بولۇپ، كۆچمەن دولانلىقلار يېڭى جايغا كەلگەندىن كېيىن، دەسلەپتە:

كەلمىگەن يەرگە كېلىپ داپنى سوقالمايدۇ كىشى،
چەككىلى تاماكا يوق ئوينىغىلى نەدە كىشى.

دەپ قوشاق قوشۇپ غەزەل ئوقۇغان بولسا، يېڭى جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، ئۇ جايدىكى توغراق، يۇلغۇنلارغا قاراپ:

خەلقى بۇ جاينى چۆل دېگەن،
چۆل ئەمەس بازار ئىكەن،
توغرىقى ئالمىغا ئوخشاش،
يۇلغۇنى مازار ئىكەن.

دەپ قوشاق قوشۇپ، بۇ مۇقامنى چۆل-جاڭگاللاردا يۇرۇپ ئېيتقان. مۇقامغا سېلىنغان قوشاقلار ناھايىتى ئوبرازلىق بولۇپ، ھەم ئەمەلىي، ھەم رىغبەتلەندۈرۈش مەزمۇنىغا ئىگە، ھەم ئۇ، چۆللۈكتە ياشاۋاتقان تارىخىي شارائىتتا پەيدا بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇقامنىڭ نامىنى «چۆل باياۋان» دەپ ئاتىغان.

6. «ساموق باياۋان» — ئەسلى ئاتىلىشى «ساما باياۋان»، «سەمائ»، ئەرەبچە ئىشتىش، ئاڭلاش، ناخشا-مۇزىكا، ساما، رەقس (ئۇسسۇل) قاتارلىق مەنىلەرنى بېرىشتىن باشقا، كۆك، ئاسمان قاتارلىق مەنىلەرگىمۇ ئىگە بولۇپ، قەدىمكى زامانلاردا كىشىلەر كۆكتىن ئۆزلىرىگە نىجاتلىق تىلەيدىغان بىر خىل مىللىي ئۇسسۇللارنى ساما بىلەن

ئىپادىلىگەن. ئاغزاكى تارىخلارغا ئاساسلانغاندا، «ساموق» نامى بىلەن ئاتالغان بۇ مۇقام، ساما ئۇسسۇلىنىڭ مۇزىكىسىدا مۇقەددىمە قىلىنغان، دېگەن رىۋايەت بار①. مېنىڭچىمۇ بۇ رىۋايەت مەلۇم ئاساسقا ئىگە بولۇپ، «ساموق بايا‌ۋان»، «ساما بايا‌ۋان» نىڭ ئۆزگەرگەن ۋارىيانتى دەپ قاراش ئەقلىغا ئۇيغۇن.

«ساموق بايا‌ۋان» نىڭ بارلىققا كېلىشى ئەڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇ، دىن بىلەن تەڭ پەيدا بولغان. «ساما» ناخشا-مۇزىكا بىلەن ئۇسسۇل ئويناپ ئېلىپ بارىدىغان مۇراسىم ئويۇنى بولۇپ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋردە شۇ دەۋرگە (شۇ دەۋرنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا) خاس تېكىستلەر سېلىنىپ ئېيتىلىپ كەلگەن. «ساموق بايا‌ۋان» نىڭ تېكىستلىرىغا سېلىنىپ كېلىۋاتقان:

نادامەت ئەيلىگەن بىلەن،
ئۆلۈپ كەتكەن تىرىلمەيدۇ.
ئاھ ئۇرۇپ پەريات چەكسەڭ،
قەبرىدىن ئاۋاز كەلمەيدۇ.

گۆرنىڭ ئىچى قاراڭغۇلۇق،
قايدىن كېلۇر يورۇقچۇلۇق.
بىچارە بولۇپ ياتقۇلۇق،
بۇ دۇنيانىڭ ۋاپاسى يوق.

خۇدانىڭ ئەمرىنى تۇتماي،
مۇسۇلمانمەن دېگەن بىلەن،
قاراڭغۇ گۆر ئازابىدىن،
قۇتۇلماقلىق بەسى مۇشكۇل.

دېگەن تېكىستلەرمۇ ئىسلامىيەتتىن كېيىن كىرگۈزۈلگەن تېكىستلەردۇر.

① ئاۋات ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق (غورۇچۆل) مەمتاۋلا راۋاب بىلەن بولغان سۆھبىتىدىن خاتىرىسىدىن پايدىلاندىم.

ئىسلامىيەتنىن تارتىپ تاكى ھازىرغا قەدەر تەرىقەتچىلەر داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان سۈلۈك مۇراسىمىدا، ئويۇن باشلىنىشتىن بۇرۇن مۇقامنى مۇقەددىمە قىلىدۇ. ئاندىن نەغمە، ئۇسسۇللىرىنى ئويناپدۇ. بۇ ھەقتە موللا مۇسا سايرامى: « ...بۇ گۈزۈھتىكى كىشىلەر، ئەر-خوتۇن بىر ئۆيگە يىغىلىپ، نەغمە باشلىنىپ، ئەر-خوتۇن ئۇسسۇلغا چۈشىدىكەن. گاھى يىقىلىپ، گاھى قوپۇپ، مەست ۋە بىھوش بولۇپ، ئاغزىدىن كۆپۈك كېلىپ ھۇزۇر قىلىشىدىكەن. بۇلار < ھۇزۇرۇم > دەپ بىر مۇقام ئىختىرا قىلغىنىكەن. شۇنداق قىلىپ بىرنەچچە سائەتتىن كېيىن ئۇلار ھوشلىرىغا كەلگەن بولۇپ < ئۇھ > تارتىشىپ كۆزلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرىشىدىكەن. مۇنداق قىلىقنى < كەبرۇيە > سۈلۈكى دەپ ئاتىشىدىكەن » ① دەپ يازغان. پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ مۇقام، سۈلۈكلەردە ۋە سىرتقى پائالىيەتلەردىمۇ ئىپتىلىدىغان بولغاچقا، « سۈلۈك باياۋان » دەپ ئاتالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. كېيىنكى ۋاقىتتا، « ساما باياۋان » « سۈلۈك باياۋان » دېگەن ناملار ئەمەلدىن قالىپ، « ساموق باياۋان » دەپ ئاتالغان. ھازىرقى ۋاقىتتا بۇ مۇقام، مەشرەپلەردە ئىپتىلىشنىڭ سىرتىدا، تەرىقەتچىلەرنىڭ « جەھرىيە » سۈلۈكىدىمۇ ئىپتىلىپ كەلمەكتە.

7. « جۇلا » — مەخسۇس توي كۆچۈرۈش مۇقامىدۇر. تويدىن باشقا مەزكىلەردە ئوقۇلمايدۇ. توي مەشرىپىدىمۇ توي ئاخىرلىشىپ، قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭغاندىلا ئىپتىلىدۇ.

« جۇلا » سۆزى يەرلىك تىلدا زاڭاق، قۇلاق تۇۋى ئەتراپىنى كۆرسىتىدۇ. خەلق قوشاقلىرىدىكى:

گۈل قىستىم جۇلايىمغا،
يار نىشپىتۇ چىرايىمغا.
سەن قىلساڭ يامانلىقنى،
مەن قويدۇم خۇدايىمغا.

① موللا مۇسا سايرامى: « تارىخىي ئەمىنىيە » شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989-يىل نەشرى 105-بەت.

دېيىلگەن جۇلا سۆزى، دەل قۇلاق تۇتۇنگە قارىتىلغان. دولانلىقلارنىڭ توي كۆچۈرۈش ئادىتىدە قىزنى يىگىت ئاتقا مىنگەشتۇرۇپ ئېلىپ ماڭىدۇ. قىز بىلەن يىگىت ئاتقا مىنىپ بولغاندىن كېيىن، يىگىت قولدىشىدىن بىرى ئاتنىڭ جۇلاسىدىن تۇتۇپ تۇرۇپ يېتىلەپ ماڭىدۇ. يەنە بىر توپ يىگىتلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن مەخسۇسلاشقان توي مۇقامىنى توۋلاپ ماڭىدۇ. شۇڭا، بۇ مۇقام ئاتنىڭ جۇلاسىدىن تۇتۇپ مېڭىش داۋامىدا ئېيتىلغانلىقى ئۈچۈن، «جۇلا» دەپ ئاتالغان. بىر ئادەم ئاتنىڭ جۇلاسىدىن تۇتۇپ يېتىلەپ مېڭىش ئادىتى دولان يىگىتلىرىنىڭ ئاتقا ئولتۇرالمغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئىنتايىن زور، ئۇنتۇلغۇسىز بىر تارىخىي ۋەقەدىن كېيىن پەيدا بولغان. پېشقەدەملەرنىڭ دولان مۇقامچىلىرىدىن ياشانغانلارنىڭ ئاتا-بوۋا ۋە ئۇستازلىرىدىن ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن رىۋايەت قىلىشچە: دولانلىقلار يەركەن دەريا‌سى ۋادىلىرىدىكى قەدىمكى يۇرتلاردا ياشاپ تۇرغان زامانلاردا ئۆز دۈشمەنلىرى بىلەن ئارىدا يۈز بەرگەن بىر قانلىق ئۇرۇشتا، دۈشمەن تەرەپنىڭ قىرىق قىزنى ئەسىر ئېلىپ، دولان يىگىتلىرىگە بىر كەچكۈرى دالادا داغدۇغىلىق بەيگە ئۆتكۈزۈپ، تويىنى قىلىپ نىكاھلاپ بەرگەن. توي ئاخىرلاشقاندا يىگىتلەر خوتۇنلىرىنى ئاتقا مىنگەشتۇرۇپ ئېلىپ ماڭغاندا، ئاتتا ئولتۇرۇپ باقمىغان بۇ قىزلار زادىلا ئولتۇرالمغانلىقتىن يىگىتلىرى قىزنىڭ ئىككى قولىنى قولتۇقىدىن ئۆتكۈزۈپ، قولىدا مەھكەم تۇتۇۋالغان. يىگىت قولداشلىرىدىن بىرى كېلىپ ئاتنىڭ جۇلاسىدىن تۇتۇپ يېتىلەپ ماڭغان. يەنە بىر توپ يىگىتلەر قىز بىلەن يىگىتنىڭ ئارقىسىدىن ئۇزىتىپ ماڭغاندا، يەرلىك ئۇرۇپ-ئادىتىنى بىلمىگەن بۇ قىزلارنىڭ ئۇنلۇك ئاۋازدا يىغلىماي ماڭغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ:

ژىگىلاڭ، ھەي ژىگىلاڭ ھەر يەردە بار،
بىر ياخشىغا بىر ياماڭ ھەر يەردە بار.

دەپ بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ تەقدىرگە تەن بېرىشىگە تەسەللى بەرسە، ئاخىرىدا:

ئاپتۇۋىدا سۇ قويسا قاينىمايدىكەن،
يۇزى قېلىن قىز بالىكەن يىغلىمايدىكەن.

دەپ مەسخىرە قىلىپ قوشاق قوشۇپ، مۇقام توۋلاپ ماڭغان. قىزلار يىگىتنىڭ ئۆيىگە يېتىپ بارغاندا، ئۆيلىرىگە باشلىسا، يات كۆرۈپ كىرگىلى ئۇنىمىغان. قىزنىڭ غەم-قايغۇسىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، مەشرەپ قىلىپ، ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلسا، نەغمە بىلەن كارى يوق ئۆزلىرىنىڭ ئۇسسۇللىرىنى ئويناغان. بۇنىڭغا قارىتا يىگىتلىرى قوشاق قوشۇپ:

بىزمۇ قىز ئالدۇق دەردى بىلەن ئەلەمگە،
ئەپكىلىپ باشلىساق، كىرمىدى گېرەمگە ①.
دولانغا داپ چالساق، ئويىندى سەنەمگە،
بىز بۇنى دەيلى ئاتام بىلەن ئېنەمگە.

دېگەن قوشاقنى پەيدا قىلغان.

ئىلگىرىدىن تارتىپ «ژىگىلاك» دەپ ئاتالغان بۇ توي كۆچۈرۈش مۇقامى (مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاقسامارال، چىغانچۆل قاتارلىق يېزىلىرىدا ھازىرمۇ «ژىگىلاك» دەپ ئاتىلىدۇ.) ئاشۇ قىرىق قىزنىڭ تويىدىن كېيىن «جۇلا» دېگەن نامغا ئۆزگىرىپ، ئۆرپ-ئادەت جەھەتتىمۇ بۇ داغدۇغىلىق تويىنىڭ تەسىرىدە بۇرۇلۇش ھاسىل بولغان. ئۇندىن كېيىن قىز كۆچۈرگەندە يىگىت قىزنى ئاتقا مىنگەشتۈرۈپ ئىككى قولىنى مەھكەم تۇتۇپ ئېلىپ مېڭىش، بىر يىگىت ئاتنىڭ جۇلاسىدىن تۇتۇپ يېتىلەپ مېڭىش. بۆلەك يىگىتلەر ئاتلىق مۇقام توۋلاپ قىز-يىگىتنى ئۆيىگىچە ئۇزىتىپ بېرىپ، ئاخشىمى يىگىتنىڭ ئۆيىدە مەشرەپ ئۆتكۈزۈش قاتارلىقلار، كەم بولسا بولمايدىغان رەسىمىيەت سۈپىتىدە ئۆرپ-ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. توي ئۆتكۈزۈلگەن جاي ھازىر «قىرىق قىز دالاسى» دېگەن ئىسىم

---

① گېرەم — يەرنى كولاپ ياسىغان ۋاقىتلىق ئۆي، يەنى گەمە.

بىلەن ئاتىلىپ، يەر نامى بولۇپ كەلمەكتە ①.

8. «دۇگامەت» — «دۇئامۇقامى» دېگەندىن ئۆزگەرگەن بولۇپ، تىل نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا دولانلىقلار «دۇئا» نى «دۇگا» دەيدۇ. ئاغزاكى تارىخلارغا ئاساسلانغاندا، مەۋلانا جالالدىن شەھىرى كېتىكتىن چىقىپ ئاقسۇنىڭ ئايكۆل تەرەپكە ماڭغاندا ① يول ئۈستىدە يەركەن دەرياسى ۋادىلىرىدىكى دولانلىقلار يۇرتىغا چۈشۈپ قونغان. دولانلىقلار مېھماندوست كىشىلەر بولغاچقا، مەۋلانا جالالدىننى قىزغىن كۈتۈپ، ئاخشىمى مۇقام-مۇزىكا بىلەن بەزمە ئويۇشتۇرۇپ بەرگەن. دولانلىقلارنىڭ مۇقام-كۈيلىرى مەۋلانا جالالدىن كېتىككە بەكمۇ يېقىپ كەتكەن. ئۇ خۇشال بولۇپ، بۇ مۇڭلۇق كۈي، مۇزىكىلارنىڭ راۋاجىنى تىلەپ دۇئا قىلغان. بۇ مۇقام ئۇلۇغ زاتنىڭ دىلىنى ئېرىتىپ زوقىنى قوزغاپ، دۇئاسىغا ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن، شۇندىن باشلاپ «ئۇلۇغلارنىڭ دۇئاسىغا ئېرىشكەن» دېگەن مەزمۇن بىلەن «دۇئا بایاۋان» دەپ ئاتالغان. يەنى يەرلىك تىل بىلەن «دۇگا بایاۋان» دەپ تەلەپپۇز قىلغان. كېيىنكى چاغدا تەدرىجىي ئۆزگىرىپ، «دۇگامەت» دەپ ئاتىلىپ قالغان.

---

① «قىرىق قىز دالاسى» ئاۋات ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي ئېرىتۇرىيىسىدىكى قەدىمكى دولانلىقلار ياشاپ ئۆتكەن بىر تۈزلەڭلىكنىڭ نامى. غورۇچۇل بېرىستىكى تەۋەلىكى.

② مەۋلانا جالالدىن — مەۋلانا جالالدىن ئەبۇ ھەفس كەبىر بۇخارىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مىلادىيە 1219-يىلى چىڭگىزخان بۇخارانى قىرغىن قىلغان چاغدا، خوجا ھەفس كەبىر بۇخارىنى شاھادەتكە يەتكۈزۈپ، ئەھلى-ئەۋلادىنى سۈرگۈن قىلىپ، ئۆز يۇرتى بولغان قاراقۇرۇم ۋە كىروران دېگەن جايغا ھەيدىگەن. تەخمىنەن ئالتە-يەتتە ئەۋلاددىن كېيىن، مەۋلانا جالالدىن دەۋرىگە كەلگەندە «شەھرى كېتىك» كە كۆچۈپ كەلگەن. شەھرى كېتىكنى قۇم باسقاندا (مىلادى 1348—1349-يىللار) مەۋلانا جالالدىن كېچىسى ئۇخلىماي بىرنەچچە مۇرتلىرى بىلەن بىرنەچچە كۈن يول يۈرۈپ، دولان يۇرتىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئاقسۇنىڭ «ئايكۆل» دېگەن يېرىگە كېلىپ تۇرۇپ قالغان. ئۇنىڭ مازىرى «ئايكۆل مەۋلانا» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.

9. « بایاۋان مۇقامى » — بەزى جايلاردا بۇنى « خۇدەك » دەپمۇ ئاتايدۇ. « بایاۋان مۇقامى » دېگەن، ئىككى تەڭداش ئاتالغۇنىڭ قوشۇلۇشى بولۇپ، « بایاۋان » دېگەنلا ئاتاش كۆپايە. بۇ نام پەقەت دولان كۆيلىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئومۇمىي نامىلا بولۇپ، « بایاۋان مۇقامى » نىڭ ئەسلى ئاتىلىشى « يەكتەك بایاۋان » (يەككە بایاۋان) دېگۈچىلەرمۇ بار. مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ تۇمشۇق « چاپان كۆيدى » دە ئۆتكەن مەشھۇر دولان مۇقامچىسى (تالانتلىق دولان مۇزىكانتى) سىدىق ساقالنىڭ ئوغلى ھەمەجان (مۇقام، راۋاب، قالۇن، غىجەك، داپ قاتارلىقلاردا يۇقىرى ماھارەت ئىگىسى) بۇ ھەقتە: « دادام ھايات چېغىدا < بایاۋان مۇقامى > نىڭ نامىنى < يەكتەك بایاۋان > دەپ تەلىم بەرگەنىدى، مەن شۇ نامنى قوللىنىپ كەلدىم » دەيدۇ. يەنە بەزىلەر: « بایاۋان مۇقامى » يالغۇز مۇقام، ئۇنىڭغا ئىسلامىيە تىنى كىيىن ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلۈپ، تېكىستلىرىگىمۇ دىنىي قوشاقلار سېلىنغان. دىنىي سورۇنلاردىمۇ چەكلىمىگە ئۇچرىمىغان. بۇ مۇقامنىڭ ئاخىرىغا ئىسلامىيە تىنى بۇرۇن « ئاھ جېنىم » ، « ئاھ خېنىم » قوشۇلۇپ ئېيتىلاتتى. مەسىلەن:

جاھىلىيەت دەۋرىدە:
ئاق ئالمىنىڭ شېخىدەك،
ئېگىلمەسەن ئاق جۇۋان، ئاھ جېنىمما-ئاھ خېنىمما،
ئىچمىدىكى دەردىمنى،
سەن بىلمەسەن ئاق جۇۋان، ۋاي جېنىمما-ۋاي خېنىم.

دەپ ئوقۇغان بولسا، ئىسلامىيە تىنى كىيىن « جېنىم » ، « خېنىم » لار-نى ئېلىپ تاشلاپ ئورنىغا « ئاللا » نى كىرگۈزۈپ:

ئاق ئالمىنىڭ شېخىدەك،
ئېگىلمەسەن ئاق جۇۋان، ئاللا يەي-ئاللا،
ئىچمىدىكى دەردىمنى،
سەن بىلمەسەن ئاق جۇۋان ئاللايەي - ئاللا.

دەپ ئوقۇغان. شۇنىڭدىن باشلاپ « ئاللايەي-ئاللا » قوشۇمچىسى

مۇقامدا كەم قالدۇرمايدىغان مۇھىم تەركىب بولۇپ قالغان، دەيدۇ. مېنىڭچە، بۇ ھەر ئىككى قاراش مەزمۇن جەھەتتىن بىر-بىرىگە يېقىن بولۇپ، ئەينى چاغدا، بۇ مۇقامغا دىنىي تۈس بېرىپ چەكلەنمەيدىغان ئىمتىيازغا ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن، كىشىلەر ياكى مۇزىكانتلار تەرىپىدىن «يالغۇزلا ئىمتىيازغا ئىگە مۇقام» دېگەن مەزمۇندا (ياكى ئىسلاھ قىلىنغان يالغۇز بىرلا مۇقام) «يەككە مۇقام» ياكى «يەكتەك مۇقام» دەپ ئاتالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

10. «چۆل بۇيۇك باياۋان» — مەلۇمكى «چۆل بۇيۇك» دېگەن «پايانسىز» ياكى «بىپايان چۆللۈك» دېگەن سۆز بولۇپ، «چۆل بۇيۇك باياۋان» — «پايانسىز چۆللۈكتىكى مۇقام» دېگەن بولىدۇ. بۇ مۇقام «چۆل باياۋان» مۇقامى بىلەن تۇپتىن ئوخشىمايدۇ. چۆل باياۋان مۇقامىغا سېلىنغان تېكىستلەردە، چۆللۈكنىڭ كەلگۈسىگە ئۈمىدۋارلىق بىلەن قاراپ، جاڭگالنى بازارغا، ئورمانلىرىنى ئۇلۇغۋار مازارغا ئوخشىتىپ، ئوبرازلىق ھالدا مەدھىيىلەيدۇ. چۆل بۇيۇك مۇقامدا بولسا، تامامەن ئۇنىڭ ئەكسىچە مەزمۇندىكى قوشاقلار سېلىنغان بولۇپ، دولانلىقلار ماكانلاشقان بۇ كەڭرى دىيارنىڭ ئىنتايىن زېرىكىشلىك ئوبرازلىرى ئىپادىلەنگەن. مانا بۇ ئىككى مۇقامنىڭ پەيدا بولۇش دەۋرى يىراق-يىراق بولۇپ، چۆل باياۋان مۇقامى دولانلىقلار يېڭى ماكانىنىڭ ھەر جەھەتتىكى جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكىگە ئاساسەن بارلىققا كەلگەن بولسا، مەلۇم دەۋرلەردىن كېيىن دولان كىشىلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۈچۈن ناھايىتى زېرىكىشلىك بىلىنگەن. ئۇلار ھەر خىل تەبىئىي، ئىجتىمائىي قېيىنچىلىقلارغا، مىللىي زۇلۇملارغا دۇچ كېلىپ، يۇرتلىرىنى تاشلاپ كېتىش دەرىجىسىگە يەتكەن. شۇنداقتىمۇ ئۇلار ئانا يۇرتلىرىدىن ئايرىلغىنىغا ھەسرەت چېكىپ:

باياۋان چۆللىرىدىن مەن،
قاچان چىقاي بۇ راھەتكە؛
يۈرىكىم سۇ بولۇپ ئاقتى،
سەندىن ئايرىلغان نادامەتكە.

چۆل-بايا‌ۋاندىن چىقىپ،
سۇ-سۈنى كۆرگەن بارمىدۇ؟
ياخشى ياردىن ئايرىلىپ،
سەۋدايى بولغان بارمىدۇ؟

دەپ قوشاق قوشۇپ مۇقام توۋلاپ، خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ۋەيرانچىلىق هالىتىدىكى تارىخىي ئوبرازلىرىنى، يۇرتىغا بولغان ئۇنتۇلماس مېهر-مۇهەببەت-ىنى ئىپادىلىگەن. دولانلىقلار ئۆز يۇرتلىرىدىن ئايرىلىش ۋاقتىدا، چۆللۈكتىكى توغراقلارنىڭ ئالتۇندەك سارغىيىپ تۇرغان يايراقلىرىنىڭ بايا‌ۋاننى باغقا ئوخشىتىپ تۇرغان ئوبرازلىرىنى تەسۋىرلەپ:

سېرىق سەبدە تولۇن ئايدەك،
يۈزۈڭگە نۇر يارا‌شىپتۇ.
سېنىڭ ئوت پىراقىڭدا،
يۈرەككە ئوت تۇتا‌شىپتۇ.

دەپ قوشاق قوشۇپ مۇقام توۋلاپ، ئانا يۇرتى بىلەن خوشلاشقان. شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇ قوشاقلار چۆل بۇيۇك مۇقامغا مۇقىملىشىپ قالغان. مانا بۇلار ئىنتايىن مول مەزمۇنلارغا ئىگە بولۇپ، خەلقنىڭ يۈرەك سۆزلىرى بولغاچقا، خەلق ئارىسىغا تېز تارقىلىپ كەتكەن. مۇقام تېكىستلىرىنىڭ مەزمۇنلىرىمۇ، مۇقامنىڭ نامى بىلەن ئا‌هايىتى ماسلىشىدۇ. بۇ مۇقام ۋەيران بولغان خەلق يۇرتىدىن ئايرىلىپ چۆللۈكنى بېسىپ، يۇرت ئىزدەپ كېتىۋاتقاندا ئېيتىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇيۇك چۆل ياكى چۆل بۇيۇك بايا‌ۋان دەپ ئاتىلىپ دولان كۆيلىرى گۈرۈپپىسىدىن مۇهىم ئورۇن ئالغان.

11. «خۇدەك بايا‌ۋان» — خۇدەك دېگەن بىر ئادەمنىڭ ئىسمى بولۇپ، رىۋايەت قىلىنىشىچە، قەدىمكى ۋاقىتتا نۇرغۇنلىغان ئىسمىلىك بىر كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى بولغان. ئەڭ كىچىك ئوغلىنىڭ ئىسمى خۇدەك بولۇپ، نۇرغۇنلىغان ئىجاد قىلغان بىر مۇقامنى خۇدەك ئېيتىپ تاراتقان. شۇڭا، بۇ مۇقامنىڭ نامى خۇدەكنىڭ نامىدا ئاتالغان. خۇدەك هەققىدىكى رىۋايەتلەر مارالبېشى، مەكىت ناهىيىلىرىدە تارقالغان. خۇدەك مۇقامىدىمۇ يۇقىرىقى ئىككى ناهىيىدىلا

بار (ئاۋات ناھيىسىدە كۆرۈلمەيدۇ). بۇنىڭدىن قارىغاندىمۇ، يۇقىرىقى رىۋايەتنىڭ ئەقىلگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

12. «دۇتار بايا‌ۋان»، بۇ مۇقام قەدىمدىن تارتىپ، ئائىلە سورۇنلىرىدا دۇتار بىلەن ئورۇندىلىپ كەلگەن. ياشانغانلار بىرەر ئائىلىگە توپلىشىپ دۇتار بىلەن مۇقام ئاڭلاپ، ئىچ پۇشقى چىقىرىشقان. شۇ سەۋەبتىن «دۇتار بىلەن ئورۇندالغان بايا‌ۋان» دېگەن مەنىدە «دۇتار بايا‌ۋان»، كېيىنكى ۋاقىتتا «دۇتار مۇقامى» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئاھاڭلىرى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام ئاھاڭلىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تېكىستلىرىگە:

چىقماڭ سۇلايمان تەختىگە،
چوڭ بولما ئالەم خەلقىگە.
ئاخىر كىرەر يەر قەبرىگە،
بۇ دۇنيانىڭ پايانى يوق.

دۇنيانى دەپ چۆللەر كېزىپ،
بەلگە توروزاڭنى ئېسىپ.
ئاخىر ياتارسەن گۆردە سېسىپ،
بۇ دۇنيانىڭ پايانى يوق.

ھەقتائالا ئەمر قىلدى،
سەجدە قىل ئادەمگە دەپ.
سەجدە قىلغان قۇللۇرۇڭغا،
جەننەتتە مېھمان ئەيلىدى.

ئاتمىشتىن ئۆتتى يېشىڭ.
ئۆلۈم بىلەن كېڭىشىڭ
گۆردە ياتار يالغۇز بېشىڭ،
بۇ دۇنيانىڭ پايانى يوق.

خۇدۇيۇما - خۇدۇيۇم،
ئاسماندا ئەيسا بارمىدۇ؟
خۇدۇيۇمنىڭ ئالدىدا،
مەندەك گۇناھكار بارمىدۇ؟

بەھىش دەيدۇ، دوزاخ دەيدۇ،
مېنىڭ قايسى ماكانىمدۇر.
ئەگەر رەھىم ئەيلىسەڭ ئاللا،
بەھىش مېنىڭ ماكانىمدۇر.

خۇدايا مەن خاتا قىلدىم،
بۇ جانىمغا جاپا قىلدىم.
يامان ئىشنى تولا قىلدىم،
نېچۈك قىلغايمەن يا ئاللا.

ئاتام مەككە - ئانام مەككە،
تۇغۇلدۇم بىر كۈن ئۆلمەككە.
ئىلاجىم يوق تىرىلمەككە،
قارا يەرگە كۆمۈلمەككە.

ئېلىپنى يادا قىلماقنى،
كالامۇللادىن ئۆگەنىدىم.
شېھىت قېنىنى تۆكمەكنى،
بىسمىللادىن ئۆگەنىدىم.

ئانامنىڭ قانىدا ئەردىم،
مېنىڭ رىسقىمنى يەتكۈزدۇڭ.

سېنىڭدەك مېھرىبانمىغا،
پىدا ئەيلەي بۇ جاننى.

بىر كۈن بولار قاتتىق كېسەل،
داۋا بولۇر ناۋات-ھەسەل.
جان ھەلقۇمغا كەلگەن كۈنى،
زەھەر بولۇر ناۋات-ھەسەل.

دېگەنگە ئوخشاش تېكستلەرنى سېلىپ، باشقا مۇقاملاردەك ئىككى كۇپلېت بىلەن تاماملىماستىن مۇقامچى ئۆزى بىلىدىغان دىنىي تۇستىكى تېكستلەرنىڭ ھەممىسى تۈگىگىچە، ھەتتا بىرەر سائەتكىچە داۋاملاشتۇرىدۇ. مۇقامچى كۆپىنچە ھالدا مۇقامنى يېغلاپ تۇرۇپ ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ تەسىرىدە سورۇن ئەھلىمۇ يېغلاپ تاشلايدۇ. مۇشۇنداق ئىككى-ئۈچ سائەت داۋاملاشقاندىن كېيىن، نەغمە قىسمى باشلىنىدۇ. بۇ چاغدا سورۇندىكىلەرنىڭ غەمكىن كەيپىياتلىرى ئۆزگىرىپ خۇشاللىق باسقۇچىغا ئۆتۈپ، ئۇسسۇل ئويناشىدۇ. دۇتار بايا‌ۋاتقىنى خەلق ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ. شۇڭا كۆپچىلىكنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، مەشرەپلەردىمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇ مۇقامنى مارالبېشىنىڭ ئاۋات بازىرىدىكى مۇسا ئاۋۇت ئەكە تەسىرلىك ئېيتىدۇ. دۇتار بايا‌ۋاتقىنى مەشرەپلەردە ئېيتقاندىمۇ، مۇقەددىمىنى ئاز دېگەندە يېرىم سائەت ئەتراپىدا داۋاملاشتۇرۇپ، ئاندىن كېيىن نەغمىگە چۈشىدۇ. شۇڭا بۇنى «داستان مۇقامى» دەيمۇ ئاتاپ، داستانلارنى تېكست قىلىشىدۇ.

2. دولان مۇقامى تېكستلىرى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي مەزمۇنى

دولان مۇقامىنىڭ تېكستلىرى ئاساسەن خەلق قوشاقلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، قىسمەنلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەربىر مۇقام ياكى

مۇقام بۆلەكلىرى ئۇچۇن مۇقملىشىپ كەتكەن تېكست يوق. مۇقامنىڭ ئېيتىلىش ئورنى، ئېيتقۇچىنىڭ كەيپىياتى ۋە مۇقامچىنىڭ بىلدۈرگەن قوشاق بايلىقىغا قاراپ، مۇقامنىڭ تېكستلىرى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.

دولان مۇقامى پەقەت دولان مەشرىپىدىلا ئوقۇلىدىغان خاس مۇقام ئەمەس. دولان مەشرىپىدە مۇقەررەر ئېيتىلىشتىن باشقا، كىشىلەر كۆپىنچە يالغۇز ھالدا كېچىلىرى يول يۈرگەندە، ھارۋا ھەيدەپ جاڭگاللارغا ئوتۇنغا ماڭغاندا، سۇ ياقلاپ يالغۇز يۈرگەندە، يايلاقلاردا، سەپەر ئۇستىدە، ئاساسەن ئائىلىدىن ئايرىلىپ چەتئەللەرگە يالغۇز ياكى غېرىبلىق ھېس قىلغان چاغلىرىدا ئىچ پۈشقىنى چىقىرىش ئۈچۈن، يۇقىرى ئاۋاز بىلەن مۇقام توۋلاپ، ئۆزىدىكى غەم-قايغۇ ۋە قورقۇش-ئەندىشىلەرنى يوقىتىشقا تىرىشىدۇ. ئوتونچىلار جاڭگالغا ئوتۇنغا ماڭغاندا 40-50 ھارۋىلىقلار بىر توپ بولۇپ، تۆت-بەش كۈنلۈك سەپەر جەريانىدا، كېچىلىرى ئۇخلاپ قېلىپ يولدىن ئادىشىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، ھەم كېچە تۈننى ئاسان ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، ئۇلاردىن بىرى مۇقام توۋلاپ ماڭىدۇ. باشقىلار ئۇنىڭدىن ھۇزۇر ئېلىپ ئۇخلىماي تىكشاپ ماڭىدۇ. ھارۋىكەش مۇقاملىرى بىر نەچچە سائەت، ھەتتا بىر كېچە تاكى ئاتقۇچە داۋاملىشىدۇ. بۇنىڭدا شۇ ئادەم بىلدىغان قوشاقلارنىڭ ھەممىسى ئېيتىلىپ، بىر ئاھاڭغا سالغان تېكستنى ئىككىنچى ئاھاڭ باشلانغاندا، تەكرار سېلىۋېرىدۇ.

خەلق قوشاقلىرىدىكى ھەر بىر قوشاق ئۆز ئالدىغا بىر مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان بولغاچقا، بىر قوشاق ئالدى-كەينىدىكى قوشاق بىلەن باغلاشمىسمۇ بولۇۋېرىدۇ. مۇقام تېكستلىرىدە قوشاق مىسرالىرىدىكى بوغۇملارنىڭ ئوخشاش بولۇشىنىمۇ تەلەپ قىلمايدۇ. بوغۇمنىڭ ئارتۇق-كەملىرىنى مۇقام قوشۇمچىسىدىكى « ئاللا-ئاللا! » (تۆت بوغۇم)، « ئاللايەي-ئاللا! » (بەش بوغۇم) سۆزى بىلەن تولۇقلاپ، ئاھاڭغا چۈشۈرۈۋېرىدۇ. مەسىلەن:

قاراقاشىم بار مېنىڭ،
قوشۇما قاش لازىم ئەمەس.

بىر ئاداشىم بار مېنىڭ،
ئىككى ئاداش لازىم ئەمەس.

دېگەن تېكستنىڭ 1-، 3-مىسرالرى يەتتە بوغۇملۇق، 2-، 4-مىسرالرى سەككىز بوغۇملۇق بولۇپ، بۇنى مۇقامغا سالغاندا:

قاراقاشىم بار مېنىڭ، ئاللايەي-ئاللا!
قوشۇماقاش لازىم ئەمەس، ئاللا-ئاللا،
بىر ئادىشىم بار مېنىڭ، ئاللا يەي-ئاللا!
ئىككى ئاداش لازىم ئەمەس، ئاللا-ئاللا.

دەپ ئوقۇلۇپ، ھەممىسى ئوخشاش 12 بوغۇمدا تەڭشىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مۇقام تېكستلىرىنىڭ بايلىقى تېخىمۇ كۆپىيىپ، مەزمۇنلىرى كەڭ ۋە چوڭقۇرلىشىدۇ. ۋەھالەنكى، مۇقام تېكستلىرى تۇراقسىز بولۇپ، ھەرقانداق خەلق قوشاقلىرىنى دولان مۇقامى ۋە ئۇنىڭ بۆلەكلىرىنىڭ ئاھاڭىغا چۈشۈرگەندىمۇ، مۇقام تېكستلىرىنىڭ مەزمۇنى ئەمەلىي كەيپىياتقا ماسلىشىشى نۇقتا قىلىنىدۇ. مۇقام تېكستلىرى ئوبرازلىق ھەم بەڭ تەسىرلىك بولۇپ، ئىجتىمائىي كەيپىياتقا تېز تەسىر قىلىدىغان بولغاچقا، مۇقامغا سىلىنغان قوشاقلارمۇ، كىشىلەرنىڭ ئىستېتىك ئارزۇسىغا مۇۋاپىق تاللىنىدۇ. مۇقام تېكستلىرىنىڭ مەزمۇنى مۇقامنىڭ ئېيتىلىش ئۇرنىدىكى بەدىئىي ھەۋەسكە مۇقەررەر ماسلىشىشى كېرەك. ئالايلۇق، دولان مۇقاملىرى — مەشرەپ مۇقامى، ھارۇبكەشلەر مۇقامى، سەپەر مۇقامى، يايلاق مۇقامى، كېچىدىكى يالغۇزلۇق مۇقامى ۋە باشقىلار بولۇپ بىرنەچچە ئورۇن خاراكتېرىگە ئىگە. بۇلاردىن:

مەشرەپ مۇقامىدا، مەشرەپنىڭ باشلىنىشىدىكى مۇقامنىڭ مۇقەددىمە قىسمىغا سىلىنغان تېكست بىلەن ئۇسسۇللۇق نەغمە قىسمىدىكى بۆلەكلىرىگە سىلىنغان تېكستلەرنىڭ مەزمۇنلىرىمۇ بىر-بىرىدىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىپ، مەشرەپتە ئىككى خىل كەيپىيات ھاسىل قىلىدۇ. مۇشۇ ئارقىلىق مەشرەپنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. مەشرەپ — تەرتىپ ئىنتىزامى قاتتىق، ۋاراڭ-چۇرۇڭ، قالايمىقانچىلىقنى قاتتىق چەكلەيدىغان ئويۇن-تاماشا مەيدانى

بولۇپ، مەشرەپتە ئالدى بىلەن مۇقام مۇقەددىمە قىلىنىپ، ئۇنىڭغا:
ئۆلۈم دەيدۇ-ئۆلۈم دەيدۇ،
ئۆلۈمنىڭ ئۆۋىنى يوقتۇر،
ئۆلۈمگە رۇسلىغان جايىڭ،
ئىشىك تۆگلۈكى يوقتۇر.

ئۆلۈپ كەتسەڭ بۇرادەرلەر،
ئۆلۈپ كەتتى دېمەس ھېچكىم،
جىنازامنى كۆتۈرگەندە،
يىغامنى يىغلىماس ھېچكىم.

خاھانغا بادىشاھ بولساڭ،
ئۆلەرسەن ئاقىۋەت بىركۈن،
ياقاسى يوق تونىنى كىيىپ،
ياتارسەن ئاقىۋەت بىر كۈن.

نادامەت ئەيلىگەن بىلەن،
ئۆلۈپ كەتكەن تىرىلمەيدۇ،
ئاھ ئۇرۇپ يەرياد چەكسەڭ،
قەبرىدىن ئاۋاز كەلمەيدۇ.

جانىنغۇ بەردى خۇدايىم،
بىر كۈن ئامانەت ئالىدۇ،
مىڭ بىر مۇشەققەتلەر بىلەن،
سالغان ئىمارەت قالىدۇ.

ئۆلەرمەنمۇ، كۆيەرمەنمۇ،
ئۆرۈمنى چاغلىيالمايمەن.

ياخشى-يامان گۇناھ قىلدىم،
ئەقىدە باغلىيالمايمەن.

خۇدايا ئول خۇداۋەندە،
ئەجەپ ئادەم بەنا قىلدىڭ.
يارالغان ئادىمزاتنى،
ئۆلۈمگە ئاشنا قىلدىڭ.

بىر قويۇم ئىككىنى تۇغدى،
كۆرۈڭ ئۇنىڭ قوزاسىنى.
كىم يامانلىق ئەيلىسە،
ئاللا بېرۇر جازاسىنى.

ئەجەب روشەن قىلاي دەيدۇ،
سەھەر ۋاقىدا ئىچكەن چاي.
« بېھىش » دەيدۇ « دوراح » دەيدۇ،
ئۇنىڭ ئىچىدە يۇزمىڭ جاي.

ئۆلۈپتۇ خەستە كۆڭلۇم.
غەم بىلەن ھەرگىز تىرىلمەس.
ئۇرۇپ مەن يەرياد چەكسەم،
قەبرىدىن ئاۋازى كەلمەس.

كىمكى ئۆلمەستىن بۇرۇن،
يەتمەس بۇ جانىنىڭ قەدرىگە.
كىم ئۆلۈر ھالەتكە يەتسە،
شول بېتەر جان قەدرىگە.

دەردكە دەرد بەرگەن خۇدا،
دەردمەنگە دەرد بەرگەن خۇدا.
دەردلىرىمنى ئازكەن دەپ،
تۆپلەپ بەرگەن خۇدا.

دېگەنگە ئوخشاش ئەڭ تەسىرلىك، مەزمۇنى بىۋاستە يۇرەككە تېگىدىغان پەندـنەسىھەت خاراكتېرلىق قوشاق ياكى غەزەللەردىن ئېلىنغان پارچىلارنى ئوقۇپ، مەشرەپ ئەھلىگە ئىنسانىيەتنىڭ بېشىغا كېلىدىغان ياخشىـيامان كۈنلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەسلىتىش ئارقىلىق قاتتىق تەسىرلەندۇرۇپ، مەشرەپ سورۇنىدا گويا ئادەم يوقتەك جىمجىتلىق كەيپىياتى ھاسىل قىلىدۇ.

مۇقامنىڭ مۇقەددىمىسى تۈگەپ ئۇسسۇلۇق نەغمە قىسمىغا ئۆتكەندە مۇقام بۆلەكلىرىگە سېلىنغان تېكستلەرنىڭ خاراكتېرى بىردىن ئۆزگىرىپ، مەزمۇنى روشەن، شوخ ھېسسىياتلىق، كىشىلەرنى غەمـقايغۇ، ھەسرەتـنادامەتتىن خالاس قىلىپ كۈلكە پەيدا قىلىدىغان باسقۇچقا ئۆتىدۇ:

سوپىياڭ سېرىق بولۇر،
يول ياقىسى تېرىق بولۇر.
ئىككى يار تۇتقان خېنىمنىڭ،
چىرايلىرى سېرىق بولۇر.

پاقا كېرىلىپ يىلان بولالماس،
قېرى ياسىنىپ جۇۋان بولالماس.

پاقىنىڭ كېرىلگىنى،
ئەسلا يىلانغا ئوخشىماس.
قېرىنىڭ نازلانغىنى،
ئەسلا جۇۋانغا ئوخشىماس.

بىر تاغارغا سولۇدۇم
ئەللىك-ئاتمىش ھېرىنى.
گەپ-سۆزۈمگە كىرمىسە،
قوڭغا تەپتىم قېرىنى.

ئالالمغان توكۇر قۇنشىلىرىدىن،
ھاۋادىكى مادا ياخشى.
بىر كۆڭلەك-ئىشتان تىكەلمىگەن ئاشنادىن،
تىلەپ يېگەن گاداي ياخشى.

باغدا تۇرۇمتاي كەشمىرده بولغاي،
ئۆردەككە سالسام سوخسۇيىنى ئالغاي.

تۇمشۇقتىن خوتۇن ئالدىم نايۇپ بېگمدىن سوراپ،
ئاچچىقمىنى ئېلىۋالدىم ئەسكى يوتقانغا سولاپ.

ياشلىقىم پاشالىقىم،
ھەر تەرەپتىن گۈل كېلۇر.
ياشلىقىدا سۆيمىسەڭ،
قېرىغاندا كىم كېلۇر.

ئاتنى باغلاڭ خادىغا،
مالنى ھەيدەڭ شادىغا.
بىر يىگىتنىڭ بېشىدىن،
يەتتە چوكان سادىغا.

شاپتۇلاڭنىڭ شېخى پەس،
ئېگىپ يېمەك نېمە تەس.

ياش باللىنىڭ كۆڭلى پەس،
كىمنى كۆرسە ياق دېمەس.

قارا قالپاقنى كىيىپ،
قاراقچى بولمامدۇ كىشى.
قارا كۆز يار دەردىدە،
راۋابچى بولمامدۇ كىشى.

باغقا باققال يارىشۇر،
ئۆكۈزگە ساقال يارىشۇر.
ساقلى يوق نا كوسىغا،
تۇغماس خوتۇن يارىشۇر.

توققۇزاققا بارغىچە،
توققۇز قىز ئالدىم يانغىچە.
بار پۇلۇمنى يەۋالاي،
تۇغماس خوتۇنغا قالغىچە.

گال پىچاقنى ئاسقىچە،
چىشلەپ يېگىس تويغىچە.
تۇغماس خوتۇن ئالغىچە،
بويناق يۇرگىن ئۆلگىچە.

چاكاندانى سوقۇپ سالسا،
قازاندا چايى بولمامدۇ.
يىگىت ئونبەشكە يەتكەندە،
خېنىمغا يارى بولمامدۇ.

كاككۇك تولا سايرايدو،
« كۆكتولغاق » دېگەن جايدا.
يايرىم تولا چىللايدۇ،
چولام تەگمىگەن چاغدا.

ئىشك ئالدى قوش تېرەك،
قوشۇلغىچە ئويناىمەن.
خۇدايىم بەردى بىر كۆڭلەك،
يىرتىلغىچە ئويناىمەن.

راۋابمنى چالمەن،
كەلسە كەلمەس پەدىگە.
ئون جېنىمنىڭ بىرى قالدى،
شۇ خېنىمنىڭ دەردىدە.

ئالما ئاتتىم ھاۋىغا،
ھويلىڭىزغا چۈشتىمۇ؟
سىزگە ئېتتىم بۇ غەزەلنى،
كۆڭلىڭىزگە چۈشتىمۇ؟

ئېگىز ئايۋان ئۆگزەڭدە،
مەن ياتمايمەن ئۆزۈڭگە يات.
يار ئوتى شۇنداق بولسا،
يار تۇتمايمەن پەندىيات.

دېگەنگە ئوخشاش تېكستلەر بىلەن مەشرەپتە كۈلكىلىك، خۇشال كەيپىيات ھاسىل قىلىپ، مەشرەپنىڭ ئىستېتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاشۇرۇشتىن باشقا:

چىنە بەرسەڭ نادانغا،
ئويناپ-ئويناپ سۈندۈرۈر.
بۇاپا كىشىنىڭ ياري،
قاچان كۆڭۈلنى تىندۈرۈر.

ئاشنا تۈت چىرايلىقنى،
يولدا قوي نىشانەڭنى.
ئاشناڭ قولغا كەلمىسە،
ئۈرۈپ قوي پىشانەڭنى.

ئىلىنىڭ داۋانىدا،
ئات كۆكسىدە ياغدى قار.
تاشلۇقتكلى بولماس،
غېرىبلىقتا تۇتقان يار.

ئالما گۈلى گۈل بولامدۇ،
قىزىرىپ تۇرغان بىلەن.
كىشىنىڭ ياري يار بولامدۇ،
قاراپ ئولتۇرغان بىلەن.

ئالما گۈلى گۈل ئەمەس،
قۇلاققا قىسسا بىر قۇچاق.
كىشىنىڭ ياري يار ئەمەس،
جانغا سانچىلغان پىچاق.

دۇرى دەيدۇ-دۇرى دەيدۇ،
قىچىنىڭ ياغنى.

ئەقلىڭىز بولسا ئويىنماڭ،
كىشىنىڭ يارىنى.

كۆڭۈلنىڭ كەينىگە كىرمەڭ،
كۆڭۈل ھەر يەرگە باشلايدۇ.
سەمەرقەنت ئالمىسىدەك،
ئاپىرىپ چۆللەرگە تاشلايدۇ.

سۇلار شارقىراپ ئاقسا،
تۇگمەننىڭ نۇرى دەڭلا.
يار ئۇچۇن ئۆلۈم كەلسە،
ئۆزۇمنىڭ شورى دەڭلا.

دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇندىكى تېكىستلەر بىلەن ھەرخىل يامان كەيپىياتلارنى تەنقىد قىلىش ئارقىلىق، كىشىلەرگە تەربىيە بېرىش رولىنى ئويناپدۇ.

مەشرەپ مۇقاملىرىنىڭ تېكىستلىرىدىن دولانلىقلارنىڭ تارىخى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى، ئۆرپ-ئادەتلىرى، ئارزۇ-ھەۋەسلىرى ۋە مۇھەببەت-نەپرەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم مەزمۇنلارنى بايقىۋېلىش مۇمكىن. مەسىلەن، مۇقام بۆلەكلىرىگە سېلىپ ئوقۇلىدىغان:

بېشىم ئاغرىيدۇ دېسەم،
يۇمغاقسۇت سىقىپ بېرەي دىدى.
غولۇم ئاغرىيدۇ دېسەم،
ئوغلاق قېقىپ قويايي دېدى.
قانداق ئوغلاق ئۇ؟ دېسەم،
جاغالباش ئوغلاق ئۇ، دېدى.
قېنى ئوغلىقىڭ؟ دېسەم،
جاڭگالدا ئوتلايدۇ دېدى.
ئورۇق ئوغلاقتۇ؟ دېسەم،

سىمىز ئوغلاق ئۇ، دېدى.
ئېرىڭىز سوقار؟ دېسەم،
ھەر ھۆددىسى ماڭا دېدى.
بارمايمەن، كەلمەيمەن دېسەم،
جۇگۇ-جۇگۇ كېلىك دېدى.

دېگەن تېكىستكە دولانلىقلارنىڭ چارۋىچىلىق شارائىتىدىكى ئۆرپ-ئادەتلىرى چوڭقۇر سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، ھازىرقى خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان يۇمغاقسۇت ۋە ئوغلاق تېرىسى بىلەن ئادەم داۋالاش ئادەتلىرىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىسە:

ئىلغا چىقاي دېسەم،
داۋاندىن قورقىمەن يارىم.
سېنى مەن ئالاي دېسەم،
ئاناڭدىن قورقىمەن يارىم.

دېگەن تېكىستتە، قەدىمكى زامانلاردىكى قاتناشنىڭ قىيىنلىقى، جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئىلى داۋانلىرىنىڭ ئەڭ خەتەرلىك بىر جاي ئىكەنلىكى ئىپادىلەنگەن. يەنە:

ئۆزى كەلسۇن دەپتىمۇ،
سۆزى كەلسۇن دەپتىمۇ.
دەريانىڭ سۈيى ئۇلۇغ،
ئېقىپ ئۆلسۇن دەپتىمۇ.

دەريانىڭ سۈيى ئۇلۇغ،
يا ئالدىمكىن قاشتىن.
يا ئالغانغا ئوخشايدۇ،
ئايرىلدىم قەلەم قاشتىن.

دېگەن تېكىستتە، دولانلىقلارنىڭ قەدىمكى زامانلاردا ياشاپ ئۆتكەن

دىيارلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ھالىتى ئىپادىلەنگەن. دولانلىقلارنىڭ قەدىمكى ياشىغان جايلىرى ئاقسۇ دەرياسى، قەشقەر دەرياسى، يەكەن دەرياسى، خوتەن دەرياسى قاتارلىق تۆت چوڭ دەريا ۋادىلىرىغا جايلاشقان بولغاچقا، ئۇ دەريالاردىن قەدىمكى زامانلاردا ئۆتۈشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكى ۋە دەريانىڭ كەلگۈن كەلگەن چاغلىرىدا ئۆتۈشكە مۇمكىن بولماي، يىراق-يېقىندىكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ ئۈزۈلۈپ قالىدىغانلىقىدەك ھادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن.

تېرەكلىكا - تېرەكلىك،
مارالبېشى تېرەكلىك.
ئاشنا تۇتساڭ جۇۋان تۇت،
ئويىنغىلى كېرەكلىك.

دېگەن تېكىستتە، دولانلىقلار يۇرتلىرىغا نىسبەتەن مارالبېشىنىڭ بىر قەدەر يۇرۇن گۈللەنگەن قەدىمكى يۇرت ئىكەنلىكى تەسۋىرلەنگەن.

كېۋەزلىككە كىرىپ باقسام،
كېۋەزلەر غوزا باغلاپتۇ.
مېنىڭ ئاقسۇدىكى يايرىم،
بېلىگە سەيلە باغلاپتۇ.

دېگەن تېكىستىنىڭ مەزمۇنىدا، دولانلىقلار ياشاپ ئۆتكەن جايلار خۇددى ھازىرقىغا ئوخشاش پاختىكارلىق رايونلىرى بولۇپ، دولانلىقلارنىڭ ئەتراپىدىكى ئاقسۇ قاتارلىق قوشنا رايونلار بىلەن مۇھىم ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. دولان مۇقاملىرىغا سېلىنغان قوشاقلارنىڭ ھەر بىر پارچىسىدا ناھايىتى نۇرغۇن مەزمۇن يوشۇرۇنغان بولۇپ، بۇ، دولانلىقلار تۇغرىسىدىكى تارىخىي تەسەۋۋۇرنىمىزنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ھارۇنكەش مۇقاملىرى

ھارۇنكەش دېيىشتە ئۇتۇنچىلار كۆزدە تۇتۇلغان بولۇپ، بىر قىسىم يوقسۇل كىشىلەر تۇرمۇش خىراجىتىنى جاڭگالدىن ئوتۇن ئەكېلىپ سېتىش

ئارقىلىق ھەل قىلىدۇ. بۇنداقلار قىشنى ئاساسەن جاڭگال يوللىرىدا ئۆتكۈزىدۇ. زېرىكىشلىك ئۇزاق يول ۋە ئاتماس تاڭلارنى قىسقارتىش ئۈچۈن، ئۆزىگە يارىغان قوشاقلارنى سېلىپ يول بويى مۇقام توۋلاپ، مۇقام ۋاستىسى بىلەن دەرد-ئەلەملىك مۇڭلىرىنى تۆكىدۇ.

مەشرەپ سىرتىدىكى مۇقاملار ئاساسەن يالغۇزلۇق، غېرىبلىق، مۇساپىرلىق، يېتىملىك، بىچارىلىك ھالەت شارائىتىدا ئىپتىلىدىغان بولغاچقا، ئۇلار:

ئەجەپ بولدۇم-ئەجەپ بولدۇم،
ئەجەپ بولغانغا يىغلايمەن.
كىشىنىڭ يۈرتىغا كېلىپ،
غېرىب بولغانغا يىغلايمەن.

دەرد-ئەلەملەر كېلىدۇ،
ئوغۇل بالانىڭ باشىغا.
سايىدا تۇغمەن چۆرگىلەمدۇ،
كۆزدىن ئاققان ياشىغا.

ئاتام بولسا، ئانام بولسا،
غېرىب بولماس ئىدى باشىم.
غېرىبلىق دەردىدە يىغلاپ،
كۆزۈمدىن ئاقتى قان ياشىم.

چاپىنىمنىڭ يېڭىنى،
بېشىمغا قويدۇم تېڭىنى.
كىمگە ئېيتىپ، كىمگە يىغلاي،
بۇ غېرىبلىق دەردىنى.

بۇگۈن بازارغا ئوخشايدۇ،
يېتىملەر زارى قاخشايدۇ.

يېتىملەردىن سوراپ باقسام،
ئاتاسى يوققا ئوخشايدۇ.

ئۆيۈڭگە كىرىپ باقسام،
زەدىۋالى يوق ئىكەن.
بېقىۋالغان بالىنىڭ،
ئەتىۋارى يوق ئىكەن.

ئاتامغا نېمە دەپ يىغلاي،
ئانامغا نېمە دەپ يىغلاي.
بېلىمنى سەيلىدە ① باغلاپ،
باياۋان چۆللىدە يىغلاي.

ئېتىم ئالدىدا كەتتى،
قامچام يېنىدا كەتتى.
ئۆز يۇرتۇم دېگەن بىلەن،
غېرىبلىق ماڭا يەتتى.

چىرايىم ئەجەپ سېرىق،
ساماندىن ئايرىيالمايمەن.
مېنىڭ بېچارە كۆڭلۈمنى،
بۇ غەمدىن ئايرىيالمايمەن.

شوتا قويدۇم شاتۇتقا،
مەن مۇساپىر، بۇ يۇرتقا.

---

① سەيلە ـــ مەشۇت يىپ بىلەن توقۇلغان شالاڭ چۈچىلىق بەلباغ.

مۇساپىر دەپ خار كۆرمەڭ،
يېنىپ كېتەي ئۆز يۇرتقا.

ئېتىمنى بەختيار قويسام،
تەلەي ئىچىدە بەختى يوق.
نەچچە ئاتسام «چۇ» چۇشىدۇ،
ئوڭ قولۇمدا نەخشى يوق.

ئاھ ئۇرۇپ ئاللاغا يىغلاي،
ئاھلىرىم تۇتسۇن سېنى.
كۆز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتسۇن سېنى.

گۈلمۇ خوپ، غۇنچەمۇ خوپ،
ئاچىلدۇرۇپ قىسقانمۇ خوپ.
چوڭ بولۇپ دەرد تارتقىچە،
كىچىك تۇرۇپ ئۆلگەنمۇ خوپ.

دېگەندەك مول مەزمۇنلۇق قوشاقلارنى سېلىپ، ئۆزىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ ئېچىنىشلىق يۇرەك سۆزلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مۇقام لىرىكىسى ئاڭلىغۇچىلارنى چوڭقۇر هاياجانغا چۆمدۇرگەنلىكتىن ۋاقتىنىڭ قانداق ئۆتكەنلىكىنمۇ سەزمەي قالىدۇ.

يۇقىرىقى تېكىستلەر پەقەت مىسال تەرىقىسىدىلا تىلغا ئېلىندى. بۇ، مۇقاملارنى پارچىلاپ ئۇنىڭغا تېكىست بەلگىلەپ بەرگەنلىكنى بىلدۇرمەيدۇ، بەلكى مۇقامغا سېلىنغان تېكىستلەر مۇقام ئېيتقۇچىنىڭ كەيپىياتى ۋە مۇقام ئېيتىلىش ئورنى، كىشىلەرنىڭ پائالىيىتى قاتارلىقلارغا ئاساسەن تاللىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

3. دولان ئون ئىككى مۇقامنىڭ تېكستلىرى

1. باش بايا‌ۋان مۇقامى

بالا دەشتىدە ۋاي ئەرۋاھ،
ئۇنىڭ ھالىنى ۋاي كۆردۈم.
يېتىپتۇ دالا‌ڭ سۆڭەك بولۇپ،
ئۇنىڭ مازارىنى كۆردۈم.

قايتۇرما:

ۋاي ئاللا... ۋاي ئاللا.. ۋاي ئاللا...①
ئىلاھا مەن بايا‌ۋاندا،
تېنەپ قالدىم بۇ جاھاندا.
پۇتۇمغا كۆك تىكەن تەگسە،
ئالالماي ئەقلىم ھەيراندا.

قايتۇرما:

خالايىق سەۋرى قىل دەيدۇ،
مېنىڭ ھالىمغا يەتمەيدۇ.
كېچە-كۈندۈز پىغان ئەيلەپ،
كۆزۈمگە ئويقۇ كەلمەيدۇ.

قايتۇرما:

ئاتاسى يوقمۇ يايرىمنىڭ،
ئاناسى يوقمۇ يايرىمنىڭ.
غېرىب چۆللەردە ياتىپتۇ،
مازارى يوقمۇ يايرىمنىڭ.

---

① بۇ يەردىكى «ئاللا» سۆزى ئىككى خىل مەنىدە بولۇپ، بىرى، «ئاللاھ»، «ئىلاھ» نى بىلدۈرىدۇ. يەنە بىرى، ئەپسۇسلىنىش بولىمايتۇ دېگەندەك مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا بۇ سۆزنى دىنىي نۇقتىدىنلا چۈشىنىشكە بولمايدۇ.

قايتۇرما :

تەكەببۇر ئەيلىمە زىنھار،
مەگەرسەن ئاسمان بولساڭ.
ئۆزۈڭنى بارچىدىن پەس تۇت،
سۇلايمان پادىشاھ بولساڭ.

قايتۇرما :

جاھاندا ياخشىلىق قىلغان،
كىشىنىڭ ئاتى ئۆچكە يىمۇ.
يامانلىق قىلغان ئادەمنى،
قايان باردىڭ دېمەس ھېچكىم.

قايتۇرما :

چېكىتمە

قاغا جىگدەڭنى يېمەيمەن،
چىشىم ئاغرىيدۇ مېنىڭ.
مەشۇغۇم يادىمغا يەتسە،
ئىچىم ئاغرىيدۇ مېنىڭ.

يار دەپ مەن ئادا بولدۇم،
غەمگە مۇپتىلا بولدۇم.
بىر كۆرۈپ جامالىڭنى،
ئاشىق بىقارار بولدۇم.

كۆيمەنا كۆيمەن،
قاشى قاراغا كۆيمەن.
كۆزلىرىنى ئويىنتىپ،
جانىنى ئالارغا كۆيمەن.

ئۆستەڭ بويدا يالپۇز،
يالپۇزنىڭ شېخى يالغۇز.
بىز مۇندا غېرىبلىقتا،
يايرىم ياتىدۇ يالغۇز.

يايرىمسەن، خۇمارىمسەن،
بوينۇمدا تۇمارىمسەن.
ئاخشىمى قاراڭغۇدا،
ياندۇرغان چىراغمسەن.

ھاراق ئىچسەم مەست ئەمەس،
بوزا ئىچسەم مەست ئەمەس.
ئاۋۋال سۆيگەن يايرىمنى،
ئەمدى سۆيمەڭ تەس ئەمەس.

قايتۇرما:
ئالمىنىڭ سۇزۇكىدىن،
كۆرۈنەمدۇ دانسى.
مېنىڭ باچۇقتىكى يايرىم،
قۇرغۇيەكنىڭ بالىسى.

قايتۇرما:
ئۆستەڭ بويىغا چىقسام،
قۇشلار ئەركىن ئەگىيدۇ.
كۆيۈۋاتقان يۈرەككە،
نېمە بەرسە سەگىيدۇ.

قايتۇرما:
گۈللەر ئاچىلۇر باغدا،
مۇرادىغا يەتكەندە.

قەدرىم ئۆتىلەر يارغا،
مەن بۇ شەدىن كەتكەندە.

سەنەم

ئەل مېنى يامان دەيدۇ،
بىلمەيمەن يامانلىقنى.
كەچ يېتىپ. سەھەر قوپۇپ،
تىلەيمەن ئامانلىقنى.

قايتۇرما:

ۋاي-ۋاي... مەستان يارەي،
ۋاي-ۋاي... زالىم يارەي.
ئايارەي، دەردىڭ يامان،
ئايارەي، ئايارەي.
سارغايدى دېمەڭ بىزنى،
يارىدەردىدە سارغايغان.
ئېشەكچى دېمەڭ بىزنى،
ئەنجان يولىدا كارۋان.

قايتۇرما:

قاشلىق ئەتمىسەك يايرىم،
قېشىڭدا يوقمىكەن قاشلىق.
ئاتاڭ بىلەن ئاپاڭنىڭ،
بېشىدا يوقمىكەن ياشلىق.

قايتۇرما:

چىرلاڭ خورۇزۇم چىرلاڭ،
يايرىم ئاڭلاپ ئويغانسۇن.
چىشلىۋالاي لېۋىدىن،
چۆچۈپ تۇرۇپ ئويغانسۇن.

قايتۇرما :

گۈللەر ئاچىلۇر باغدا ،
مىرادىغا يەتكەندە .
قەدرىم ئۆتىلەر يارغا ،
مەن بۇ شەدىن كەتكەندە .

قايتۇرما :

ئاسماندىكى چولپانىنىڭ ،
شام چىراغى بارمىكىن .
يۇرتىكىمنى يېرىپ باق ،
تازا يېرى بارمىكىن .

قايتۇرما :

باغدا بارمىكىن بادام ،
ئاقساقال مېنىڭ دادام .
بىز ئويناپىدىغان چاغدا ،
يار كىچىك تېخى نادان .

قايتۇرما :

ئاق يەرگە قوناق چاچسام ،
چاچراپ كېتىمەن دەپىدۇ .
بۇ ئاپانى يار تۇتسام ،
ناشلاپ كېتىمەن دەپىدۇ .

قايتۇرما :

ئالتۇن قەپىزىڭ بولسا ،
بۇلبۇلنى باقاي دەپىمەن .
ياخشى يار مېنىڭ بولسا ،
باغرىمنى ياقاي دەپىمەن .

قايتۇرما :

سه لقه

ئىشك ئالدى كۆلمه نچه‌ك،
مۇز توڭلاپتۇ ئه ينه كته‌ك.
بىز ئىككيله‌ن ئايرىلدۇق،
كاككۇك بىله‌ن زه‌ينه پته‌ك.
قايتۇرما:
ئاياره‌ي.. ئاھ... جان بالخان...
يار سېغىنىڭ دەردىدىڭ.

مه‌ن بۇگۈن كه تمه كچىمه‌ن،
ئه‌رزىم بايان ئه يله‌پ كېتە‌ي.
ئه‌رزىم خۇداغا يه تمىسه،
چۆلله‌رده قان يىغلاپ كېتە‌ي.
قايتۇرما:
قىزىل گۈلنى دېمسه‌م،
غۇنچىسىنى ئۈزگۈم يوق.
سه‌ن يايرىمنى دېمسه‌م،
بۇ يۇرتۇڭدا يۇرگۈم يوق.
قايتۇرما:
موللىنى قايدىن تونۇرسىز،
چېكسىده قه لىمى.
يېڭى يارنىڭ ئوتى تولا،
كونا يارنىڭ ئه لىمى.
قايتۇرما:
كېچه بولسا ياتمايدۇ،
تېره‌ك باشىدا قاغا.

نېمە ئۇنچە يىغلايسەن،
ۋاپا قىلمىغان ياغا.

قايتۇرما:

ئارقىدا قىمار ئويناپ،
يۈك بەلباغنى ئۈتتۈم.
سەن جالاپنىك دەردىدە،
پارە-پارە قان يۇتتۇم.

قايتۇرما:

ئاشنامسەن ۋاي جورامسەن،
ناۋات بەرسەم شورامسەن؟
ئاغزىڭدا دېگەن بىلەن،
تىل ئۇچىدا گوللامسەن؟

قايتۇرما:

باغدا كاككۇك سايرايدۇ
ئاندا-مۇندا بىر ھېرىپ،
ئىككىمىز دوست بولايلى،
سەن مۇساپىر مەن غېرىب.

قايتۇرما:

مىكيان توخۇ باقماڭلار،
سەھەر قانات قاقمايدۇ.
چوكان ئاشنا تۇتماڭلار،
جۇۋانلىدەك باقمايدۇ.

سىيرىلما

مەن ماڭدىم كېچە بىلەن
ئېرىقنىڭ ئىچى بىلەن
قولۇم باغلىنىپ قاپتۇ

يايرىمنىڭ ساچى بىلەن.

قايتۇرما:

ۋاي-ۋاي... ۋاي... ۋاي. ۋايۋابەي.
بېشىم ئاغرىيدۇ دېسەم،
يۈمغاقسۈت سىقىپ بېرەي دېدى.
غولۇم ئاغرىيدۇ دېسەم،
ئوغلاق قېقىپ قويايي دېدى.
قانداق ئوغلاق ئۇ؟ دېسەم،
جاغالباش ئوغلاق ئۇ، دېدى.
قېنى ئوغلىقىڭ؟ دېسەم،
جاڭگالدا ئوتلايدۇ دېدى.
ئورۇق ئوغلاقتۇ؟ دېسەم،
سېمىز ئوغلاق ئۇ، دېدى.
ئېرىگىز سوقار دېسەم،
ھەر ھۆددىسى ماڭا دېدى.
بارمايمەن، كەلمەيمەن دېسەم،
جۇگۇ-جۇگۇ كېلىڭ دېدى.

قايتۇرما:

2. بوم باياۋان

مۇقەددىمە

بارچە كېسەل داۋاسى بار،
يار ئوتنىڭ داۋاسى يوق.
سورىسام تېۋىپ ئېيتار،
يار ئوتى داۋاسىنى.

قايتۇرما:

ۋاي ئاللا... ۋاي ئاللا... ۋاي ئاللا...
ئاتمىشتىن ئۆتتى يېشىڭ،
ئۆلۈم بىلەن كېڭىشىڭ.
گۈزدە ياتار يالغۇز بېشىڭ،
بۇ دۇنيانىڭ پايانى يوق.

قايتۇرما:

زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل،
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس.
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق،
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

قايتۇرما:

بۇ راۋاب ۋاي قانداق راۋاب؟
قوي تارىسى سالغان راۋاب.
ياخشى مېھمان كەپتۇ دەپ،
شۇنىڭ ئۈچۈن چالغان راۋاب.

قايتۇرما:

جانى-جانۋار باربدۇ،
قۇشقاچ بارالماي يانىدۇ.
مەنمىغۇ باراي دېسەم،
جاندىن ئەزىز يار قالىدۇ.

قايتۇرما:

ئۆلەرمەنمۇ كۆيەرمەنمۇ؟
سېنى كۆرمەي ئۆلەرمەنمۇ؟
سېنى كۆرمەي ئۆلۈپ كەتسەم،
بېھىش يۈزى كۆرەرمەنمۇ؟

قايتۇرما:

چېكىتمە

باراي دەپ جابدۇغۇم ئەتتىم،
قويمدى پەلەك بىزنى.
بېرىپ يانغان كىشلەردىن
تولا سورىغۇم كېلەر سىزنى.

قايتۇرما:

ھەق ئاللا خارابلىك مەن،
شەھرىگدە گادايلىك مەن،
ئايارەي...

بىزنى سورىغانغا
بارساڭلا سالام دەڭلا.
يار بىزنى سوراپ قالسا،
شەھرىدە ئامان دەڭلا.

قايتۇرما:

ناسۇال ئالدىم شاخچايگە،
يۇگۇرۇپ چىقتىم تاختايگە،
قارا قولىنىڭ قىزىنى
سېتىۋالدىم ئاخچەيگە.

قايتۇرما:

يايرىمىڭ قويىنىدىكى
ئالمامكىن، بىيەمكىن؟
يار قولىدا ئالتۇن ئۈزۈك،
ئاشىنىلىرى زەرگەرمكىن؟

قايتۇرما:

باللىرىمنى سەيلىتىپ،
ئارغامچا بولدۇم دارىگە.

شۇ مېنىڭ قارا بەختىم
يالغانچى بولدۇم يارىگە.

قايتۇرما:

چىرايىڭ ئەجەپ ئۆمسە،
كىشى سۆز بەردىمۇ سىزگە.
كىشى سۆز بەرسە بەرگەندۇ،
ياماناتلىق ئەيلىمەڭ بىزگە.
كېچىلىرى يوللار كېزىپ،
بارمىدۇ يارىڭ پايدىسى.
كېچە بولسا ئۇيقۇ يوق،
كۆندۈزى يارىڭ قايغۇسى.

قايتۇرما:

قارلىغاچنىڭ قانىتىدەك،
قايىدۇ ياشىم مېنىڭ.
ئايىغى چىققان بۇلاقتەك،
ئاقىدۇ ياشىم مېنىڭ.

قايتۇرما:

كاككۇك بالىلىرى ئۇچتى،
كۆكلىگەن دەرەخلەرگە.
بىزنىڭ يارلار ئىشقىدا،
ئوت كەتتى يۈرەكلەرگە.

قايتۇرما:

[illegible]سە نەم

قارا قالپاقنى كىيىپ،
قاراقچى بولمامدۇ كىشى؟
قارا كۆز يار دەردىدە،
راۋابچى بولمامدۇ كىشى؟

قارا ملتقنىڭ ئوقى
هاۋاغا چقتى پقراپ،
قارا كۆز يارنىڭ ئوتى
چقمايدۇ جاندىن سقراپ.

ئوچاق سالدىم چۆگىلمەش،
كونا كاڭدەك كۆيمەيدۇ.
يېڭى ياچە يار تۇتسام،
كونا ياردەك سۆيمەيدۇ.
ئېگىز تاغقا مەن چقىپ،
ئۇرۇمچىگە قارايمەن.
ساڭا بەرگەن كۆڭۈلنى،
يىراق شەگە پالايمەن.

شايدىن شاپاق دوپپام،
شاپتۇل شاخدا قالدى.
غېرىبلىقتا تۇتقان يار
كىشىنىڭ شەرىدە قالدى.

كۆك قومۇشقا ئوت يېقىپ،
ساغرار كۆيمەس دېدىم.
مېھرىبان يايرىم سېنى
مەندىن ئايرىلماس دېدىم.

ئادەم يوق دېمەڭ يايرىم،
باغقا كىرمەڭ كىشى بار.
يولىڭدا تۇز مېڭىڭ،
گۈلنى ئۈزمەڭ كىشى بار.

ئىلغا چىقاي دېسەم،
داۋاندىن قورقىمەن يايرىم.
سېنى مەن ئالاي دېسەم،
ئاناڭدىن قورقىمەن يايرىم.

سەلقە

كۆرگىلى كەلگە نمىدۇ،
كۆيدۇرگىلى كەلگە نمىدۇ؟
كۆيۈپ ئۆچكەن ئوتلىنى
ياندۇرغىلى كەلگە نمىدۇ؟

ئاغرىسا-ئاغرىمسا،
باشتىن ئۆرگىلىپ كېلەي.
يايرىم ئاغرىپ قالغاندا
مەن بېرىپ يوقلاپ كېلەي.

قامچا دەستەم ئىرغايدۇ
سانچىپ قويسام تۇرمايدۇ.
قامچىۋاتتىن قىز ئالسام،
ئويناپ، قېچىپ تۇرمايدۇ.

ئۇستۇندىن شامال كەلسە،
يار بۇرنۇمغا پۇرايدۇ.
يارنىڭ ئېتى ھەسەلخان،
چىلگە قوغۇن پۇرايدۇ.

مەن ئەجەپ كۆيدۇم بۇگۈن،
كۆزلىرى خۇمارىغا.

يەچچە قاراپ تويمۇدۇم،
ئاي يۈزى روحسارىغا.

ئاتىم سۈنى ئىچمىدى،
غازى بارمىكىن كۆلدە.
يايرىم تالاغا چىقمىدى،
ئېرى بارمىكىن ئۆيدە.

ئېرىقىنىڭ تېگىدىن
تېرىۋالدىم مارجاننى.
كۆڭلى قارا خۇشخۇي قىز.
سەن ئالامسەن بۇ جاننى.

سىرىلما

يار باماڭلاپ بارىدۇ
قانداق قىلىپ ئالدىۋالاي.
ئالدىدا جايىنى قويۇپ،
ئويناپ-كۈلۈپ ئالدىۋالاي

مەن باغچىغا كىرمەيمەن
ئانارىڭنى ئۈرمەيمەن
ئەمدى كەلدىم ئەقلىمگە.
نادان بىلەن يۈرمەيمەن.

دۇتارنى ئۆزۈم چېلىپ
سۈنسا ئۆزۈم يەملەيمەن.
ياردىن كۆڭلۈم ئاغرىسا.
چىللىسىمۇ بارمايمەن.

خويمۇ خارلايسەن ياريم،
بىر سىيان كەتكۈمۇ بار.
ساڭا بەرگەن شۇ كۆڭۈلنى
خارىزار ئەتكۈمۇ بار.

باش ئېلىپ كېتەي دېسەم،
يۇرت ئىچىدە بىر داۋان،
باش ئېلىپ كەتمەي دېسەم،
ئەلمىڭ ئاندىن يامان.

ئۆتۈپ كەتتى جاھان كارى
بۇ دەردكە نېمە دارى؟
مېنىڭ ئۆلۈشۈم بىلەن
يايرىمىڭ نېمە كارى.

قاپقارا قوي كۆزلىكىم
جانىم پىدا بولغاي ساڭا.
كۆرمىسەم تۇرالماسمەن
نېمە بالا بولدى ماڭا.

تاغقا چىقتىم داۋانسىز
سىزگە كۆيدۈم ئامالسىز،
كۆيگىنىمنى بىلمىدىڭىز،
كۆڭلى قارا ئىمانسىز.

3. زىل باياۋان

مۇقەددىمە

جانىغۇ بەردى خۇدايىم
بىر كۈن ئامانەت ئالىدۇ.

مىڭ مۇشەققەتلەر بىلەن،
سالغان ئىمارەت قالدۇ.

ئۆلۈمگە ھېيىلىلەر قىلغان
لوقمان ھېكىم قالدىمۇ؟
ئىللاھتىن ئۆمۈر تىلەپ
ئىستىگەن جان قالدىمۇ؟

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.
كۆز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

ئۆلۈم دەيدۇ، ئۆلۈم دەيدۇ
ئۆلۈمنىڭ نۆۋىتى يوقتۇر.
ئۆلۈمگە رۇسلىغان جايىنىڭ
ئىشىك تۈنىكى يوقتۇر.

ئۆلۈپ كەتسەڭ بۇرادەرلەر
ئۆلۈپ كەتتى دېمەس ھېچكىم.
جىنازامنى كۆتۈرگەندە
يىغامنى يىغلىماس ھېچكىم.

چېكىتمە

دوستقا-دوست قىلدىڭ مېنى،
دۈشمەنگە دوست قىلدىڭ مېنى؛
سۈرە-ياسىننى ئوقۇپ،
ئايرىلغۇسىز قىلدىڭ مېنى.

ماڭدىم دەريا كەچكىلى،
ئولتۇردۇم سۇ ئىچكىلى،
كەتسەم يايرىم بىخەۋەر،
قانىتىم يوق ئۇچقىلى.

ئۆستەڭ بويى قومۇشلۇق
ئوغاق سېلىپ ئورغان يوق.
مۇرادىغا يەتكۈنچە،
ئىككى يار بىر بولغان يوق.

گۈل غۇنچە گۈلۈم غۇنچە
نېمە كۆيدۈرىسەن مۇنچە؟
بىردەم ئولتۇر يېنىمدا
مېنىڭ كۆڭلۈم ئېچىلغۇنچە.

ئاسماندىن ئالاي ئايىنى
قوينۇمغا سالاي يارنى.
باخاق ئېتىلى يارنى،
ئېچىلسۇن ئىچى قارنى.

سەنەم

ھاۋا ئايلىناي دەيدۇ،
مەنمۇ ئايلىنارمەنمۇ؟
دۇشمەننىڭ سۆزى بىلەن
ياردىن ئايرىلارمەنمۇ؟

سېنى ئۇندىماق ياراتىپتۇ،
مېنى مۇنداق ياراتىپتۇ.

ئىككىمىز ئاراسىدا
ئاقار دەريا ياراتىپتۇ.

راۋابىم پەدە-پەدە،
پەدىسى ئونبەش يەردە.
ئاخشىمى باراي دېسەم،
ئۆيىگىز يىراق يەردە.

قارىغايدىن ئوق چىقاردىم،
باغدا جانۋار ئاتقىلى.
ۋەدىگىز راستىمۇ خېنىم
قۇچاقلىشىپ ياتقىلى.

ھويلاڭدىكى كەپتەرنى،
مەن سايراشقا ئۆگىتەي.
دەردلىرىمنى، زارىمنى،
دۇتار چېلىپ تۇگىتەي.

سەلقە

بۇ قوشاقنى مەن قاتتىم،
جىگدە كۆلدىن كەلگىچە.
ۋەدىمىز ۋەدە بولسا،
ئايرىلمايمىز ئۆلگىچە.

ئات ئالدىم ئىگەر بىلەن،
باشقۇردۇم يۈگەن بىلەن.
مەن سىزگە كۆيۈپ قالدىم
گەپ قىلماي يۈرگەن بىلەن.

دۇتارىمنىڭ تارى يوق،
كۆيگەن ئوتقا چارى يوق.
دەردى بارلار يىغلايدۇ،
دەردى يوقنىڭ كارى يوق.

ئالمىلىق باغقا كىرىپ،
ئالما ئاتقان قارا كۆز.
تال چۈنقىتەك ئېگىلىپ
جاننى ئالغان قارا كۆز.

قارامۇچنى تېرىسام،
ئۇنۇپ چىقتى يېشىل ماش.
مەن ساڭا كۆيۈپ قالدىم،
جۇپ ئۆتەيلى قەلەمقاش.

سىيرىلما

بارارغا يوللۇرۇڭ بولغاي،
قىزىلگۈل ھەمرىيىڭ بولغاي.
سېپىنكىدەك نازىمەن يارغا،
مېنىڭدەك قۇللۇرۇڭ بولغاي.

دەردى بولمسا يارنىڭ
ئېيتامدۇ تولا ناخشى.
ناخشا ئېيتقانغا يار كەلمەس،
ئەسلى بىر كۆڭۈل خۇشى.

كېچە بولسا ياتمايدۇ،
تېرەك باشىدا قاغا.

نېمە ئۇنچە يىغلايسەن
ۋاپا قىلمىغان يارغا.

يىگىتلىك ياشتا بولۇر،
ياخشى جۈۋان قاشتا بولۇر،
ئاۋال ئاخشام سۆيسىلە،
تاڭ ئاتقىچە ناشتا بولۇر.

ھاۋارەڭ تونىنى كىيىپ،
ھاۋادا ئۇيناپدۇ كۆڭۈل،
ياخشى يار ياندا تۇرۇپ،
ياماننى خالايدۇ كۆڭۈل.

4. سىم باياۋان

مۇقەددىمە

پەلەكنىڭ چاقى چۆرۈلدى،
مېنىڭ مەيخانەم ئۆرۈلدى.
كېڭەش قىلسام كېڭەش بولماس،
كېڭەشلىك يارلار ئايرىلدى.

ئەجەپ روشەن قىلاي دەيدۇ،
سەھەر ۋاقتىدا ئىچكەن چاي.
بېھىش دەيدۇ، دوزاخ دەيدۇ،
ئۇنىڭ ئىچىدە يۈز مىڭ جاي.

ئۆلۈپتۇ خەستە كۆڭلۈم،
غەم بىلەن ھەرگىز تىرىلمەس؛

ئۇرۇپ مەن پەريادى چەكسەم،
قەبرىدىن ئاۋازى كەلمەس.

كىمكى ئۆلمەستىن بۇرۇن،
يەتمەس بۇ جاننىڭ قەدرىگە.
كىم ئۆلۈر ھالەتكە يەتسە،
شۇ يېتەر جان قەدرىگە.

دوستلۇرۇم مەندىن زېرىكتى،
دۈشمەنلىرىم سەنمۇ زېرىك.
سەن ئىشەنگەن تاغلىرىڭدا،
ئەمدى ياتمايدۇ كېيىك.

سىم سىلىپتىم راۋابىمغا،
تارىسى ئالدى ئارام.
ئاتا-ئانامنى ئويلىسام
يېشىم ئاقار تارام-تارام.

ئويۇننى تولا ئويناپمەن،
ئىبادەت قىلمىسام مەيلى
ئويۇن-بەزمە گۈناھ بولسا،
بېھىشكە كىرمىسەم مەيلى.

چېكىتمە

باغقا بولسا غورا قىل
ئوغلۇققا بولسا موللا قىل.
موللىلىققا بەرمىسەڭ،
ھاراقكەشكە جورا قىل.

موللا بولساڭ تەكرار قىل،
بەختە بولساڭ سەپرا قىل،
[illegible] بولساڭ غوۋغا قىل،
ئۇششۇق بولساڭ دەۋا قىل.

سىنى موللىكام دەيمۇ؟
سىنىڭ موللىلىقىڭ ياخشى.
سىنىڭ موللىلىقىڭدىن
مېنىڭ تەپەلئەم ياخشى.

كۆڭلۈمدىكى شول يارنى،
چىللاپ كەلدىم سەيلىگە.
ئاغزىمدىكى گەپ قاچتى،
قاراپ يارنىڭ پەيلىگە.

ئاخشام ياغقان قار بىلەن
ئۆستەڭ سۈيى قاتقانمۇ؟
بۇ مەلىگە كەلمەيسەن
يۈرتنى ماڭا ساتقانمۇ؟

سەنەم

هويلاڭدىكى ئېتىگىنى،
تام كەينىگە باغلاپ قوي.
يار سەندەك يامان بولسا،
يار تۇتمايمەن ئاڭلاپ قوي.

ئاسمىنىڭ ئالاڭلاپتۇ،
يامغۇرلار تارىلاپتۇ،

چاي قۇيۇڭلار چوكانلار
ئاشناڭلار يامانلاپتۇ.

كەلمەي دېسەم كەل دەيسەن،
ئەمدى كەلسەم كەت دەيسەن.
باشقىلارغا دەرد سېلىپ،
ماڭا كەلدى دەرد دەيسەن.

كېچە بولسا ياتمايمەن،
پەنجرەڭدىن پاتمايمەن.
راست گېپىڭنى ئېيتمساڭ،
مەن دەردىڭنى تارتمايمەن

گۈل ئېچىلسا نىم بولۇر،
گۈللەپ ئېچىلسا نىم بولۇر؟
بىر قېتىملىق گۈناھىمنى
يار كەچۈرسە نىم بولۇر؟

سەلقە

چاپىنىمنىڭ يېڭىنى،
خېنىم ئايلام ئۇشلىغان.
خوتۇن ئالمايمەن دېسەم،
بېشىمغا بەشىنى مۇشلىغان.

كۆرۈڭلار خالايىقلار
دەريا سۈيى تاشقانىنى.
كۆيۈپ قالدىم دەپ قويسام
يار ھەددىدىن ئاشقانىنى.

غورۇچۆل دېكەن يەردە،
بوستان تالنىڭ سايىسى.
شۇنچە يىراق كېلەرمۇ،
ئىككىمزنىڭ ئارىسى.

ھەي ئاللا، جېنىم ئاللا،
مېنىڭ مەيلىمگە باقساڭچۇ.
سېنىڭ مەيدەڭ داۋا بولدى،
كېلىپ مەيدەمگە ياقساڭچۇ.

ئالما ساتتىم بازاردا،
ھەر دانىسى بەش تىيىن.
قانغىچە سۆيەي يارنى،
ئايرىلمىقىم بەك قىيىن.

سىيرىلما

ناز بىلەن باقتىڭ ماڭا،
ئوتنى كۆپ ياقتىڭ ماڭا.
سۇپسۈزۈڭ يامغۇر بولۇپ،
شارقىراپ ئاققىن ماڭا.

ئالما ئاتتىم ھالقىتىپ،
ئۆگزىڭىزگە چۈشكەي دەپ،
ناخشا ئېيتتىم قارىتىپ،
كۆڭلى ماڭا چۈشكەي دەپ.

ئالما ئاتارىم كېلىدۇ،
قاش ئاتارىم كېلىدۇ،

چېكسىگە گۈل قىسپ،
يالغانچى يارىم كېلىدۇ.

گۈل تېرىدىم كەلسىلە،
ئوسما تېرىدىم كەلسىلە.
بىر قويۇم ئوسما بېرەي،
بويۇمنى قايرىپ سۆيسىلە.

مەن بۇ يەردە ناخشا ئېيتسام،
سەن ئۆيۈڭدە تىڭشايسەن.
قېرىپ مۇڭغۇيۇپ قاپسەن،
قاچان قىزغا ئوخشايسەن.

5. چۆل باياۋان

مۇقەددىمە

پەلەكنىڭ تەقدىرى بىلەن
كېلىپ شۇندا يېتىم بولدۇم.
قاناتى يوق ناۋا قۇشتەك،
ئالالماي ئىنتىزار بولدۇم.

چىشىگنى ئۇنچىدىن دەيمۇ،
لېۋىگنى غۇنچىدىن دەيمۇ.
ئىشكتىن يەلپۇنۇپ كىرسەڭ،
جۇۋاننىڭ شۇڭقىرى دەيمۇ.

بارارغا يول ئۇزاق بولدى،
پىيادە مەن بارالمايمەن.

كىراغا ئات ئېلىپ مىنىپ،
جامالىڭنى كۆرەلمەيمەن.

يايرىمنى كەپتۇ دەپ ئاڭلاپ،
بېلىمنى سەيلىدە باغلاپ.
سېنى كەلمەيدۇ دەپ ئاڭلاپ،
باياۋان چۆللىدە يىغلاپ.

كەلمىگەن يەرگە كېلىپ،
داپنى سوقالمايدۇ كىشى
چەككىلى تاماكا يوق،
ئوينىغىلى نەدە كىشى.

خەق بۇ جاينى چۆل دېسە،
چۆلمۇ گۈلىستان بولىدۇ.
بولمىسا بىر يارچە نېنىڭ،
ئۆيمۇ گۆرۈستان بولىدۇ.

توغرىقمىنىڭ يايرىقى،
سېرىق سەبداغا ئوخشايدۇ.
ئايرىلىپ كېتەي دېسەم،
ماڭا شەيداغا ئوخشايدۇ.

ئۆلۈم كەلسە بۇرادەرلەر
ئۇنىڭدىن قاچقىلى بولماس.
ساۋابلىق قىلمىغان ئىنسان،
بېھىشنى تاپقىلى بولماس.

چېكىتمە

خەق بۇ جايىنى چۆل دېگەن
چۆل ئەمەس گۈلزار ئىكەن.
نوغرىقى ئالمىغا ئوخشاش،
يۇلغۇنى مازار ئىكەن.

ئالملىق بېغىڭ بولسا،
سارايىنىڭ نېمەسى بار؟
سۈيگۈنىڭ بەلەن بولسا،
جىرايىنىڭ نېمەسى بار؟

ئايىنى ئاسماندا دېسەم،
يەردىكى ئاي سەن گويا.
قىينىساڭ قانداق قىلاي،
ئاز-نولا قىلماي هايا.

كۆككىنە كەيتەر بولۇپ،
مېهمانخاناڭدا سايرىسام.
كەچ يېتىپ، سەھەر قويۇپ
ماڭغان يولۇڭغا قارىسام.

چاكاندانى سوقۇپ سالسا،
قازاندا چايى بولمامدۇ.
مۇساپىرغا كۆڭۈل بەرسە،
ئۇنىڭ ساۋابى بولمامدۇ.

سەنەم

سۇ ئاچايمكىن دەيمەن.
گۈللىرىم، گۈلزارىمغا.
خەت يازايمكىن دەيمەن،
يىراقتىكى جايىمغا.

لاچىندەك قانات قېقىپ،
ئۆز يۇرتقا كەتسە كىشى.
جەۋرى-جاپا تارتسىمۇ،
مۇرادىغا يەتسە كىشى.

توغراقلار توسۇالدى،
يېڭى قازغان گەمەنى.
ئاشىق بولساڭ شېرىك بول،
تەڭ تارتىلى ئەلەمنى.

پەۋاز بارمۇ ئۆگزەڭدە،
دانلاپ يۈرەر كەپتىرىڭ.
كېتەر بولدۇم يىراقتا،
بارمۇ سېنىڭ گەپلىرىڭ.

سېنى دەپ كەلدىم بۇياقتا،
قالدى نەدە ئاتلىرىم؟
مېنى شۇنچە قىينىدىڭ،
يەتمىدىمۇ دەردلىرىم؟

گۈل گۈلستان بولغىدەك،
ئالەم گۈلستان بولغىدەك.
ياخشىلار بىر يەردە بولسا،
چۆلمۇ بوستان بولغىدەك.

باغۇ بوستان قىلغىلى،
چۆل-باياۋان ياخشىدۇر.
يارنى چىللاپ كەلگىلى،
شۇڭا ئېيتقان ناخشىدۇر.

سەلقە

كۆرگىلى كەلدىگلمۇ،
كۆيدۇرگىلى كەلدىگلمۇ؟
كۆيۈپ ئۆچكەن ئوتلىنى
ياندۇرغىلى كەلدىگلمۇ؟

قارىغاي بولۇر تاغدا،
گۈللەر ئاچىلۇر باغدا.
دوستلىرىم دۈشمەن بولدى،
ئايرىلدۇق يامان چاغدا.

مەن ئانامدىن ئايرىلىپ،
سۈندى قاناتىم قايرىلىپ.
مەن يىغلىماي كىم يىغلىسۇن،
جانىم ئانامدىن ئايرىلىپ.

قارلىغاچ قارا نېمە
قاداتىدىن ئايرىلمىسۇن،
قىر بالا ئاچىز نېمە
ئاناسىدىن ئايرىلمىسۇن.

يار بىلەن ئويناپمەن دەپ،
سۇندى مېنىڭ نازۇك قولۇم.
يايرىمىڭ ياغلىقىدا،
ئاڭسام ساقايمايدۇ قولۇم.

سىيرىلما

سەنسەن مېنى سەن خارابى قىلدىڭ مېنى سەنەي،
ئوتلارگە سېلىپ كاۋابى قىلدىڭ مېنى سەنەي.

كاۋابى قىلغان ئايدەك يۈزۈڭدۇر،
ئوتلارگە سالغان شېرىن سۆزۈڭدۇر.

يايرىمنى كۆردۈم مەستانە بولدۇم،
شېرىن سۆزىدىن خۇشتارى بولدۇم.

باغدا قىزىلگۈل، سايرايدۇ بۈلبۈل،
ھەر جايدا بولماس سەندەك قىزىلگۈل.

ھەر جايدا بولسا، سېنىڭچە بولماس،
شاھىدا بۈلبۈل، نازىڭچە بولماس.

ھەر جايغا بارساڭ ھەقنى ئۈنۈتما،
قارا كۆزۈڭدىن ياشنى قۇرۇتما.

سه‌هرامۇ-سه‌هرا كۆرگىلى كه‌لدىم،
ياخشى-ياماننى بىلگىلى كه‌لدىم.

ياخشى-ياماننى هېچ كىشى بىلمه‌س،
يولدا قوشۇلغان هه‌مزاهى بولماس.

بولسا قاناتىم ئۇچسام هاۋاغا،
دەردىمنى ئېيتاي ته‌قدىر ئىلاهقا.

6. ساموق باياۋان

جاهانغا پادىشاه بولساڭ،
ئۆله‌رسه‌ن ئاقۇەت بىر كۈن.
ياقاسى يوق تونىنى كىيىپ،
ياتارسه‌ن ئاقۇەت بىر كۈن.

كېته‌رده خوش دېمه‌ي كه‌تكه‌ن،
مىنىڭ ئۇنداقمۇ يايرىم يوق.
پىشانه‌مگه پۇتۇلگه‌ننى،
ئۇنى تارتماسقا چارەم يوق.

خۇدانىڭ قۇدرىتى بىله‌ن
قۇرۇق شاختا ئانار بوپتۇ.
ئانارنىنى سىقىپ ئىچسه،
يۇره‌كىگه داۋا بوپتۇ.

ئاتاده‌ك مېهرىبان قايدا؟
ئاناده‌ك مېهرىبان قايدا؟

بېشىغا كۆنلەر چۈشكەندە
ئانادەك مېھرىبان قايدا؟

ئاللا-ئاللا، ۋاي تىلەيمەن،
بېھىشنى دەپ ساما قىلىپ.
پاتمىسام قانداق قىلارمەن،
بېھىش تۆگەپ، دوزاخ قېلىپ

راۋىبىم زارى قاخشايدۇ،
جەننەتتىن تاماسى بار.
ئوينىساق يامان بولماس
مەشرەپنىڭ ساماسى بار.

چېكىتمە

ئاق تەڭگە پۇلۇم بولسا،
ئاق يەرگە ساراي سالسام.
ئاق جۈۋان مېنىڭ بولسا،
بوينىغا گىرە سالسام.
ئاتام مېنى ئانام مېنى بالام دېمسۇن،
ئاللا سالدى شۇ بۇ كويغا يامان دېمسۇن.

بارسام-بارسام ياز بولۇپتۇر، يانسام زىمستان.
كەتكەن كۆنۈم كەلمەمدىكەن، سەندىن ئايرىلسام.
ئۇنى يەيسەن، بۇنى يەيسەن پايدا قىلمايدۇ ساڭا،
ئېرىڭ ھەم ئوغرى، قىمارۋاز دورا قىلمايدۇ ساڭا.

سەنەم

قاشىڭىز قارا ئىكەن،
ئۆيىڭىز ساراي ئىكەن،
مەنمىغۇ باراي دېسەم
ئېرىڭىز مارايدىكەن.

يا ئاتام يوقتۇر مېنىڭ،
يا ئانام يوقتۇر مېنىڭ،
ئايغى چىققان بولاقتەك،
كۆز ياشلىرىم ئاقار مېنىڭ.

باغدا بىر گۈل بار ئىدى،
شاخىدا بۇلبۇل سايرىدى.
بېشىمغا شۇنچە كۈن چۈشتى،
قىلغان گۇناھىم نېمىدى.

ئاتامغا نېمە دەپ يىغلاي؟
ئانامغا نېمە دەپ يىغلاي؟
ئېتىڭنىڭ ئالدىدىن ئاشقان،
ساماندەك سارغىيىپ يىغلاي.

ھاۋادا لاچىن ئويناىدۇ،
قمارنى داچەن ئويناىدۇ،
چەندازلاڭ ئېغىر بولسا،
يېنىڭدا چوكان ئويناىدۇ.

سەلقە

بىز كىرگەن قومۇشلۇققا
يولۋاسلار كىرەلمەدۇ.
مەيلى بارمىكىن يارنىڭ
چۆرگىلەپ كېتەلمەيدۇ.

ئېگىز ئاسماندا ئاي بولۇپ.
جىمى ئالەمنى تەڭ كۆرسەم.
پىيالەگىدە چاي بولۇپ،
لەۋلەرنىڭنى كۆيدۈرسەم.

ھويلاڭدىكى كارۋاتنى
بەش تاختىدىن ئەتكەنمۇ؟
غەزەل ئوقۇپ ئۆتكەندە،
مەن يادىڭغا يەتكەنمۇ؟

كاككۇك قوندى تېرەككە
ئۇچارسام ئۇچارمىكىن؟
يار ئوتنى يامان ئىكەن
سۇ سەپسەم ئۆچەرمىكىن؟

شىلدىر-شىلدىر قۇمۇشقا،
ئوتنى ياقتىڭ نېمشقا؟
كۆڭۈل بەرمىگەن يارغا
چايلىشۋالدىڭ نېمشقا؟

سىيرىلما

ئايلىخان، ئاۋايلىخان
يار بولاي دەپ ئويلىغان.
ئايلىخاننىڭ چۆگۈنى
بىر تال ئوتۇندا قاينىغان.

قارىسام ياغىنىڭ ئىچى
ئالا تورغايلىق ئىزى.
ئۇيىدە يۈرسام قارىمايدۇ،
مەيدانغا يازىدۇ قىزى.

باغۇ-بوستان ئەتكىلى
جۇل-باياۋان ياخشىدۇر،
ئىلسە-ئىلمەس كىشىدىن
ئىلىز ھايۋان ياخشىدۇر.

قىشتا قورۇلۇپ قاپتۇ،
باداڭ ئىگەن چورۇقلار.
يەلپۇنچۇشمەي ئويناڭلار،
ئەر-خوتۇنلار بىر جۇپلار.

ھەر زامان كويىدا يۈرسەم،
ئىزگە يوقمۇ سۆزلىرىڭ؟
ئىزنى بۇنداق تاشلۇپتىپ
قانداق چىدايدۇ يۈزلىرىڭ؟

ئەرەنچە تۇماقىنى،
قىستۇرۇپ بۇزىۋەتمە.
بىز تېخى بالدۇرقىدەك،
ئۇمىدنى ئۈزىۋەتمە.

خۇدا دەيدۇ، خۇدا دەيدۇ
خۇدا ئۆزى بىر ئاللاھ.
يۈرۈكۈمنى كۆيدۈرگەن
قەندەك لېۋى بار باللا.

لاچىن قونمىغان تېرەك،
سويما سالمىغان پىلەك،
ياردىن نەچچىنى تۇتسا
يانا قانمايدىكەن يۈرەك.

7. جۇلا

ئاناسى پاتمە زۆھرە،
ئاتاسى شاھى مەردانىدۇر.
كۆيۈك ئوتىدا جان بەرگەن،
يۈسۈپ بىلەن زىلەيخادۇر.

سەن ئەزىز ئەتكەن قۇلۇقنى،
خار ئېتەلمەس ھېچ كىشى،
سەن ئۆزۈك خار ئەيلىسەك،
ھەر يەرگە بارسا خار كىشى.

ھەر كىشىنىڭ دەردى بولسا،
ۋاي كۆزلىرىدىن ياش كېلۇر،

بىر خۇشاللىق كەينىدىن ۋاي،
بىر كۈن بېشىڭغا غەم كېلۈر.

يايرىمنى كەپتۇ دەپ ئاڭلاپ،
بېلىمنى سەيلىدە باغلاپ.
كۈزۈمنىڭ گۈھىرى ئاقتى،
سېنىڭ يولۇڭغا تولا قاراپ.
قايتۇرما:
باراردا يوللۇرۇڭ بولغان،
مېنىڭدەك ھەمرىھىڭ بولغان،
ئول قىزىلگۈل ھەمرىھىڭ بولغان.
مۇرادىڭغا يەتكىچە
ئابلاجان دوستۇم
رومالىڭغا گۈل بولغان.

كېچە ئويقۇدا ياتسام.
ئېتىڭنى قامچىلاپ ئۆتتۈڭ.
گېپىڭمۇ يوق، سۈزۈڭمۇ يوق،
يۈرەككە ئوت سېلىپ ئۆتتۈڭ.
قايتۇرما:

چېكىتمە

باردى دەيدۇ، يانىدى دەيدۇ،
مەيلىم ئۆزۈمىڭ.
ئۇرغان بىلەن سەكسەن قامچا،
يايرىم ئۆزۈمنىڭ.
ئىشىك ئالدى بىر تۇپ سۆگەت.
قۇرغۇي قونالماس.

مېنىڭ يايرىم تىكە نلىك گۈل
بولبۇل قونالماس.
قونغان بىلەن سايرىيالماس،
ئۇنىڭ شېخىدا.
ئالغان ئىدىم يار كۆڭلىنى،
كىچىك چېغىدا.
يايرىم ئاشۇ ئەمەسمىكىن،
شىپاڭدا يانقان.
قاشىنى ئېتىپ، كۆز ئويىنىپ،
جانىنى قاخشاتقان.
قانداق كىشى كېتىدىكەن،
يارىنى تاشلاپ،
مەيلى بولسا ئېلىپ كەتسۇن،
بىللىلا باشلاپ.
تېۋىپ بولسا، تېۋىپ بولسا،
تومۇرىنى تۇتار.
يار كېسىلى يۇرەكتىدۇر،
ئۇنى كىم ئۇقار.
يىغلاما قىز ... ۋاي يىغلاما قىز
تاڭلايا كېلەرمىز.

قايتۇرما:

سىر خالتىدا يەي، ۋاي... ئۇنچە مارجان ھەي.
ئېلىپ كېلىمىز
ۋاي، ۋاي... يارەي ...
قايتۇرما:

سەنەم

دەچ بولدى زاۋال بولدى،
بايرىمغا ئۇۋال بولدى.
ھاياسىغى ئۇزۇن سىلىپ،
ھر باغشى جۇۋان بولدى.

بارسىلا بىللە بارايلى،
تايرىلىپ قالغان ياماڭ.
بايرىلغانغا كىم ئۆلوپتۇ،
بولدا بالغۇزلۇق ياماڭ.

مارىغدىكى ئىچمەيمەن،
بىشىم ئاغرىيدۇ مېسىك.
باغشىسى ياماڭ سۆيسە،
ئىچىم ئاغرىيدۇ مېنىك.

ئىسمى قويۇپ بەردىم،
بىلى جىققان قىياقتا.
بار دەردى شۇنداق بولسا،
كىتەي دەيمەن بىراقتا.

مەن چىنگە چاي قويدۇم،
ھر قوشۇق قايماق سىلەن.
ئۇنۇپ كەتتى بۇ ئۆمرۇم،
جۇپى سەت ھايماق سىلەن.

سه لقه

ئاق چه ينه ككه چاي سپلپ،
چيپكنى قاينتاي يايرىم.
ئىشگىدىن يار تۇتۇپ،
ئىچكنى قاينتاي يايرىم.

ئه جه پ ئايدىك بولۇپتۇر،
يار بىلەن كۆرۈشكىدەك.
ئاشىق-مه شۇق بىر بولۇپ،
قۇچاقلاپ سۆيۈشكىدەك.

يانغاننى چىراق دەگلار،
كۆيگه ننى پىراق دەگلار،
ئۇچ كۈن كۆرمىگه ن يارنى،
كۆگۈلدىن پىراق دەگلار.

گۈلنىك شاخى غۇنچىدىن،
ئۇزمىگىچه ئايرىلماس.
ياش ۋاقتىدا توي قىلسا،
ئۆلمىگىچه ئايرىلماس.

تال ئېگىلدى په س بولدى،
قىزغا يىغلاش ته س بولدى.
تويىنى قوزغاپ مېگىلار،
بۇگۈن كۈنمۇ كه چ بولدى.

سىيرىلما

قاشىڭىزنى ئاتتىڭىز،
بىزنى تاشلاۋەتتىڭىز.
يوقمىكەن خۇدايىڭىز،
زار-زار قاقشاتتىڭىز.

كاككۇكۇمنىڭ ئۇنىنى،
يىراقتىن ئاڭلاپ كېلىمەن.
يايرىم بەرگەن سەيلىنى،
بىلمىگە باغلاپ كېلىمەن.

ئاي چىققاندا چىقسۇن دەپ،
سالام يوللىغان يايرىم.
مەن چىقسام ئۆزى چىقماي،
كۈندە گوللىغان يايرىم.

دۇتارىڭنى چالساڭچۇ،
يېڭى چىققان پەدىگە،
ۋاپا قىلار دەپنىمەن
قارا كۆزنى ۋەدىگە.

غەزەل بىلەن بۇ يولدىن،
ئۇتۇپ كەتتى ياش باللا.
خەۋەر ئالاي دېمەيدۇ،
باغرى قاتتىق تاش باللا.

8. دۇگامەت

مۇقەددىمە

ئاتام مەككە، ئانام مەككە،
توغۇلدۇم بىر كۈن ئۆلمەككە.
ئاتا-ئانىدىن مىراس قالغان،
قارا يەرگە كۆمۈلمەككە.

تېرەك بوستان، سۆگەت بوستان،
جىمى بوستانغا مەن ھەيران.
كۆكۈلنىڭ كەينىگە كىرمە،
قىلىدۇ ئۇ سېنى ۋەيران

مەن ئېيتمەن چۆللەر بايان،
ئاتام بىلەن ئانام قايان.
بارسىلا مەندىن ئامانەت سۆز،
بۇ دۇنيانىڭ ياياني يوق.

قېنى ئەيسا، قېنى مۇسا،
قېنى نۇھى ھەم ئىسكەندەر؟
بۇ ئالەمنى دەپرىمان ئەيلەپ،
ھەزرەت ئادەم ئاتا كەتتى.

ياۋا تۆگىلەر تۇرۇپ،
ئاھۇغا قويدى كىم توزاق.
يامىنى خەنىتكە كىرىپ،
ياخشىغا قالارمۇ دوزاخ.

كاككۈك تولا سايرايدۇ،
باھارنىڭ ھاۋاسىدا.
قاينايدۇ مېنىڭ ناخشام،
ئۇلۇغلار دۇئاسىدا.

توۋلايمەن باياۋاننى
يوق ناخشامنىڭ بالاسى.
يەتكەن مېنىڭ ناخشامغا
ئۇلۇغلارنىڭ دۇئايى.

چېكىتمە

يار دەردمەن ئادا بولدى.
دەردمەنلەر تولا بولدى.
بىر كۆرۈپ جامالىڭنى،
ئاشىق بىقارار بولدى.

كەتسەڭ كېتىۋەر يايرىم.
سەندىن نېمە پەرۋايىم.
گۈل باشىم ئامان بولسا،
ھەر جايدا مېنىڭ يايرىم.

كۆردۈڭلارمۇ شول يارنى؟
باشتىن ئايىغى گۈلدۇر.
جەننەت باغىدا ئۆسكەن،
لەۋلىرى قىزىلگۈلدۇر.

ئاق سەللە، سېرىق سەللە.
كىيگەن تونلىرى مەللە.

هېچقاچان كەلمەيتىلە ،
بۇگۈن نىم بولۇپ كەللە .

ئۆگزەڭگە چىقىۋېلىپ ،
قىلسەن يوغان گەپنى .
سېنىڭ بىلەن مەن تارتماي ،
كىم تارتىدۇ بۇ دەردنى .

پەيزىۋاتتىن كەلگىچە ،
جىگدىگە يۇلە نگە نلا ؟
يۇرىكىمنى كۆيدۈرۈپ
نېمىشقا تۆرەلگە نلا ؟

سەنەم

يول بويى باغلار ئارا ،
مايسا كۆك بولدىمكىن ؟
نازلىنىپ قاپتۇ خېنىم ،
يار كېرەك بولدىمكىن ؟

تالى مەجنۇن شاخلىرىدەك
ئېگىلىپتۇ بويىڭز .
هېچقاچان چىقماس ئېسىمدىن
باغدىكى سۆيگەنڭز .

توپ تېرەكلىك هويلىدىن
چىققان جۇۋاندىن ئايلىناي .
چېكسىگە گۈل قىسىپتۇ ،
غۇنچىسىدىن ئايلىناي .

مەن ئىتمنى سالمايمەن
دەريا بويى لۆم-لۆمگە .
كۆندە نەچچە يىغلايمەن
ئۆتۈپ كەتكەن ئۆمرۈمگە .

ئاتام بولسا كۆرسەممەن ،
ئانام بولسا كۆرسەممەن .
ئاتام بىلەن ئانامنىڭ
ئايىغىدا ئۆلسەممەن .

سەلقە

ئاھ خېنىم ، خېنىم خېنىم
يۈلەنمىگىن تېرەكىگە .
كۆيدۈرسەڭمۇ كۆيدۈرگىن .
كىم ئۆلۈپتۇ كۆيۈكىگە ؟

ھاۋادا يۈلتۈز تولا
ئاي ، جولپانغا ئوخشىماس .
كۆڭلىدا نادەم تولا
مېنىڭ ئايامغا ئوخشىماس .

يېتىم دەيدۇ ، يېتىم دەيدۇ
يېتىم قىلسا خۇدا قىلغان .
ئاتامدىنمۇ ، ئانامدىنمۇ
جۇدا قىلسا خۇدا قىلغان .

شاخ گۈلى بولغان بىلەن
مۇنسىز بولسا بىكار .

ئاي يۈزى بولغان بىلەن
مېھرىسىز بولسا بىكار.

ئاق بىلەكنىڭ ئاقمىدى.
بىلىكىدىكى قاقمىدى؟
ئاخشام قىلغان نازلىرىڭ.
مىجەزىمگە ياقمىدى.

سىيرىلما

بۇ بېشىمدا دەرد تولا
دەردىمنى ئېيتالمىدىم.
كۆڭلۈمىڭ ئارامى يوق.
ئارام خۇدا ياتالمىدىم.

يار كېتىپ يامان بولدى.
چىرايىم سامان بولدى.
يار بىلەن كۆرۈشمىگىلى
ھەش ئالنە زامان بولدى.

گۈل بولۇپ تۇرساڭ ئەگەر.
بولبۇل بولۇپ قونغۇم كېلۈر.
بىر قاراپ قويساڭ ئەگەر.
بىر سويۇپ ئالغىم كېلۈر.

گۈل تۇۋىدە ئاڭلىدىم
بولبۇلنىڭ ناۋاسىنى.
ھەدىمۇ باياي ئەمدى
كۆيەكنىڭ داۋاسىنى؟

قورغۇي سالدىم باغچىغا
قۇرغۇي قۇشقاچ ئالارمۇ؟
بۇرۇن سۆيگەن يايرىمنى
ئەمدى سۆيسەم ئۇنارمۇ؟

9. بايۇاۋان مۇقامى

مۇقەددىمە

ئۆلۈمنىڭ ئۆزىنى كەلدى
قېچىلار باغۇ-بوستانغا.
قېچىپ ھەرگىز قۇتۇلالمايسەن
تاماشا قىل گۈلستاندا.

ھاۋا بىلەن ئادەم قېنى؟
ئەيسا بىلەن مۇسا قېنى؟
ئىككى ئالەم سەرۋىرى
غوجام رۇسۇلىللاھ قېنى؟

ئاتاسى ئۆلمىگەن كىم بار؟
ئاناسى ئۆلمىگەن كىم بار؟
كىشىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ
مۇساپىر بولمىغان كىم بار؟

جاھاندا نېمىلەر ياخشى؟
ئاتا بىلەن ئانا ياخشى.
ۋاپاسىز قېرىنداشتىن
ۋاپادار ئاشنا ياخشى.

كۆڭۈللىگە كىرىپ باقسام.
كۆڭۈلدىكى غۇزا باغلايتۇ.
مىڭلىغان ئاقسۇدىكى يايرىسام
بىلىگە سەيلە باغلاپتۇ.

ئاللا-ئاللا، ئاللايەي،
ئاللانى ئويلا ئويىنىغاچ.
گەپ-سۆزۈڭ ئۆتمەيدىگەن
يانچۇقتا ۋە جەڭ بولمىغاچ.

قارچىغامنىڭ يېيىشى
قىرغول بىلەن توشقان گۆشى.
ھەر كىشى بىلگەي ئۆزىنى،
خەق بىلەن نېمە ئىشى.

ئويۇنىنى ياچەن ئويناپدۇ،
قىمارنى داچەن ئويناپدۇ.
ئۆلۈمنى ئويلىغان ئىنسان
ئويۇنىنى تولا ئويناپدۇ.

جېكىتمە

ئىشىك ئالدى كۆل بولسا.
قاپاق تېرەك ئۆسمەيدۇ.
كۆڭۈلدىكى يار بولسا،
كىشىنىڭ كۆڭلى ئۆسمەيدۇ.

ئىككى ئېرىققا سۇ كەپتۇ
ئونجە-مارجان سايى بىلەن،

مېنىڭ يايرىم كەپ قاپتۇ،
بېكى جىققان ئاي بىلەن.

قوش قۇدۇقتا قوي سويسا،
دېڭىنە كاۋاپ يەيدۇ.
ئاق چوكانىنى بىر سۆيسە
ئۆلگىچە ساۋاپ دەيدۇ.

چوڭ چىسەممۇ چېقىلدى،
كىچىك چىنەمگە دەم كەتتى.
ئاق چوكانىنىڭ ئۆلگىنى
ئالىە شەگە داڭ كەتتى.

ئۆستەڭنىڭ سۈيى سۇزۇك،
قولۇمدا ئالتۇن ئۈزۈك.
سېسىگەدەك بۇ ئايا باردىن
ئايرىلىپ كەتكەن ئۇزۇك.

سەنەم

ئىشىك ئالدى كۆتەمە،
ئاتلاپ قانداق ئۆتەرمەن؟
سىزدەك ياخشى يايرىمنى
قانداق ئاشلاپ كېتەمە؟

كېتەرمەنغۇ - كېتەرمەنغۇ
كۆزۈڭدىن يېتەرمەنغۇ.
مەر قانچە يامان بولسام،
يادىڭغا يېتەرمەنغۇ.

رومالنگنىڭ ئۇچىدىن
كېسۋالاي تۇمالىق.
سېغىنغاندا ئەسلەشكە
سۆيىۋالاي خۇمالىق.

كۆككىنە كەپتەرمىدىم،
كۆندە كۇندە كەلگىلى.
ئايدا-يىلدا سىر كېلەرمەن
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگىلى.

ئىشىگىدىن تولا ئۆتتۈم،
گۈل زاراڭزا تەرگىلى.
گۈل زاراڭزا ئانا بولدى،
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگىلى.

سەلىقە

ئاڭ سەھەردە ئۇلىۋالدەك
تومۇچۇقۇم ئۇيغاتتى.
يار ئوتى يامان ئىكەن،
مېنى ئەجەپ يىغلاتتى.

ئات مىندىم ئىگەر بىلەن
باشىغى يۈگەن بىلەن.
مەن ساڭا تولا كۆيدۈم،
گەپ قىلماي يۈرگەن بىلەن.

تاغ ئېگىز-پەس بولىدۇ،
كۈن چىقىپ كەچ بولىدۇ.

يارنى تۇتساڭ يىراقتىن
كۆرۈشمەك ئەسلى بولمىدۇ.

ئۆزى ئاق. كۆڭلى قارا،
ئەجەپ ئەلەم قىلدىڭ ماڭا.
قىلغىنىڭ كۆڭلۈمدە تۇرسۇن،
مەنمۇ قىلغايمەن ساڭا.

ئېگىز تاغدىن چۈشكەن سۇ
توختاپ قالدى يېقىندا.
سەھەر تۇرۇپ تىڭشىسام
ئۇنۇڭ چىقتى يېقىندا.

سىيرىلما

قوشاق قېتىپ ئىزھار قىلدىم،
يۈرەك سۆزۈمنى.
يار ھۆسنىگە نەزەر تاشلاپ،
تىكتىم كۆزۈمنى.
كۆروپ قالدىم مەگزى قىزىل،
ئېگىز خىسلىنى،
كۈلۈپ قويۇپ قېينىمغىن،
شېرىن جىلمىنى.
غەم قىلمىغىن ئۆمۈر بويى،
ۋاپادارىڭ مەن،
ئاتاپ قويدۇم سېنىڭ ئۈچۈن
يۈرەك قېسىمنى.
يېرىم ئۈچۈن ھەسرەت چېكىپ،
كىرپىك قاقمىدىم،

يايرىم بىلەن بىللە يەي دەپ،
ئالما ساقلىدىم.
ھويلامدىكى چوڭ كۆلۈمگە،
سۈنى باشلىدىم،
يايرىم قاچان كېلەركىن دەپ
يولدا ساقلىدىم.
شېرىن-شەربەت قوغۇنلار،
چۈشتى پىلەككە،
يايرىم كېلىپ تۇتاشتۇردى،
ئوتنى يۈرەككە.

10. چۆل بۇيۇك بايا‌ۋان

مۇقەددىمە

چۆل بايا‌ۋاندىن چىقىپ
سۇ-سۈنى كۆرگەن بارمىدۇ؟
ياخشى ياردىن ئايرىلىپ،
سەۋدايى بولغان بارمىدۇ؟

بايا‌ۋان چۆللىرىگىدىن مەن
قاچان چىقاي بۇ راھەتكە؟
يۈرەكسىم سۇ بولۇپ ئاقتى،
سەندىن ئايرىلغان نادامەتكە.

چۆل بايا‌ۋاندىن چىقىپ،
ئېيتىپ ئالاي بىر ناخشىنى.
ھەر بالا كەلسە بېشىمغا
سۆيۈپ ئالاي بىر ياخشىنى.

ئالالمىغان توكۇر قۇشتىن
ھاۋادىكى « مادا » (1) ياخشى.
سىر كۆڭىنەك ئېتەلمىگەن ئاشناگدىن
تىلەپ يېگەن گاداي ياخشى.

ئەجەپ بولدۇم — ئەجەپ بولدۇم
ئەجەپ بولغانغا يىغلايمەن.
كىشىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ
غېرىپ بولغانغا يىغلايمەن.

كۆزۈمدىن تۆكىلۇر قان ياش،
دىلىم توشتى جاراھەتكە.
كېچە-كۈندۈز ئارامىم يوق،
قاچان چىقارمەن راھەتكە.

ئەجەپ بولدۇم — ئەجەپ بولدۇم
كۈنۈم ئۆتتى باياۋاندا.
جاھاندا كۆرمىدىم خوۋلۇق
ئۆلەر ئوخشايمەن ئارماندا.

ئاللا، ئاللا، ئاللايەي (ياي).
ئەل كۆڭلىدە ئاللامدۇ؟
يۈلى بارنىڭ گېپى ئوڭكەن،
يۈلى يوق كالۋامدۇ؟

قارچىغامنى قۇشلىدىم،
ئەتىگەن ھەم كەچلىدە.

---

(1) مادا — قۇش.

ئۆتۈپ كەتتى بۇ ئۆمۈر
چۆل باياۋان دەشتلىدە.

ئۆلۈم دەيدۇ — ئۆلۈم دەيدۇ،
ئۆلۈم نەگە يېتىپ كەپتۇ؟
دوزاخ دەيدۇ، بېھىش دەيدۇ،
ئۇنى قايسى كۆرۈپ كەپتۇ؟

سېرىق سەندە تولۇن ئايدەك
يۈزۈڭگە نۇر ياراشپتۇ.
سېنىڭ ئوتى پىراقىڭدا
يۈرەككە ئوت تۇتاشپتۇ.

يايرىمنى كەپتۇ دەپ ئاڭلاپ،
بېلىمنى سەيلىدە باغلاپ.
سېنى كەلمەيدۇ دەپ ئاڭلاپ،
باياۋان چۆللىدە يىغلاپ.

چېكىتمە

ئەجەپمۇ ياراشپتۇ،
سېپىل تۈۋىگە خەندەك.
كىشىنىڭ يۈرىگە بېرىپ،
ھېچكىم بولمىسۇن مەندەك.

راۋابىنى ئالساڭچۇ،
يۈرۈپ چۆللەردە چالساڭچۇ.
مەن مۇساپىر، سەن غېرىب
مېنى بىر يولغا سالساڭچۇ.

ئېتىم جەدە، ئېتىم جەدە،
مىنسەم قۇيرۇقى يەردە.
غېرىبلىق ماڭا يەتتى،
ئەمگۈزار ئانام نەدە.

ئوقەتنىڭ چېغى چاغلىق
جان كۆندە چېچەكلەمدۇ؟
كۆندۈزى پىلەك تاشلاپ،
كېچىسى خەمەكلەمدۇ؟

سايرامنىڭ كۆلى دەيدۇ،
يا ئاقمايدۇ تاشمايدۇ.
ئۆلۈمنىڭ نۆۋىتى كەلسە،
ياش-قېرىغا باقمايدۇ.

مەن قۇشۇمنى غازغا سالدىم،
كىم سېلىپتۇ قاغىغا.
ئالله قاغا بىر بولۇپ،
ئالدى قۇشۇمنى ئارىغا.

سەنەم

ئاق سارايىڭ بار ئىكەن،
رەدىۋالىڭ يوق ئىكەن.
ئاتا-ئاناڭ بولمسا،
ئەتىۋارىڭ يوق ئىكەن.

مەن بۇگۈن كەتمەكچىمەن،
ئەرزىم بايان ئەيلەپ كېتەي.

ئەرزىم خۇداغا يەتمىسە،
چۆللەردە قان يىغلاپ كېتەي.

ئاقتۇر بىلىكىم ئاقتۇر،
ياردىن تەلىيىم يوقتۇر.
ياردىن تەلىيىم بولسا،
ئۆلسەم ئارمىنىم يوقتۇر.

باغدا ئۆسكەن لەيلى بىز،
باغدا ئۆسكەن لەيلى بىز.
تاھىر بىلەن زۆھرەدەك
ئۆلۈپ كەتسەك رازى بىز.

ئېگىز ئاسماندا ئاي ياتتى،
مەرغۇلاندا تاك ئاتتى.
يار ئوتى يامان ئىكەن
ھەر نەرەيكە قاراتتى.

سەلقە

ھاۋا ئايلىناي دەيدۇ،
مەنمۇ ئايلىنارمەنمۇ؟
دۇشمەنىنىڭ سۆزى بىلەن
ياردىن ئايرىلارمەنمۇ؟

سېنى ئۇنداق ياراتىپتۇ
مېنى بۇنداق ياراتىپتۇ.

ئىككىمىز ئاراسىدا
ئاقار دەريا ياراتىپتۇ.

ئاتلارنى ھەيدەيدىكەن
مۆز داۋان بىلەن.
بىر ياخشىنى قىينايدىكەن
بىر يامان بىلەن.

ئوقەت قىلمىدى دەيسەن
قانداق قىلمەن ئوقەت.
يار يادىمغا يەتكەندە.
تەندە قالمىدى تاقەت.

كۆزۈڭ بىلەن قارايسەن،
زۇلۇڭ بىلەن باغلايسەن.
ساڭا مەن نېمە قىلغان؟
يوروقۇمنى داغلايسەن.

سىير بلما

ئېرىقىدا سۇ يوقمۇ
ئۈسسۈزلۈققا مەن تەشنا.
ئۈسسىغاندا سۇ بەرگەن
قارا قاشقا مەن ئاشنا.

مەن راۋانىنى چالسەن
بلبلىمىنىڭ نارىدىن.
بىر جىنە چاي چىمىدى
شول جىنىمنىڭ گۈرىدىن.

راۋابمنىڭ كاللىسى
يىلان بىشى كەكلىك قېشى.
سىزنىڭ يارنىڭ ئويىنشى
ئاقسۇ بىلەن مارالبېشى.

ئاۋاتنىڭ بازاردا
ئون تاسقايدۇ لەگزىدە.
ئاق جۇۋاننى سىر سۆيسەم
قان توختايدۇ مەگزىدە.

باغدا بۇغداي تېرىسا
بۇغداي بۇدۇشقاق بولغىدەك.
ئۆيدە يەش يۈل بولمسا
خوتۇن ئۇرۇشقاق بولغىدەك.

11. خۇدەك باياۋان

مۇقەددىمە

ئاي چىقىپ يەلەككە يەتتى.
كۈن ئىچى پەرمان بىلەن.
كۆكۈل ئاچساق تەڭ ئاچايلى.
مەشرەپ-بۇدنىك بىلەن.

لاچىنىم ئۇچتى يەلەككە
مەنزىلى ئاندىن يىراق.
مەيلىمىز سىزگە چۈشۈپتۇ.
نە قىلاي ئۆچمەي يىراق.

مەن سۆيەرمەن بىر كۈنى
يايرىم ئامانلا بولسلا.
ئېچىلارمەن خۇددى گۈلدەك
بىر قاراپ ئۇلانسلا.

كۆيدۈممەن بىر-ياھ يۈرەك دەپ،
ئۆتتى بۇ بەختىشلىقىم.
سىز خىنىمغا تۆيدى يۈرەك،
قالمىدى بەرداشلىقىم.

ئاھ يۈرەك دەپ زارلسام،
زاكلىق ئېتەر سەبداشلىرىم.
ئىشقىدا مەستانە بولدۇم
مەجنۇن بولۇپ بۇ ياشلىقىم.

ئىلاھا بەندىگىز ئوخشاش
زۇلۇمنى كىم يارالقاندۇ؟
ئىگىز-پەسلىكنى تەڭلىك دەپ،
ئۇنى قايسى ئارالقاندۇ؟

بۇرادەرلەر ئۆلۈپ كەتكەن
بۇ ئالەمگە بەنە كەلمەس.
ياخشىلىك نامى ئۆچمەيدۇ
يامانلىق ھېچ كىشى بىلمەس

چېكىتمە

گۈلزارلار گۈلى بىلەن،
گۈل ئۆسەر غولى بىلەن.

ئويىنساڭ تۇزۇك ئويناڭ.
ھەر ئىشىڭ يولى بىلەن.

ئۇ قاتتىن كەلگەن شامال
ئۆرىۋەتتى باراڭنى.
باغلاپ قويسا تۇرمايدۇ
كۆڭۈل دېگەن ساراڭنى.

قارا قاشنى قاش دېمەڭ.
قارا قاش قەلەمچىدۇر.
كونا يارنى تاشلىماڭ.
يېڭى يار ئالدامچىدۇر.

ئۆستەڭ چاپساڭ چوڭقۇر جاي.
سۇ كەلگەندە بويلايمىز.
بىز ئىككىمىز بىر بولساق.
كۈندە خۇشال ئويناپمىز.

باغلىرىمغا كۆپ كىلىپ
شىلدىرلاتىڭ غاراڭنى.
مەندىن باشقا يار تۇتساڭ.
خۇدا بەرسۇن جاجاڭنى.

سەنەم

ئۆزى ئاق، كۆڭلى قارا
ئەجەپ ئەلەم قىلدىڭ ماڭا.
قىلغىنىڭ كۆڭلۈمدە بار.
مەنمۇ قىلغانمەن ساڭا.

كېتىپ بارغان چوكانىڭ
تۆگمىسى قاتار-قاتار.
تۆگمىسىنى يەشكىچە
توخۇ چىللاپ تاڭ ئاتار.

ھۆل ئوتۇنغا ئوت ياقسام
ئوتۇڭ يانمىدى دەيسەن.
ئون بەش كۈندە بىر كۆرۈپ،
كۆڭلۈم قانمىدى دەيسەن.

يارىشىڭ ئەجەپمۇ،
ئەتلەس كۆينەك تۇجاكما.
قاچانغىچە كىلىمەن
دېۋانىدەك كوچاكما؟

تالاغا چېقىپ باققىن،
سالقىنراق شامال بارمۇ.
دەردىڭدە يۈرەك كۆيدى
تۇنىڭغا شامال بارمۇ؟

سەلقە

مەھەللىگىزنى سۇ بېسىپتۇ،
ئوتكىدەك يەر بارمىدۇ.
يۈزىگىزنى داغ بېسىپتۇ
سۆيگىدەك يەر بارمىدۇ.

ئالتۇن كۈل ئۆيۈڭ نەدە؟
نەتە كەچ باراي دەيمەن.

چىرايىڭ تولۇن ئايدەك
تويماستىن قاراي دەيمەن

خەقلەر ھەر نېمە دەيدۇ،
بىر قاراپ كۆرۈڭگە نىنى.
ئەقلى بولسا بىلمەمدۇ
مىڭ ئۆلۈپ تىرىلگەنىنى.

بۇلبۇل تولا سايرايدۇ
سايرام كۆلى بويدا.
بىرگە ئۇسسۇل ئويناپلى
ئىككىمىزنىڭ تويدا.

غورۇچۇلىي چۆل دەيدۇ،
چۆل ئەمەس ئاۋات ئىكەن.
بىزنىڭ يارنى قەن دەيدۇ،
قەن ئەمەس. ناۋات ئىكەن.

سىيرىلما

ھويلاكەبىن موزاي چىقتى.
تەكەبىن تولىسى قاشقا.
ياش ئاللا كۆيوپ قاپتۇ
قېرىغان قەلەم قاشقا.

بېكى سالغان قوتانىنىڭ
تۆت ئەتراپى قوشاملىق.
ئاشىق-مەشۇق تېپىشسا،
بىمىدىگەن خۇشاللىق.

ئېگىز تاغقا چىقتىم مەن
تاپىنىمغا تاش قويۇپ.
مۇرادىمىزغا يېتىەرمىز
سەر تەكىگە باش قويۇپ.

يايرىم بىلەن ئىككىمىز
ئايرىلدۇق ئاداۋەتتە.
ئايرىلسا كىشىەرسۇن
دەۋا يوق قىيامەتتە.

بىلەكلەرنى ئاختۇرۇپ،
سويما تايمەن ئەمدى.
ياخشى ياردىن ئايرىلدىم،
يالغۇز ياتمەن ئەمدى.

12. دۇتار باياۋان

مۇقەددىمە

ھەر كىم ئۆلمەسىن بۇرۇن
يەنمەس بۇ جانىڭ قەدرىگە.
كىم ئۆلەر ھالەتكە يەتسە.
شۇ يىتەر جان قەدرىگە.

ئۇنداق ئەتمەگىلا مېنى.
مۇنداقمۇ ئەتمەگىلا ... مېنى ...
قايتۇرما:
ۋايەي...

ئاقىۋەت لازىم بولارمىز،
تاشلىۋەتمەكلا ... مەي ....
جېنىم جېنىم ... مەي ...
تاشلىۋەتمەكلا مېنى ....

كاككۇكۇم گۈگكۈك ئېتەدۇ
توغرىقىمىڭ ... باشىدا.

قايتۇرما:

ۋاي ... شاخىغا قونماي تۇرۇپ
ئوسما تىلەيدۇ ... مەي قاشقا.
ۋايەي ... ۋاي شاخىغا قونماي تۇرۇپ،
ئوسما تىلەيدۇ ... ۋاي جېنىم ...
ئوسما تىلەيدۇ جان قاشقا.

خۇدايا خۇداۋەندە
ماڭالىم قالمىدى بەندە.
ئىسىگىدىن گاداي ئۆتتۇم
ئۇچامغا كىيىپ جەندە.

قايتۇرما:

بىرەكسىز ھويلىغا كىرسەم،
قۇياش نۇرى ماڭا چۈشتى.
بويۇگدىن ئۆرگىلەي بايرىم
مېنىڭ كۆڭلۈم ساڭا چۈشتى.

خۇدايا خۇداۋەندە
ماڭا ئۆلگەندە ئىمان بەر،
دوزاخ ئوتىدىن ساقلاپ
بېھىشتىن ھۇرى، غىلمان بەر.

ئەجەپ بولدۇم — ئەجەپ بولدۇم.
كۈنۈم ئۆتتى بايا‌ۋاندا.
جاھاندا كۆرمىدىم خۇۋلۇق،
كېتەرمەن بىر كۈن ئارماندا.

ئۆلۈپ كەتسەك بۇرادەرلەر
بولارمىز ئاخىرى تۈيراق.
كېلىڭلار مەشرەپ ئويىنايلى
بەزمە قىلىلى كۆيراق.

تۇغمەس بۇ مېنىڭ ناخشام،
قوشۇپ ئەلدىن قوشاق نەزمە.
ھاياتنىڭ مەنىسى شۇلدۇر،
تاماشا ھەم ئويۇن بەزمە.

ياخشى-يامان گۇناھ قىلدىم،
بېھىشتىن سۆز ئاچالمايمەن.
دوزاخقا ھەيدىلىپ قالسام،
ئۇنىڭدىن ھەم قاچالمايمەن.

كۆرۈڭلار بۇ تاماشانى،
نادانلار ئەلنى ھەيدەپتۇ.
تۇغسىڭ بۇرنىنى تېشىپ،
ئېشەك قوڭغا باغلاپتۇ.

چېكىتمە

دەريانىڭ ئۇ قېتىدا،
كۆرۈنگەن تېرەك بىزنىڭ.

شۇنچە خەق ئاراسىدا،
كۆيىدۇ يۈرەك بىزىنىڭ.

تېمىگىنىڭ ئارقىسى شورلۇق.
يۈتۈڭ ئاغرىمىدىكى يايرىم.
ئوتۇڭدا ئۆلۈپ كەتسەم.
ئىچىڭ ئاغرىمىدىكى يايرىم.

ئۇچاڭدىكى چەكمەنمۇ؟
ئۆشەڭدىكى كەتمەنمۇ؟
چىرايىڭ ئېچىلمايدۇ.
سەنمۇ مەندەك دەردمەنمۇ.

يامغۇرلار تولا ياغسا.
مۇز داۋانلار پەسلەيدۇ.
يار ئۆزۈڭگە هوشيار بول.
دۇشمەن بىزنى قەستلەيدۇ.

كىشى قويسام ئاناڭغا،
كىچىك دەپتۇ يېشىڭنى.
كىچىك بولساڭ نېمىشقا
قارا قىلدىڭ قېشىڭنى؟

سەنەم

ئايئاق تېرەڭ ئالدىدا
ئۆيۈڭ بارمىدى يايرىم؟
سۇغا چىققاچ قارايسەن
كۆڭلۈڭ بارمىدى يايرىم؟

يايرىم كەتتى يىراققا
كەينىگە يانارمىكىن.
بىر قېتىم سۆيۈۋالسام
يۈرۈكۈم قانارمىكىن.

ئېرىقتىكى لاي سۈنى
كۆلگە باشلىماقچى يايرىم.
ئەقلى موشۇكىز بولسا،
بىزنى تاشلىماقچى يايرىم.

بىزنىڭ باغدا يىمىش بار.
ئالتۇن سىلەن كۆمۈش بار.
يېگى يارىنى كۆرگەندە،
كونا يارغا نېمىش بار.

سەلقە

ئالما بەرگەن قولۇمدا
سىنە بەرسەم يېدىگمۇ؟
تاشلۇۋېتىپ سەن مېنى،
غېرىپ بولسۇن دېدىگمۇ؟

ھاۋادىكى ئۇچۇپ چوشكەن
ئۆردەكمىكىن، غازمىكىن.
يايرىم سېنىڭ ئىشەكدا
تارتقان دەردىم ئازمىكىن.

گۈلنى — گۈل دەرمۇ كىشى،
گۈلنىڭ ساپاسى بولمسا.

يارنى — يار دەرمۇ كىشى،
يارنىڭ ۋاپاسى بولمسا.

گۈل ئېچىلسا نېم بولۇر؟
گۈللەپ ئېچىلسا نېم بولۇر؟
بىر قېتىملىق گۈناھنى
يايرىم كەچۈرسە نېم بولۇر؟

يار دەيسەن ئېگىلمەيسەن
مەيدەكدە تۇمۇر بارمۇ؟
ناخشاملىقتا كەل دەيسەن
خالىدا ئۆيۈڭ بارمۇ.

سىيرىلما

جامان سورىماي تۇرسام،
ئارىسى يوق دېدىڭمۇ؟
كۆيۈپ قالدىم دەپ قويسام،
دورىسى يوق دېدىڭمۇ.

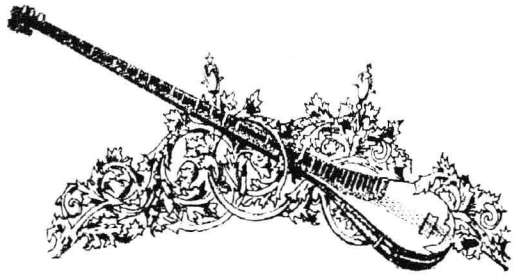
بۇلبۇلۇڭ بولاي دەيمەن،
شاخىڭغا قونماي دەيمەن،
ئۆزگە يارىڭ بولمسا،
مەن يارىڭ بولاي دەيمەن.

ھاۋانى تۇمان باستى،
قار يېغىشنى كىم بىلدى؟
ناخشى جۇدالىقنا
ئايرىلىشنى كىم بىلدى؟

راۋابىنىڭ ئۇنىنى
ئاڭلىدىڭمۇ ئاخشامدا؟
ئىچىمدىكى دەردىمنى
ئېيتىۋالدىم ئاخشامدا.

ئاھ خېسىم، ئويناڭ خېنىم،
داپنى مەن ھارماي چالاي.
كۆڭلىڭىز يۇرۇلمىسۇن
مەن سىزنى چوقۇم ئالاي.

مەن يارنى كۆردۈم، مەستانە بولدۇم.
ئەقلى ھوشۇمدىن دىۋانە بولدۇم.
دىۋانە قىلغان ئايدەك يۈزۈڭدۇر،
كويلارغا سالغان شېرىن سۆزۈڭدۇر.

ئۇچىنچى باب

دولان چالغۇلىرى ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى

1. دولان چالغۇلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭ تېخنىكىلىق ئالاھىدىلىكى

« دولان چالغۇلىرى » دېگىنىمىز، دولان راۋابى، دولان قىل غىجىكى، دولان قالۇنى، دولان نەغمە دېپىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ چالغۇلار دولان ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىگە ئىنتايىن ماس كەلگەنلىك سەۋەبىدىن دولان مەشرەپى ئاشۇ چالغۇلار بىلەن ئورۇندىلىپ كەلگەچكە، ناملىرى دولان نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ چالغۇلارنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي، مىلودىيىسى مۇكەممەل بولۇپ، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى بەزىبىر خۇسۇسىيەتلەردىن ئېنىقدائىمى پەيدا بولۇش تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئالاھىدىلىكلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ. دولان چالغۇلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئاساسەن مۇنداق بولىدۇ:

دولان راۋابى

دولان راۋابىنىڭ ياسىلىشى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، راۋابچىلار تەرىپىدىن ئۆزلىرىنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ياسىلىپ چېلىنىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ھەممىتە ئۇلچىمى بولمايدۇ. لېكىن شەكىل

جەمەتتىن ئاساسەن بىر خىل بولىدۇ.

دولان راۋابى ئوجمە ياغىچدا ياسىلىدۇ. ئۈنىڭ يېتى 17-20 سانتىمېتر چوڭلۇقتا قىلىپ، ئىچى ئىككى سانتىمېتردىن ئون سانتىمېتر‌غىچە چوڭقۇرلۇقتا ئويۇلىدۇ. ئارقا تەرىپى يايلاق، گەپكېرگە ئوخشاش خەنجىدۇ. ئۈنىڭ دەستىسى 75-60 سانتىمېتر‌غىچە، خەرەكتىك ئۇزۇنلىقى سەككىز سانتىمېتر، ئېگىزلىكى ئۈچ سانتىمېتر كەلىدۇ. ئۈنىڭغا بەزى جايلاردا 13 تال، بەزى جايلاردا 17 تال قۇلاق بېكىتىلىدۇ. يۇقىرىدىكى ئۈچ قۇلاقتا ئىككىسى زىل، بىرى بوم ئۈچ تال تار. راۋاب دەستىسىنىڭ بىر يان تەرىپىگە بېكىتكەن 10 تالدىن 14 تالغىچە بولغان قۇلاقلارغا سىم تارتىلىدۇ. ئۇزۇنلاشتۇرۇلۇشتا. تالدىن بەرەبىكە زىل تار، تارقىغا بوم تار. ئۈنىڭ تارقىسىغا سىم تارتىلىدۇ. قەدىمكى راۋابلارنىڭ كۆپىنچىسى 13-14قۇلاقلىق كېلىدۇ. راۋاب دەستىسىنىڭ يۇزىمۇ باشقا راۋابلاردىن كەڭرەك بولۇپ، ئاستى تەرەپ ئالتە سانتىمېتر، ئۈستى تەرەپ ئۈچ سانتىمېتر كېلىدۇ. زەخمەك بىلەن چېلىنىدۇ. چېلىش ئۇسۇلىدا، زەخمەكنى سىمغا يوش، تارغا قاتتىق ئۇرۇپ جالىدۇ، زەخمەكنى تاردىن سېرىلدۇرۇپ راۋاب دېپىغا قاتتىق تەگكۈزۈپ پاكىلدىغان بىر خىل ئاۋاز چىقىرىش ئارقىلىق قوشۇمچە ملودىيە ھاسىل قىلىدۇ. راۋاب دەستىسىگە پەدە بېكىتمەيدۇ. پەدە باسىدىغان قول باشقا راۋابنىڭ كۆپ يۆتكەلمەيدۇ. دولان راۋابنىڭ ھەممە قۇلاقلىرىغا تامامەن سىم سالمىغۇ بولۇپ‌مۇ، سىم يوق ئەھۋالدا ئۈچ تال تار بىلەنمۇ چالغىلى بولىدۇ.

دولان راۋابنىڭ ياسىلىشىدا رايونلار پەرقى كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ مارالبېشى، مەكىت قاتارلىق رايونلاردىكى دولان راۋابلىرى بىلەن ئاۋات ناھىيىسىدىكى دولان راۋابنىڭ شەكلى ئوخشىمايدۇ. ئاۋات ناھىيىسىدە پىشقەدەم دولان راۋابچىلىرى ئاساسەن ئۇلۇپ تۇرغىچە. يەقەت بىر نەچچىلا ئوتتۇرا ياشلىق راۋابچىلار قالغان بولغاچقا، راۋاب ياسايدىغانلار ئوگەپ، ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسىلىدىغان

بولۇپ قالغان. ئۇلار چىرايلىق قىلىش ئۈچۈن بېشىنى قەشقەر راۋابىدەك يۇمۇلاق، ئىچىنى چوڭقۇر ئويۇپ، راۋاب بېشىنى 25 سانتىمېتر ئەتراپىدا چوڭ، دەستە يۇزى 65 سانتىمېتر كەلگە ھەم ئوم قىلىنىپ سىقىمغا تەستە پاتقىدەك قىلىپ ياسىغان. ئۇنىڭ دەستىسى ۋە بېشىنىڭ ئارقا تەرىپىگە تامامەن دېگۈدەك تەقىش ئويۇپ مۇزەككە يلەشتۇرۇلۇپ. دولان راۋابىنىڭ تارىخى شەكلىنى قىسمەن ئۆزگەرتىۋەتكەن. بۇ خىل پايدىسىز ئەھۋال دولان راۋابىنىڭ يوقۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. قەدىمدىن تارىپ دولان چالغۇلىرىنىڭ داپ يۈزىگە ئوششاق تۆشۈك قويۇش ئادەت بولۇپ كەلگەنلىكتىن، قالۇن، غىجەككە ئوخشاش راۋاب يۈزىدىمۇ 10-20 ئەتراپىدا ئوششاق تۆشۈكلەر قويۇپ كېلىنگەن. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ راۋاب ياسىغۇچىلىرى بۇ خىل ئالاھىدىلىكنى بىلمىگەن. ئاۋات دولان راۋابلىرى قەدىمكى باكى ھەقىقى دولان راۋابىنىڭ بىكى شەكلىدىكى بىر خىل ۋاريانتىنى پەيدا قىلغان. بۇ، دولان راۋابىنىڭ قەدىمكى شەكىللىرىگە ۋەكىللىك قىلالمايدۇ.

دولان قىل غىجكى

دولان قىل غىجكىنىڭ ياسىلىشى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، غىجەكچىلەر ئۆزلىرى ياسىۋالىدۇ.

غىجەكنىڭ بېشى يۇمۇلاق قىلىپ جىگدە دەرىخىنىڭ ھۆررىكىدىن ياكى يۇلغۇننىڭ ھۆررىكىدىن چىرايلىق ياساپ، ئىچىنى تەكشى ئويۇپ خۇددى قاپاقنىڭ قېلىنلىقىدا قالدۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئېرە كېرىدىغان داپ يۈزىنى غىجەك بېشىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ 10-14 سانتىمېتر غىچە قىلىدۇ. غىجەك بېشىنىڭ داپ يۈزى كىچىك، قورسىقى چوڭراق كومزەك شەكلىدە بولىدۇ. بەزىلەر چۆچەكتىن، بەزىلەر قاياقتىنمۇ ياساپ چالىدۇ. غىجەك دەستىسى ئاساسەن 70تىن 80 سانتىمېتر غىچە ئەتراپىدا بولىدۇ. كامانچىسى 60 سانتىمېتر كېلىدۇ.

غىجەك بېشى بىلەن قىل تۆشۈكى (قۇلاق) ئارىلىقى 40-50 سانتىمېتر كېلىدۇ. دەستە تۇم ياسىلىپ، ئۇچى تەرەپ قۇيرۇقى شەكلىدە خەرەكلىك بولىدۇ. ئاستى تەرەپتە غىجەكنىڭ بېشىدىن چىقىپ تۇرىدىغان تېرەك قىسمى 20 سانتىمېتر ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇنى يوتىسىغا دەسسىتىپ تۇرۇپ چالىدۇ. غىجەكنىڭ ئاساسلىق تارىسى بىر تال بولغاچقا، غىجەكنىڭ قۇلىقىمۇ بىر تال بولۇپ، سىقىمغا بىرلا كەلگىدەك دەرىجىدە تۇم ۋە كۆپ خەرەكلىك بولىدۇ. غىجەككە تارتىلغان قىل بىلەن كامانچا قىلىنىڭ تومىلىقى بەرقىلىنىدۇ. غىجەككە ئات قۇيرۇقىدىن 45 تال بىرلەشتۈرۈپ بىر تال تار قىلىپ سالىدۇ. كامانچىغا 55-60 تالغىچە قىلنى بىرلەشتۈرۈپ سالىدۇ. كامانچا قىلىنىڭ غىجەككە سېلىنغان قىلدىن تۇم بولۇشى تېخنىكىلىق جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ھەر قانداق غىجەك قىللىرىنىڭ يوقىرىقىدەك شەكىلدە بولۇشى مۇقەررەر بەلەپ قىلىنىدۇ. غىجەكنىڭ قىلدىن كامانچا قىلىنىڭ تۇم بولۇشى ئاۋاز چىقىرىشقا مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا. بۇنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. غىجەككە تار سىلىنىش ياشقا، دەستىنىڭ ئىككى يان تەرىپىگە بىر تەرەپكە يەيىە تال، بىر تەرەپكە ئالتە تال سىمنى بىر-بىرىدىن يەنى مىللىمېتر غىجە كەينىگە چېكىندۈرۈپ سالىدۇ. غىجەك دېپىغا دەسلىگەن خەرەكنىڭ ئېگىزلىكى تۆت سانتىمېتر بولۇپ، قىل تارىسى خەرەكنىڭ ئوستىدە يالغۇز تۇرىدۇ. سىملىرى خەرەكنىڭ ئىككى يان تەرىپىگە ئېگىز-پەس ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ ياكى خەرەكنى بېسىپ. شۇنىڭدىن ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ. كامانچا يەقەن قىلغا سۈركىلىپ سىمغا ئەگىۋىلمەيدۇ. كامانچىنىڭ قىلى تۇم بولغاچقا. غىجەك قىلغا سۈركەلگەندە ئىنچىكە قىلغا بېسىم ھاسىل قىلىپ. قىلنى كۆتۈرۈپ تۇرغۇچى خەرەك ئارقىلىق غىجەك دېپىنى تىتىرىتىدۇ. بۇ چاغدا غىجەك دېپىنىڭ تەبىئى سىلكىشى بىلەن خەرەك تىترەپ، سىم ھەربىر تەلنىپ. ئوستىدىكى قىلنىڭ ئاۋازىدىن ئەكس سادا قوبۇل قىلىدۇ-دە. قىلغا ماسلىشىپ سىرتقا چىقىرىدۇ. غىجەك دېپىدىكى

قىل كۆتەرگۈچ خەرەكتىك ئالدىدا بىر جايغىلا يۆمۈلاق شەكىلدە تورۇنلاشتۇرۇلغان ئالتە دانە كىچىك تۆشۈك بولىدۇ. تۆشۈكنىڭ چوڭلۇقى تېرىقتەك كېلىدۇ. غىجەك بېشىنىڭ كەينى تەرەپتە دەل ئوتتۇرىسىدا دىئامېتىرى بىر يېرىم سانتىمېتر چوڭلۇقتا يۆمۈلاق تۆشۈك بولىدۇ. بۇ ئىككى تەرەپتىكى تۆشۈكلەر مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، غىجەكنىڭ ئاۋازى داپ يۈزىدىكى كىچىك تۆشۈكتىن غىجەك چۆچىكىنىڭ ئىچىگە كىرىپ، ئايلىنىپ ئارقىسىدىكى يوغان تۆشۈكتىن بىر خىل غوڭ ئاۋاز چىقىرىدۇ. بۇمۇ بىر خىل قوشۇمچە مىلودىيە ھاسىل قىلىپ، مۇزىكا ئېھتىياجىنى تولۇقلايدۇ.

يوقىرىقىدىن باشقا، غىجەكنىڭ يەنە بىر خىلمۇ بار بولۇپ، ئۇنىڭ شەكلى قۇرۇلۇشى يوقىرىقىغا ئاساسەن ئوخشايدۇ، قىلى ئىككى بولىدۇ. بۇ خىل شەكىل ئىنتايىن ئاز ساندا بولۇپ، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غورو جۆل دولان مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق ئىمىن ھاجىنىڭ غىجىكى مۇشۇ خىل شەكىلدە ياسالغان.

دولان قالۇنى

قالۇنىڭ شەكلى باختا ئاتىدىغان دۇكانىنىڭ بېشىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. قەدىمكى قالۇنلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا 33 سىملىق بولۇپ 1-سىم بىلەن 2-سىمنىڭ ئارىلىقى ئۇچ-تۆت مىللىمېتر بولىدۇ. 2-سىم بىلەن 3-سىنىڭ ئارىلىقى بىر يېرىم سانتىمېتردىن ئىككى سانتىمېترغىچە بولىدۇ. 3-سىم بىلەن 4-سىمنىڭ ئارىلىقى يەنە 1-، 2-سىمنىڭ ئارىلىقى بىلەن ئوخشاش كەڭلىكتە بولىدۇ. 4-سىم بىلەن 5-سىمنىڭ ئارىلىقى يەنە 2-سىم بىلەن 3-سىمنىڭ ئارىلىقىدەك كەڭلىكتە بولۇپ، ئاخىرىغىچە ئاشۇ تەرىقىدە بېكىتىلىدۇ. ئاخىرقى بىر ئال سىم ئاق بولىدۇ. 33 ئال سىمدا 15 تار ئارىلىق. 16 كەڭ ئارىلىق ھاسىل بولىدۇ. قالۇن ساندۇق شەكلىدە بولۇپ، كەڭلىكى 50 سانتىمېتر، ئۇزۇنلىقى 70 سانتىمېتر، ئېگىزلىكى 12

سانتىمېتر كېلىدۇ. ئونىڭ ئىچى ساندۇق بولۇپ، ئالدى تەرەپتە قول پاتقىدەك تۆت چاسا تۆشۈك قويۇلىدۇ. بۇ تۆشۈك ئارقىلىق قالۇنىڭ ئىسمە سايمانلىرىنى سىلىپ قويىدۇ. ئەڭ بىر خەمەتسىز قالۇن يورىدىكى بۆشۈكسىز كىرگەن سىمىڭ ئاۋارىلىرى كاتايدەك بۇ يوغان تۆشۈكتىن چىقىستا بىر خىل ئۆزگىچە ئاۋاز چىقىرىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. قالۇن خەرىكى بىر پۈتۈن ئۇزۇن بولۇپ، چىرايلىق ئىشلەپ قالۇن ئەگمىسىنىڭ شەكلىگە ماسلاشتۇرۇپ ئەرىشىلىدۇ. قالۇنىڭ ياخىسى ئوچمە ياكى چىگدە ياغىچىدىن ياسىلىدىغان بولغاچقا، يورلىرى چىرايلىق چىقىدۇ (سىرلاتمايدۇ).

مەدىنىي قالۇنلار بىلەن كېيىن ياسالغان قالۇنلاردا قىسمەن ئۆزگىچىلىكلەر بار. مەدىنىي قالۇنلارنىڭ مەممىسى دېگۈدەك چىگدە ياغىچىدىن ياسالغان بولۇپ، قالۇن پۈرىنىڭ بوغرى تەرىپىگە، يەنى بىر خىلىلا يۇمۇلاق دائىرە ئىچىگە ئوغداي خوشلۇقىدا 30 دانە تۆشۈك تېشىپ قويۇلغان. بۇ تۆشۈكلەر دولان راۋابى. دولان قىل غىجىكى يۇزىدىكى تۆشۈكلەر بىلەن ئوخشاش رول ئوينىغان. كېيىن ياسالغان ئەزى قالۇنلارنىڭ يۇزىگە دەل ئوتتۇرىسىغا بىر خىلىلا دەش نال تۆشۈك قويۇلغان بولسا، ئەزى قالۇنلارنىڭ يۇزىگە تۆشۈك قويۇلمىغان. بۇ يەرگىلەر ئىھتىمال دەۋر خاراكتېرىغا ياكى رايون خاراكتېرىغا ئىگە بولسا كېرەك.

دولان قالۇنىنىڭ ئاۋاز چىقىرىش خۇسۇسىيەتلىرى دولان راۋابىغا ئىنتايىن ماس كېلىدۇ. ئۇنى «رەھمەك» ۋە «گۇشاپ» بىلەن چالىدۇ. زەخمەك، سىرتى سۆگەن ياكى بامبۇك ياغىچىدىن تەييارلىنىدۇ. «گۇشتاپ» قالۇنىنىڭ قۇلاق سىملىرىنى چىگىتمىدىغان ئاچقۇچ شەكىللىك سايمان بولۇپ، ئۇزۇنلىقى سەككىز سانتىمېتر. ئۇچى تەرەپ تۆت چاسا توكەش بولىدۇ. ئوستى ئاقۇلنىڭ ئوستىدىن چىقىپ يورىدىغان تەرىپى ئاخىرلىنىڭ ناھىسىدەك يەغىشلىك بولۇپ، كۆمۈشتىن ياسىلىدۇ. ئاستى قىسمى پولاتتىن ياكى ئوچتىنمۇ ياسىلىدۇ. ئوك قولدا زەخمەك تۇتۇپ، سىمنى ئالدىغا تارتىپ ئۇرۇپ، ئىلىپ چالىدۇ. سول

قولدا «گۇشتاپ»نى شاھادەت بارماق بىلەن ئوتتۇرا بارماقنىڭ ئارىلىقىغا مەھكەم قىسىپ تۇرۇپ، سىمنى بىسىپ سېرىش ئارقىلىق ئاۋازلاندۇرىدۇ. ئىزاھلاپ ئۆتۈش كېرەككى، قالۇننىمۇ باشقا چالغۇلارغا ئوخشاشلا ھەر خىل غەزەللەرگە چالغىلى بولىدۇ، ئەگەر ئاۋاز يېتىشمىسە، سىمنى كۆپەيتىش ئارقىلىق ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

دولان نەغمە دېپى

دولان رايونلىرىدا پەقەت ئىككى خىللا داپ بار. ئۇنىڭ بىرى چوڭ داپ. دىئامېترى 45 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ گەردىشلىرى ئۇچمە دەرىجىنىڭ يېلىرىدىن ئېگىپ ياسىلىدۇ. گەردىشىنىڭ ئىچىگە قاغا ئۆمىلەلىق ئوشاق مالقا قېتىنىڭ سىرتىدا. بىر-بىرىگە ئۇدۇل قىلىپ گەردىشىنىڭ ئوتتۇرىدىن ئوت خاتىغا ئوزۇنلىقى بەش سانتىمېتر، كەڭلىكى بىر سانتىمېتر تۆشۈك ئويۇپ، ئۇنىڭغا ئۇچ-ئوت تال تايلاق خاسا بوموزنى ئوتكۈزۈپ، ئوتتۇرىغا مىق ئوتكۇزىدۇ. ئۇنى «قوزۇراق» دەيدۇ. ئۇنىڭ بىلەن داپنى چالغاندا جارانلاپ، جۈرلىدىغان بىر خىل ئاۋاز چىقىرىدۇ. ئۇشتاق ھالقىلارنىڭ ئاۋازى بىلەن داپنىڭ سادالىسى قوشۇلۇپ، ئىنتىدە ھاياجان پەيدا قىلىدۇ. بۇ داپ «بىرە دېپى» دەپ ئاتىلىپ، مەھۇس ئاخشىلار ئىشلىتىدۇ. ئۇيغۇر ئاشقا سورۇنىدا چېلىنمايدۇ.

ئىككىنچى خىلدىكىسى، كىچىك نەغمە دېپى بولۇپ، ئۇنىڭ دىئامېترى 25-20 سانتىمېتر بولىدۇ. چوڭ-كىچىك بولغانلىرىمۇ ئاھاڭىنى ئاز ئەرقىلىدۇ. گەردىشى ئوغراق ياكى ئۇچمە يېلىرىدىن ياسىلىدۇ. مارالبىشى ئاھىيسىدە كۆپىنچە داپلار ئوغراقتىن ياسالغان. بۇ دولان خەلقىنىڭ يېراق ئەجدادلىرىدىن ئارتىپ قوللىنىپ كېلىۋاتقان خۇسۇسىيەت بولۇپ، ئەدىرەم ئوغراقنىڭ قۇرۇپ كەتكەن بۈكەشلىرىنى كېسىپ، چىراپلىق ياساپ، ئۇستىگە يۇنۇپ ئازىلانغان قوي بىلەن بېلىنى ئارىلاشتۇرۇپ قوي تالىسىدۇ. ئۇستىگە بىر قەۋەت

ماتا يۆگەيدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە قۇم يالتىدۇ. شۇنداق قىلىپ تۆت قەۋەت قۇم بېرىپ، تۆت قەۋەت ماتا يۆگىگەندىن كېيىن، گەردىشىنىڭ ئىچىگە بىر-بىرىگە يانداپ قاغا تۇمشۇقلۇق ھالقا قېقىلىدۇ. كېيىن، بۇ داپنىڭ ئىچىر-يېنىكلىكى ئۆلچەملىك، ئاۋازى ناھايىتى جاراڭلىق چىقىدۇ. بۇنداق گەردىش مۇتلەق قايمايدۇ ھەم يېرىلمايدۇ. تۇغراق گەردىشلىك داپ ياساشتا، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ بازار « ئارا مەھەللە » دە ئولتۇرۇشلۇق مۇقامچى رامان قاسىم ئەڭ ماھىر ئۇستىلاردىن بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. بۇ خىل كىچىك داپلار مەخسۇس دولان مەشرىپىدە چىلىنىدىغان بولغاچقا، تەتقىقاتتا « دولان نەغمە دېپى » دەپ ئاتىلىدۇ.

2. دولان چالغۇلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى

دولان چالغۇلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائي چالغۇلىرى بولۇپ، دولان مۇقام-مەشرەپلىرى بىلەن بىر قاتاردا دولانلىقلاردا ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇيغۇر چالغۇلىرىدىن غىجەك، راۋاب، قالۇن، داپ قاتارلىق ئەڭ ئىپتىدائي چالغۇلار بولۇپ، باشقا تۈرىدىكى چالغۇلار بولسا، تەدرىجىي پەيدا بولغان. تارىخي مەنبەلەردە باشقا تۈرىدىكى چالغۇلار تۇغرىسىدا بىر قەدەر ئېنىق مەلۇماتلار بېرىلغان بولسىمۇ، غىجەك، راۋاب، قالۇن، داپ تۇغرىسىدا ئىشەنچلىك ئىسپاتلاپ ئۆتەلمەسلىكنىڭ سەۋەبىمۇ. بۇ چالغۇلارنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىنىڭ ئۇزاقلىقىدا. ئىلگىرى ئاپتورلار بۇ ھەقتە توختالغان بولسىمۇ، بەزى قاراشلىرى توغرا بولمىغان. بۇ ھەقتە « تارىخي مۇسىقىيۇن » نىڭ ئاپتورى موللا ئىسمەتۇللا ببنىنى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى « رەۋزەتۇسسەفا » ، « رەشىدى » قاتارلىق تارىخي كىتابلاردىن نەقىل كەلتۈرۈپ، ئىنسانىيەتنىڭ كېيىنكى پەيدا بولۇشىنى نۇھ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى توغرىسىدىكى يەھۇدى-خرىستىيان دىنى رىۋايەتلىرىگە تاقاپ، مۇرىكنىڭ پەيدا بولۇشىنىمۇ شۇلار

بىلەن باغلاپ: نۆۋەتلەپ يېسىالامنىڭ نوغلى يافەسنىڭ نەۋرىسى (تۇركنىڭ ئوغلى) خەرزىنىڭ تەمبۇر، بەربەت، ئۇدلارنى ياساپ چالماقنى كەشپ قىلىپ ئالەم خەلقىنى ئۆزگەتكەنلىكىنى، ئۇ زامانلاردا ئادەم ئۆلسە تەمبۇر چېلىپ كۆيدۈرۈش ئادەتلىرىنى قوللانغانلىقىنى، ئۇ زاماندىن بۇ زامانغىچە يەتتى مىڭ سەككىز يۈز ئەللىك يىل ئۆتكەنلىكىنى بايان قىلىپ، مۇزىكا تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان بولسىمۇ، قالۇن ئۇستىدە توختالغاندا: شەيخ ئەبۇ نەسىر فارابى «قالۇنىنى ئۆز قوللىرى بىلەن ياساپ سىم تارنىڭ تۈرۈپ چالغان ۋە مۇغەنىنى شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن ئىدى» (1) دەپ يازغان. تارىخىئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، قالۇن ئەبۇنەسىر فارابى (مىلادىيە 870—950 — يىللار) نىڭ ئىجادىيىتى ئەمەس، بەلكى مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇن (فارابىدىن 3000 يىل، مازىرقىدىن 4000 يىل بۇرۇن) پەيدا بولغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن چەتكە تارقالغانلىقى ئىسپاتلانغان(2). ھالبۇكى قالۇننىڭ پەيدا بولۇشىدىكى قاراشلارمۇ توغرا بولمىغان.

دولان غىجىكى، دولان راۋابى، دولان قالۇنى، دولان نەغمە دېپىدىن ئىبارەت چالغۇلارنىڭ پەيدا بولغان دەۋرى ئىنتايىن ئۇزاق بولغاچقا، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا قانائەتلىنەرلىك بىرمۇ خاتىرە تېپىلغىنى يوق. بىزگە يېتىپ كەلگەنلىرى بىر مۇسىم رىۋايەت — ئەپسانە لەردىن ئىبارەت بولۇپ، خەلق ئىجادە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئاغزاكى تارىخلاردىمۇ، مۇزىكىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا باغلايدۇ. «تارىخىي مۇستەيۇن» دا نۇھنىڭ دەۋرىگە باغلىغان بولسا، خەلق ئەپسانىلىرىدە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تۇنجى ئادەم ھەزرىتى ئادەم ئاتىنىڭ يارىلىشىغا باغلاپ، مۇزىكا ئادەمدىن بۇرۇنلا جەننەتتە بار ئىدى، ئادەمنى يارىتىشتا دەسلەپتە ئادەمنىڭ گەۋدىسىنى ئىچىنى

---

(1) «تارىخىي مۇستەيۇن» مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل نەشرى.

(2) «ئۇيغۇر تۇن ئىگلىگى مۇقامى ھەققىدە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992-يىل نەشرى.

بوش قلىپ لايدىن باساپ چىقىپتۇ. ئارقىدىن جاننى ئۇنىڭ ئىچىگە كىرىشكە دەۋەت قىلسا، جان ئەنىڭ ئىچىدىكى قاراڭغۇلۇقنى كۆرۈپ قورقۇپ كىرگىلى ئۇنىماپتۇ. ھەر قانداق قىلىپمۇ جاننى ئەنىڭ ئىچىگە كىرگۈزەلمەي، ئاخىرىدا پەرىشتىلەر ئەنىڭ ئىچىگە كىرىپ غىجەك چىلىپتۇ. غىجەكنىڭ مۆكىدىن جان بېھوش بولۇپ، ئەنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپتۇ. بىر كەمدە غىجەكنىڭ ساداسى توختاپتۇ. جان ھوشسىغا كىلىپ قارىغۇدەك بولسا، بىر قاراڭغۇ غارنىڭ ئىچىدە تۇرغىدەك. قورقۇنچىدىن ھەر تەرەپكە يۈگرۈپ يۈرسە، بىر جايدىن يورۇقلۇق كۆرۈنۈپتۇ. جان چىقىپ كېتىش ئۈچۈن شۇ يەرگە قاراپ يۈگرۈيتۇ. بۇ، ئەسلىدە ئادەمنىڭ بۇرۇن تۆشۈكى ئىكەن. جان شۇنداق مىڭىپ بۇرۇن تۆشۈكىدىن ئۆمۈلەپ چىقىۋاتقاندا تۇرغانلىكەن بۇرۇن ھېسىپ چۈشكۈرۈڭ كەپتۇ. بىرىسى چۈشكۈروش بىلەن ئەڭ. يەنىدىن «شۇكرى» دېگەن ئاۋاز كىلىپ، ئادەم دەس تۇرنىدىن ئۇ ئۇپتۇ. دېيىش ئارقىلىق. مۇزىكا ئادەمنى يارانقان، مۇزىكا بولمىغان بولسا، ئادەممۇ بولمايتتى. دېگەن قاراشنى قويماقچى بولدۇ. بۇ ئەپسانىنىڭ تۇنجۇلۇشى ئېھتىمال سەنئەت مەنبۇى ھاياتنىڭ ياراتقۇچىسى دېگەن ئوقتىنى كۆزدە تۇتقان بولۇشى مۇمكىن.

يوقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى مۇمكىن بولمايدىغان ئەپسانىلەردىن ئىبارەت بولسىمۇ، ماھىيەت جەھەتتە غىجەكنىڭ پەيدا بولغىسىغا بەك ئۇزاق دەۋرلەر ئۆتكەن بولۇپ. ئادەملەر ئەڭ ئاۋۋال غىجەكنى پەيدا قىلغان دېمەكچى بولدۇ. ئۇنىڭ ئاددىي باغاچ ياكى قاپاق ۋە قىل بىلەنلا پۈتۈپ چىقىشى، ھەر قانداق ئادەم ياسىغىلى بولىدىغانلىقى، ئاددىيلىقى قانارلىق خۇسۇسىيەتلىرىمۇ. ئىنسانلار ئەڭ ئاۋۋال قىللارنىڭ بىر-بىرىگە سۈركىلىشىدىن چىقىدىغان ئاۋازدىن پايدىلىنىپ غىجەكنى پەيدا قىلىپ، ئۇنى ناخشا كۈيلىرىگە تەڭكەش قىلىپ پەدىئىي زوقلىرىنى قاندۇرۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. غىجەكنىڭ توغرىسىدا ھازىرقى بار بولغان تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، غىجەك چالغۇ قوراللىرى ئارىسىدا ئېيتىدانىي چالغۇلارنىڭ

بىرى بولۇپ، ساڭار، سىملىق غىجە كلەرنىڭ ھەممىسى قەدىمكى قىل غىجە كنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. بىز تىلغا ئالغان بۇ غىجە كلەردىن قىل غىجەك دېگىنىمىز ھازىرقى دولان قىل غىجىكىدىن ئىبارەت بولۇپ، تارىخ كىتابلاردا تەسۋىرلەنگەن غىجە كنىڭ شەكلى بىلەن دولان غىجىكنىڭ شەكلى تامامەن ئوخشاش. « سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدا قاپاق غىجىكنىڭ بارلىقى ئېيتىپ ئۆتۈلگەن » ①. دولان رايونلىرىدا قاپاقتىن ياسالغان غىجە كلەر ھازىرمۇ بار. ھالبۇكى، بۇ مەنبەلەر غىجە كنىڭ پەيدا بولغان دەۋرىنى روشەن ئىسپاتلاپ بېرىلمىسمۇ. غىجە كنىڭ ئىپتىدائىي چالغۇ قورالى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. « سۇيىنامە. مۇزىكا تەزكىرىسى » دە ئات قۇيرۇقىدىن ياسالغان كامالچىلىق غىجەك توغرىسىدا ئىزاھات بېرىلگەن. بۇ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق دەۋرىدە يارىتىلغان چالغۇ قورالى بولۇپ، ئۇنىڭ نامىنى ئۆزىدىن چىققان ئاھاڭغا ئاساسەن ئاتىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. غىجە كتىن « غى-غاڭ » قىلغان ئاۋازنىڭ چىقىرغانلىقى. كىشىلەر غىجە كتىن چىقىرغان ئاۋازنى ھازىرمۇ « غى-غاڭ، غى-غاڭ » دەپ دوراشلىرى غىجەك نامىنىڭ مەنبەسىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

دولان راۋابىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان رىۋايەتلەردە، راۋابنىڭ پەيدا بولغان دەۋرى توغرىسىدا بىر نەرسە دېيىلمىگەن بولسىمۇ، راۋابچىنىڭ (سازەندىنىڭ) پىرىنى « جەڭگى » دەپ ئاتايدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە: قەدىمكى زامانىدا تۇرانلار مەملىكىتىدە « جەڭگى » ئىسىملىك بىر سازەندە ئۆتكەنىكەن، ئۇ ھەممە سازلارنى چالىدىكەن. بولۇپمۇ راۋابنى ئىنتايىن ياخشى چالىدىكەن. ئۇ، ئۆمۈر بويى راۋاب چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ يۈرۈپتۇ. دەسلەپتە راۋابنى گۈنالىق ئىشلار ئۈچۈن چېلىپتۇ. نۇرغۇن ئادەملەر ئۇنىڭغا ئەگىشىپ راۋابنىڭ ئىشقىدا سەرگەردان

① ئا. مەمتىمىن: « شىنجاڭنىڭ ئاك دەۋرىدىكى ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى » 90-بەت.

بوپتۇ. ئوغۇل-قىزلارنىڭ راۋابنى ئاڭلاپ شەۋقى قوزغىلىپ، گۈناھلىق ئىشلارنى قىپتۇ. راۋاب بىلەن ناخشا مەزمۇنلىرى ياشلارنى يولدىن چىقىرىپ، نارازىلىق پەيدا قىپتۇ. بارغانسېرى «جەڭگى» قېرىپ كۆچىدىن قاپتۇ. كىشىلەر ئۇنى ئويۇن-تاماشا مەرىكىلىرىگە چاقىرمايدىغان بوپتۇ. كىشىلەر ھەم ئۇنىڭغا ئەگەشمەس ۋە يوقلىماس بولۇپ قاپتۇ. تۇرمۇشى بارغانسېرى زەئىپلىشىپ ھالدىن كېتىپتۇ. مۇشۇ كۈنلەردە ئۇ، ئۇنكەن كۈنلىرىنى ئەسلەپ، راۋابنى ساۋابلىق ئىشقا چالماي، گۈناھلىق ئىشقا چالغانلىقىنى ئويلاپ يېتىپتۇ-دە، راۋابنى ئېلىپ بىر كونا گۆرنىڭ ئۈچىگە كېرىپ، «ئى تەڭرىم، يەتتە يېشىمدىن يەتمىش يېشىمغىچە بەندىلەرنىڭ ئىشق-مۇھەببىتى ئۈچۈن ساز چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، سېنى ئۇنتۇپتىمەن. بۇگۈندىن باشلاپ سېنىڭ ئىشق-مۇھەببىتىڭ ئۈچۈن ساز چېلىپ، مەدھىيىلەر ئېيتقايمەن» دەپ، ئالدى بىلەن ئۈچار جانۋار، ھايۋاناتلارنىڭ مۇناجاتلىرىنى قوشاق قوشۇپ غەزەل توۋلاپ، مۇنداق باشلاپتۇ:

دۇرۇت ئېيتۇر ئاق قۇشقاچ،
ھەق يادىدا قارنىم ئاچ.
رەھمىتىڭنى بىزگە ساچ
تۇرلۇك ماكان ئىچىندە.

ئەلھەم ئوقۇرلار قارلىغاچ،
ئايا غاپىل كۆزۈڭ ئاچ،
نە ياتۇرسەن يالىڭاچ
چۈشەك يوتقان ئىچىندە.

كەپتەر ئېيتۇر ئىللەللا،
مەدەتكارىم بىر ئاللا.
ھەريان پەرۋاز قىلساممۇ
رىزقىم كۆبۈك (كۆپۈك) ئىچىندە.

بىلگىل توخۇ نە دەيدۇ،
سەھەر قوپۇپ زىكرى ئېيتۇر.
غاپىل ئادەم بىلمەيدۇ
ئىككى جاھان ئىچىندە.

قاغا ئېيتۇر ھەق ئاللا،
تورغاي ئېيتۇر يا ئاللا،
ھوقۇش ئېيتۇر ھۇ ئاللا،
چۆل-باياۋان ئىچىندە.

ھۆپۈپ ئېيتۇر رەببىم بار،
رەببىم باردۇر نەغەم بار،
بىسپ بولغان رىسقىم بار
مۇرغىزارە ئىچىندە.

پاختەك ئېيتۇر مەن كۆلرەڭ
ئەمەسمەن ھېچ رەڭگا-رەڭ،
تەگرى ماڭا شۇنداق كەڭ،
مەرھەمەتلەر ئىچىندە.

لاچىن ئېيتۇر ئۇچتۇممەن،
سەييادقولغا چۈشتۇممەن،
ھەق بادىنى ئۇنۇتتۇم
ئاياغ باغىم ئىچىندە.

كىيىك ئېيتۇر يا جەببار،
سەندىن باشقا كىمىم بار؟

تاغۇ- دەشت -چۆللەردە
مېنى ساقلار ئىگەم بار.

دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تەگرى ئۇنىڭغا « ئەۋلىيا » لىق نېسىپ قىلىپ — پوتكۇل سازەندىلەرنىڭ پىرى (ئۇستازى) قىلدىم. دەپ ۋەھىي قىپتۇ. ئۇندىن كېيىن جەڭگىنىڭ نامى « پىر جەڭگى » دەپ ئاتىلىپتۇ. پىر جەڭگى راۋابنى ئېلىپ دۇنيانىڭ ھەممە جايلىرىغا بېرىپ ئۇرغۇن شاگىرت قالدۇرۇپتۇ. ساز چالغاندا مۇقەددىمسىدە ئىككى كۈيلىت تەگرىگە بېغىشلانغان ياكى كىشلەرگە بەندە-نەسىھەت قىلىدىغان غەزەل ئوقۇۋىتىپ. ئاندىن كېيىن كىشلەرنىڭ بەدىئي ئارزۇلىرىنى قاندۇرىدىغان ھەزەللەر بىلەن كىشلەرنىڭ كۆڭلىنى ئېچىپتۇ. دەسلەپتە نەسىھەت قىلغاچقا. ئويۇن داۋامىدا كىشلەر گۇناھىنى قاچىدىغان بولۇپتۇ. دەپ. راۋابنىڭ پەيدا بولغان دەۋرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا مىلادىدىن VII ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ II ئەسىرىگىچە ھۆكۈم سۈرگەن تۇران دۆلتى دەۋرىگە باغلىغان. ۋەھالەنكى، بۇقىرىقى رىۋايەتلەر قەدىمكى قىسسىلەردىن تارقالغان بولۇپ. بەزى جەھەتلىرى ئەپسانە تۇسىنى ئالغان بولسىمۇ. تۇران دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن باشلاپ تۇرالار « قاڭقىل » دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان ئىدى. « پىرجەڭگى » رىۋايىنى تۇرالار دەۋرىدىن باشلاپ تاكى ھازىرغا قەدەر راۋاب بىلەن ئەڭ. دولانلىقلار ئارىسىدا ساقلىنىپ. ئىغىردىن-ئىغىرغا كۆچۈپ داستان بولۇپ كەلگەن. دولانلىقلارنىڭ قەدىمدىن داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان « چىراغ » ئۇتكۈزۈش ئادەتلىرىدە ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدىكى جارۋا ئەسىللەندۇرۇش ۋە بۆل ۋاقتىدا ئۇتكۈزىدىغان چىراغ ئەزىرىدىن كېيىن راۋابچى ئىسازەندىلەرنىڭ پىرى « جەڭگى » نى جارۋىچىلىقنىڭ پىرى ھىسابلاپ. ئەزىرىنىڭ ساۋابىنى « چولپان ئانا » بىلەن « جەڭگى » بۇۋىغا بېغىشلايدۇ. بۇ ئادەتن جەڭگىنىڭ جارۋىچىلار پېشۋاسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. « جەڭگى » تۇغرىسىدىكى رىۋايەت گەرچە تۇرالار دۆلتى دەۋرىگە باغلانغان بولسىمۇ،

جەڭگى سازەندىلەرنىڭلا پىرى بولۇپ قالماستىن، بەلكى چارۋىچىلارنىڭمۇ پىرى بولۇپ، دۇئا-تەگبىر قىلىنىپ كېلىشىدىن قارىغاندا، جەڭگىنىڭ ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق دەۋرىدە ئۆتكەنلىكى، راۋاننىمۇ شۇ زامانىدا ناھايىتى ئاددىي، يەڭسىز، تارىلىق قىلىپ ياسالغان، ئىجاد قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندىمۇ، دولان راۋابى قەدىمكى بەربابنىڭ باشلانغۇچ شەكلى دەپ قارالماقتا. بەربابنىڭ يەنە بىر خىلى بەش تارلىق پىپا بولۇپ، سىملىق راۋاب، تەمبۇر قاتارلىقلار بولسا، بەش تارلىق پىپادىن ئۆزگەرگەن. دولان راۋابنىڭ شەكلى جەھەتتىن يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندەك، قوپال ۋە ئاددىي، شۇنداقلا، ھەرقانداق ئادەم ئۆزى ياسۇالالايدىغان بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق قوزغالقلىرىغا تار تارتىلىشى ئەھمىيەتتىمۇ ئۇنىڭ قول سانائەت دەۋرلىرىدىن خېلىلا بۇرۇن پەيدا بولغانلىقىنى ئىسپاتلىسا، باشقا راۋابلارنىڭ ئالاھىدە قىلىپ مەخسۇس قول ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسىلىشى، ئۇنىڭغا تار ئەمەس، بەلكى سانائەت (ياكى قول سانائەت) دەۋرىنىڭ نازۇك مەھسۇلاتلىرىدىن بولغان سىمنىڭ تارتىلىشى، ئۇنىڭ تارىخىنىڭ دولان راۋابنىڭ تارىخىدىن كۆپ كېيىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. دولان راۋابغا تارتىلغان (تارنىڭ ئارقىسىغا) سىملار بولسا، سىملىق راۋاب ۋە باشقا چالغۇلار پەيدا بولغاندىن كېيىن قوبۇل قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۇرنىمۇ تارنىڭ ئارقىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

داپ، دۇمباق، ناغرا قاتارلىقلار ئۆزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، قەدىمكى زامانلاردا ئوغۇزلار دائىم «تومرۇك» (1)، دۇمباق ۋە ناغرىنى «كۆۋرۈك» دەپ ئاتىغان(2). «داپ» دېگەن نام يۇقىرىقى ناملاردىن كېيىن پەيدا بولغان. داپ، دومباق قاتارلىقلار دۇنيانىڭ كۆپ جايلىرىغا تارقالغان. ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا «ياپونىيە تارىخچىسى لىن جەنسەن «شەرقىي ئاسىيا چالغۇلىرى

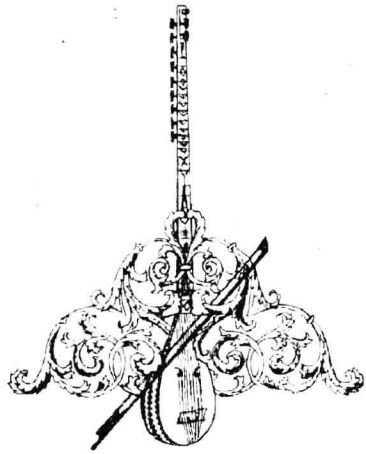
(1) (2) ماھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1-كىتاب 624-بەت.

نەقىقاتى » (1962-يىلى يېزىلغان) ناملىق كىتابىدا داپنى « داپلاپ » (taP—lap) دەپ ئاتايدۇ. كۆچاردا پەيدا بولغان ۋە ياپونىيەدىكى ئۆزگەرگەن نوسخىسىنى دىتەيگو دەيدۇ، دەپ كۆرسەتكەن » .

X ئەسىردە يېزىلغان « جەمشىد نامە » دە: جەمشىد رۇمدىن قايتىپ كېتىۋېتىپ بىر جايدا ئارام ئېلىپ ئولتۇرسا ئۇنىڭ قۇلىقىغا داپ، دۇتار، ناغرا، كانايىنىڭ ئاۋازى ئاڭلانغانلىقى، ئاۋاز چىققان جايغا بارسا، بىر توپ دولانلىق تويغا يىغىلغان بولۇپ، خاتۇنلار ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلىقى قاتارلىقلار يېزىلغان. جەمشىد توغرىسىدا يېزىلغان مەلۇماتلاردا، ئۇ تاجىك ۋە ئىران خەلقىنىڭ بەش مىڭ يىللىق تارىخى (ئەپسانىۋى ۋە ھەقىقىي تارىخنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) يېزىلغان « شاھنامە » نىڭ مىلادىدىن 3200 يىللار بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 780-يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان ئارىلىقتىكى 2400 يىللىق ئەپسانىۋى قىسمىنىڭ (پىشدادىلار سۇلالىسىنىڭ) ئەپسانىۋى پادىشاھلىرىنىڭ بىرى بولغان بولسىمۇ، بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇن ئۆتكەن ئايتوراڭمۇ، داپ، دۇتار، ناغرا، كاناي ۋە ئۇسسۇل، توي-مەشرەپلىرىنىڭ ئۆزلىرىدىن 3000 يىللار بۇرۇنمۇ بار ئىكەنلىكىنى يازغان. مۇزىكا توغرىسىدىكى خاتىرىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئايتوراڭنىڭ تەسەۋۋۇر تەتىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، داپنىڭ يارىلىشىنى بىر كىشىگە باكى بىر دەۋرگە باغلاپ مۇقىملاشتۇرغىلى بولمايدۇ. لېكىن دايىنىڭ بىر قانچە خىل نۇسخىلىرى بار. ئۇ، ئوخشاش بولمىغان جايلاردا ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، دولان نەغمە دېپمۇ ئاشۇ داپلارنىڭ بىر خىل شەكلىدۇر.

دولان نەغمە دېپىنىڭ ئاتىلىشىغا كەلسەك، ئۇ ئۆزبېكنىڭ دولان مەشرەپىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن شەكىللەنگەن خوسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن، باشقا داپلاردىن ئايرىلىپ چىققان. دولان مۇقام-مەشرەپلىرى دولان خەلقىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان، ئۆيدە، ئېتىزدا، يايلاقتا، جاڭگالىلاردا، تاغلاردا، نەدە ئادەم بولسا شۇ يەردە ئوينىلىدىغان مىللىي

شۇ يەردە ئويىلىدىغان مىللىي سەنئەت بولغاچقا، بەغمكەشلەر ئۇچۇن كۆتۈرۈشكە ئەپلىك، قوينىغا پاتقىدەك كىچىك داپلارنىڭ بولۇشى زۆرۈر بولغان. مۇشۇ سەۋەبتىن، دولانلىقلار كىچىك داپلارنى ياساپ چىلىپ كەلگەن. دولان نەغمە دايىلرىنىڭ شەكلى بىر خىل بولۇپ، باشقا دايىلاردىن پەرقلەنگىنى ئۇچۇن، «دولان نەغمە دېپى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. دولان نەغمە دېپى ئايرىم ئېتنىك مەنبەگە ئىگە بولماستىن، باشقا داپلارنىڭ بىر خىل شەكلى. پەيدا بولۇش تارىخى جەھەتتىن باشقا تۇردىكى داپلار بىلەن بىر قاتاردا ئورتاقلىققا ئىگە.

تۆتىنچى باب

دولان مەشرەپلىرى

1. دولان مەشرەپلىرىنىڭ تارىخىي ناملىرى

دولان مەشرەپلىرىنىڭ ناملىرىمۇ دولان مۇقاملىرىنىڭ ناملىرىغا ئوخشاشلا سوروننىڭ خاراكتېرى، ئەھمىيتى، ئۇسسۇل ھەرىكىتىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكلى يا كى بىرەر نەسىراتلارغا ئاساسەن خەلق تەرىپىدىن بىر قانچە ناملار بىلەن ئاتىلىپ، تارىختا كۆپ قېتىم ئۆزگەرگەن. بۇ ناملاردىن دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەنلىرى: بۇدىمەك، سۇرچۇك، سوغدچ، ئايگۈلەك، يەزمە، مەشرەپ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ناملارنىڭ قايسىسى ئىلگىرىكى، قايسىسى كېيىنكى نام ئىكەنلىكى نامەلۇم بولسىمۇ، تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا «يەزمە»، «مەشرەپ» دېگەن ناملاردىن باشقىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ناملار بولۇپ، ھەر بىر نام ئۆزىگە خاس موھىم مەزمۇنلارغا ئىگە. غەيرىي تىلدىن قوبۇل قىلىنغان ناملارمۇ، مەشرەپنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن قوبۇل قىلىنغان ناملاردۇر. دولان مەشرەپلىرى ئەسلىدىكى ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ قەدىمكى شەكىللىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ تارىخىي ناملىرى دولان مەشرەپلىرى ئۈچۈنمۇ ئورتاق. دولان مەشرەپلىرىمۇ يۇقىرىقى ناملارنى ئەڭ تولۇق ساقلىغان كەچۈرگەن. بەزى ناملار دولان رايونلىرىدا باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدىن ئارتۇق ئاتالغان. شۇڭلاشقا، ئومۇمىي جەھەتتىن مەشرەپ ناملىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتۈش. دولان

مەشرەپلىرىنىڭ تارىخىي نامىنمۇ ئوخشاشلا يورۇتۇپ بېرىدۇ. تۆۋەندە ھەر بىر نام ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىمەن:

«بۇدىمەك» دېگەن نامنىڭ مەزمۇنى ئۇسسۇل ئويۇنىماق ① دېگەن سۆز بولۇپ، ئۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «بۇدىك» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. «بۇدىك» دېگەن سۆز بولسا، ئۇسسۇل دېگەن بولىدۇ. مەشرەپتە كۆپ ئادەم جەم بولۇپ ئۇسسۇل ئويناشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇسسۇل ئويناشماق دېگەن مەزمۇندا «بۇدىمەك» دەپ ئاتالغان. بۇ نام ئۇزاق دەۋر داۋاملاشقان بولۇپ، مەشرەپ باشقا ناملار بىلەن ئاتالغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا ئىستېمالدىن قالمىغان. دولان رايونلىرىدا بەزى ياشانغان كىشىلەر ئۇسسۇلنى «بۇدىك»، مەشرەپنى «بۇدىمەك» دەيدىغان ئادەتلەر ھازىرقى ۋاقىتتىمۇ ئاز-تولا ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇ نامنى دولان مەشرىپى شۇنداقلا ئۇيغۇر مەشرىپىنىڭ قەدىمكى ناملىرىنىڭ بىرى دەپ ئاتاشقا ھەقلىمىز.

«سۇرچۈك» دېگەن نامنۇ مەشرەپنىڭ بۇرۇنقى ناملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ھەقتە مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «سۇرچۈك»، مەشرەپ، كېچىلىك ئولتۇرۇش. ئۇغۇزلار < ج – > ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ < سۇرچۈك > دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ» ② دەپ ئىزاھلاپ ئۆتكەن.

«سوغدىچ» دېگەن نام پەقەت قاتارى مەشرەپكىلا قارىتىلغان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا بۇ ھەقتە توختىلىپ: «سوغدىچ»، قاتارى بەزمە، قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا نۆۋەت بىلەن بولىدىغان مەشرەپ» دەپ كۆرسەتكەن. قاتارى مەشرەپ قەدىمدىن داۋاملىشىپ كەلگەن ئەڭ قىزىقارلىق مەشرەپ تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ، ئۇيغۇر

---

① «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى». 111-بەت.

② مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1-توم 624-بەت.

رايونلرننڭ هەممىسگە دېگۈدەك كەڭ تارقالغان. كېيىنكى دەۋرلەردە پەقەت دولانلىقلار ئارىسىدا تېخمو تەرەققي قىلىپ، ئۆز مەزمۇنلرىنى بېيىتىپ شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى جانلاندۇرۇپ كەلگەن بولسمۇ، باشقا ئۇيغۇر رايونلرىدا تەدرىجي يەرلىكلىشىپ ھەر قايسى جايلاردا بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان يەرلىك خۇسۇسىيەتنى پەيدا قىلغان. لېكىن مەلۇم جەھەتتىن ئېيتىدائي شەكىللرىنى يوقاتماي يەنىلا ساقلاپ كەلگەن. بۇنداق مەشرەپلەردىن: ئۇرۇمچى، قەشقەردىكى كەسپىداشلار ئارا بولىدىغان قاتارى مەشرەپ، قىز-چوكانلارنىڭ قاتارى ئولتۇرۇشى، ئاتۇشتىكى باراۋەت مەشرىپى. قۇمۇلنىڭ «مىلس» ۋە «كۆك مەشرىپى» ئىلىنىڭ تەڭتۇشلار ئارا بولىدىغان قىشلىق قاتارى مەشرىپى قاتارلىقلار ئۇيغۇر قاتارى مەشرەپلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى ئۆزگەرگەن ۋاريانتلىرىدۇر. شۇڭلاشقا، بۇ نامنى دولان قاتارى مەشرىپىنىڭ سۈپىتىگە بېرىلگەن نام دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

«ئايگۈلەك» — بۇ نام، مەشرەپنىڭ ئادەم ئىسمى بىلەن ئاتالغان بىر خىل نامىدۇر. بۇ ھەقتىكى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، رىۋايەت قىلىنىشچە قەدىمكى دولان دىيارىدا ئايگۈل ئىسىملىك بىر ئۇسسۇلچى چوكان ئۆتكەن بولۇپ، ئۇسسۇل ئويناشقا تولىمۇ ئۇستا ئىكەن. ئۇنىڭ ئۇسسۇلىغا ھەممە كىشى ئاشىق بولۇپ، ئۇنىڭ پىراقىدا سانسىزلىغان يىگىتلەر ھەسرەت چېكىدىكەن. ئايگۈل ئۇسسۇل ئويناىدىكەن دېگەن ھامان ھەممە ئادەم جەم بولۇپ مەشرەپ شەكىللىندىكەن. يىراق-يىراق جايلاردىنمۇ كېلىپ ئۇنىڭ ئۇسسۇلىنى تاماشا قىلىدىكەن. نەدىلا مەشرەپ بولسا، ئايگۈلنى ئاپارماي قويمايدىكەن. شۇڭا، كىشىلەر بىر-بىرىدىن نەگە بارىدىغانلىقىنى سورىغاندا، ئۇلار مەشرەپكە بارىمز دېگەننىڭ ئورنىغا ئايگۈلنى كۆرگىلى بارىمز دېگەن مەقسەتتە «ئايگۈلەككە بارىمز» دەپ جاۋاب بېرىشىدىكەن. شۇنداق

قىلىپ بۇ نام ئومۇملىشىپ، مەشرەپنىڭ نامى بىر دەۋر «ئايگۈلەك» دەپ ئاتىلىپ كەپتۇ. مەشرەپنى ئايگۈلەك دەپ ئاتاش دولان يۇرتلىرىدا ھازىرمۇ قىسمەن كۆرۈلىدۇ.

«يەزمە» — يازما مەلۇماتلاردا مەشرەپنىڭ ئاملىرى يەزمە دەپمۇ خاتىرىلەنگەن. يوقىرىدا بايان قىلىنمىردەك مەمۇن قەشقەرىمۇ، مەشرەپنىڭ ئورنىغا يەزمە سۆزىنى ئىشلەتكەن. يەزمە دېگەن سۆز ئەسلىدە پارس تىلىدىن كىرگەن بولۇپ، ئولتۇرۇش، كۆڭۈل ئېچىش، يىغىلىش دېگەن بولىدۇ. بۇ نامنىڭ مەزمۇن جەھەتتىن سوزۇنىنىڭ شەكلىگە ئاساسەن بېرىلگەن نامدۇر.

«مەشرەپ» دېگەن نام ئەڭ ئاخىرقى قوبۇل قىلىنغان نامدۇر. بۇ ئاتالغۇ ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، ئەسلى گۈزەل ئادەتلەر ئەرەبچىدە «مەشرەپ» سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. دولان مەشرەپلىرىنىڭ نامىغىمۇ ئەرەب تىللىرىنىڭ سىڭىپ كىرىش مەسلىسىگە كەلسەك، مەلۇمكى، ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەندىن كېيىن، ئەرەبلەر ئىسلام دىنى ۋاسىتىسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن خەلقلەرنى ئەرەب تىلىدا سۆزلەشكە خېلى مەجبۇر قىلغانىدى. شۇ ئارقىلىق ئەرەب تىلى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ ئاسسىملياتسىيە قىلىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، چېنىشىش جەريانىدا بىر مۇنچە سۆزلەر تىلىمىزغا سىڭىپ كىرىپ، قىسمەن ھالدىكى يەر-جاي ناملىرى، شېئىر، داستانلاردا ۋە يازما ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئەرەب-پارس ئاتالغۇلىرىنى قوللىنىش ئالاھىدە ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. بۇنداق بولۇشنىڭ ئۆزى، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ۋە تىلنىڭ ئېھتىياجى بولۇپ، ئۇيغۇر ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ناملىرىغا «مۇقام»، «مەشرەپ» دېگەن ناملارنىڭ سىڭىپ قالغانلىقى ھېچقانداق مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدۇ. بۇمۇ خۇددى ھازىرقى ۋاقتتا بىر قىسىم خەنزۇچە ياكى چەت ئەل ئاتالغۇلىرىنى ئۇيغۇر

تللىرىدا ئارىلاشتۇرۇپ قوللىنىپ كېلىنۋاتقاندەك بىر ئىش، خالاس.

2. دولان مەشرەپلىرىنىڭ «مەشرەپ» بولۇپ شەكىللىنىشىدىكى بەش مۇھىم ئامىل

دولان مەشرەپلىرى دولان خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي سەنئىتى بولۇپ، ئۇ، دولانلىقلارنىڭ ئۆزى بىلەن بىللە ئىلىپ يۈرىدىغان مەنىۋى ئوزۇقىدۇر. دولانلىقلار مۇشۇ مەنىۋى بايلىقى بىلەن تەنتەنە قىلالايدۇ. خۇشاللىقىنى ئىپادىلىيەلەيدۇ. غەم-قايغۇغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ. ئۆزلىرىگە ئۈمىد، ئارزۇ بېغىشلىيالايدۇ. ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۇر ئىقتىدارىنى ئىشقا سېلىپ، تەسەۋۋۇر قابىلىيىتىنى ئاشۇرالايدۇ. مىللىي مەدەنىيىتى ئارقىلىق ئەۋلادلىرىنى ئەدەپ-ئەخلاقلىق، قانىدە-يوسۇنلۇق، بىلىملىك قىلىپ تەربىيىلەيدۇ.

مەشرەپ دېمەكلىك بىلەن ئۇنىڭغا مەخسۇس تەييارلانغان سەھنە، مەخسۇس كىيىدىغان كىيىم قاتارلىقلار كەتمىگەندىمۇ، مەشرەپ ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بىر قانچە مۇھىم ئامىللار بولىدۇ. ئۇنىڭ تەييارلىنىشىنىڭ ئاز-كۆپلىكى ياكى بولۇق-بولۇق ئەمەسلىكىگە قاراپ مەشرەپ كەيپىياتىمۇ قىزغىن ياكى سوۋسراق دەرىجىدە بولىدۇ. مەشرەپنىڭ ھەممىسى بىر خىل بولمۇرمەيدۇ. مەشرەپنىڭ قانداق ئۆتكۈزۈلۈشى تۆۋەندىكى بەش ئامىلغا باغلىق.

1. يىگىت بېشى

يىگىت بېشى شۇ كەنتنىكى ئومۇمىي ياشلارنىڭ رەھبىرى ھىسابلىنىدۇ. يىگىت بېشىنى بىرەر چوڭ مەرىكە ياكى بىغلىشلاردا ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار سايلاپ چىقىدۇ. سايلانغۇچى

ئابرويلۇق. باشقىلارغا گەپ-سۆزنىي ئۆتكۈزەلەيدىغان، ئادىل، كىشىلەردىن قورقمايدىغان، ياشلارغا توغرا يېتەكچىلىك قىلىپ، ياخشى يولغا باشلىيالايدىغان بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. «يېگىت بېشى» بولغۇچىنى ياش-قېرى ھەممە ئادەم ھمايە قىلىدىغان بولۇشى كېرەك. يۇرت چوڭلىرىمۇ بۇ ئىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

يېگىت بېشى سايلانغاندىن كېيىن، شۇ ئايماقتا ئۆتكۈزۈلگەن مەشىرەپلەرنىڭ ھەممىسىدە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. مەشىرەپتە كۆرۈلگەن مەسىلەرنى ھەل قىلىدۇ. زۆرۈر بولغان ئىشلار ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرالايدۇ. مەشىرەپتىكى تەرتىپ-ئىنتىزامغا جىلاپ ھەرىكەتلەرگە نازارەت قىلىپ، دېموكراتىك ئاساستا ئادىل بىر تەرەپ قىلىدۇ. مەشىرەپتىكى ئەرزىيەت ئۈيۇنىدا ھۆكۈمران بولىدۇ. چوڭ دائىرىلىك مەشىرەپلەردە بىر ئايماققا ئىككىنچى ئايماق خەلقىنى مەشىرەپكە تەكلىپ قىلماقچى بولسا، شۇ ئايماقنىڭ يېگىت بېشىغا مەلۇم قىلىدۇ. يېگىت بېشى ئۆز دائىرىسىدىكى ئادەملەرگە ئۆزى خەۋەر بېرىپ، ئىككىنچى ئايماقتىكى مەشىرەپكە ئىشتىراك قىلىدۇ. يېگىت بېشىنى بىر سورۇننىڭ ئۆزىدىلا سايلاپ، ئويۇن بىلەن تەڭ تۇتىشىدىغان ياكى خالىغانچە ئالماشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال يۈز بەرمەيدۇ. ئاتىلىشتا «يېگىت بېشى» دەپ، ياشلارنىڭ ۋەكىلى سۆيىلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە مەشىرەپ ئەھلىنىڭ ھەممىسى ئىنتايىن قىلىدۇ.

2. مىرئاز

دولان مەشرىپىدە ئۇسسۇلچىلارنىڭ بېشىدىن پۈل ئۆرۈيدىغان ئادەت بار. ئۇسسۇلچىلار ناھايىتى ئۇستا بولسا، مەشرەپ ئەھلى ئۇسسۇلچىلارنىڭ بېشىدىن پۈل ئۆرۈپ، ئۇنى تەبرىكلەيدۇ. بەزىلەر ئۇرۇق-تۇغقانلىرى، يېقىن ئۆتىدىغان كىشىلىرى،

مۇھەببەتداشلىرى. ئەرلىرى ياكى ئاياللىرى، ئابرويلۇق كىشىلەر ئۇسسۇلغا چۈشكەندىمۇ ئارقا-ئارقىدىن پۇل چىقىرىپ، بېشىدىن پۇل ئۆرۈيدۇ. ئۆرۈلگەن پۇل مېرىۋازغا تايشۇرۇلىدۇ. مېرىۋاز پۇلنى ئېلىپ ئۇسسۇلچىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ، نەغمىكەشىنىڭ ئالدىغا تاشلايدۇ. مەشرەپتىن كېيىن نەغمىكەشىلەر ئالىدۇ. نۆ نەغمىكەشىلەرنىڭ ئىش ھەققى بولىدۇ. شۇڭا كىشىلەرنى پۇل ئۆرۈشكە ئىلھاملاندۇرغىدەك خۇشچاقچاق، چاقچان، گەپچى. قىزىقچىلىقتا مەشرەپ ئەھلىنى كۆلدۈرۈپ، كىشىلەرنى تەسىر-لەندۇرەلىگىدەك ئادەمدىن بىرنى تاللاپ مېرىۋاز قىلىدۇ.

مېرىۋاز بولغۇچى بىر دانە ياغاچ چۆچەك ياكى مېتال چىنىنىڭ ئىچىگە بىر قانچە داچەن پۇلنى سېلىپ، ئۇنىڭ ئاغزىنى ياغلىق بىلەن ئۇراپ مەھكەم چىگىدۇ. تاماشىبىنلار ئۇسسۇلچىنىڭ بېشىدىن پۇل ئۆرىمەكچى بولغاندا، ئۇ كىشىلەرنىڭ قولىدىن پۇلنى ئېلىپ، ھەممە ئادەمگە ئاڭلىتىپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن توۋلاپ قولىدىكى چۆچىكىنى شاراقلىتىپ تۇرۇپ:

شېرىق-شېرىق بىر كەم قېرىق،
ئادەمە تېلىك زىيادە تېلىك،
تەڭدىمە تېلىك، قوشنىدار چىلىق،
ئاغىنىدار چىلىق، مەھەللىدار چىلىق،
كەتتى ئۆستەڭنى ياقلاپ!
تاش بىلەن قۇمنى ساناپ،
يارنى كەتتى دەپ ئاڭلاپ،
قالدۇق يۇرەكنى تاتلاپ،
ئۇجمە، يېڭىبۇقتىن كەتتى،
ئايكۆل، سايىبۇقتىن كەتتى،
توخۇلا-سەكياجىدىن كەتتى،
بالداڭ قارىمۇ قىچىدىن كەتتى،

قۇماش، بەشلىرىنى كەتتى،
قارا نوچىدىن كەتتى،
بادام دوپپىلىرىنى كەتتى،
شايى كۆزلەكلىرىنى كەتتى،
گىلەم رومالىنى كەتتى،
ساۋۇت ئاخۇندىن كەتتى،
داۋۇت ئاخۇندىن كەتتى،
مىلىمە خاندىن كەتتى،
سىلىمە خاندىن كەتتى،
يۈرەكلەر سىلىپ كەتتى،
ئەتراپقا قاراپ كەتتى،
بەرگەنلەر بېرىپ كەتتى،
بەزىلەر جىم بولۇپ كەتتى،
ئوينىغانلار ئويناپ كەتتى،
ئوينىمىغانلار نەگە كەتتى؟
.....

دەپ شۇ سورۇنىمىڭ كەيپىياتىغا قاراپ ئەمەلىي قوشاق قوشۇپ، سورۇنىمى ئايلىنىپ چىققاندىن كېيىن، يۇلنى نەغمىكەشىنىڭ ئالدىغا قويىدۇ، يۇل ئۆرۈش ئاستىلاپ قالسا، يۇل ئۆرىمىگەنلەردىنمۇ بىر قانچىلىغان ئەر-ئاياللارنىڭ نىممىسى ئاياپ، بالانى ئاخۇندىن مانچە يۇل كەتتى، پوكۇنى خاندىن مانچە يۇل كەتتى دەپ توۋلاپ قويىدۇ، يۇنىڭ بىلەن يۇل ئۆرۈش كۆپىيىدۇ، يۇلنى ئۆروپ ئۆرغاندا ئۇسسۇلچىلار ئىلھاملىنىدۇ، نەغمىكەشىلەرمۇ غەيرەتكە كېلىپ، مەشرەپ تېخىمۇ قىزغىن بولىدۇ، مىرئاز يوق مەشرەپ بولمايدۇ، ئەگەر مىرئاز يوق بولۇپ قالسا، مەشرەپ كەيپىياتى ئانچە قىزغىن بولمايدۇ، بەزى مىرئازلار يۇتۇن مەشرەپ كەيپىياتىنى نەسۇرلەپ ئاھايىتى ئۇرغۇن قوشاقلار توقۇپ جىقالايدۇ،

3. نەغمكەش

دولان مەشرىپدە، دولان ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىگە ئىنتايىن ماس كېلىدىغان دولان راۋابى، دولان قىل غىجىكى، دولان قالۇنى، دولان نەغمە دېپى تەگكەش قىلىنىدۇ. يەنە ئاشمۇ تەگكەش قىلىنىدۇ. ئەگەر، بىرەر ئايماق ياكى مەھەللە مەشرەپلىرىدە نەغمكەشلەر تولۇق تەل بولالمای قالغان ئەھۋال ئاستىدا، بەزىلىرى كەم قالسمۇ نەغمكە جوڭ تەسىر ئۇرسىتىپ كېتىدىغان بولسمۇ مەشرەپنى ئويۇنلۇق بولۇپ كېتىدۇ. شەرت-شارائىتى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا بىر قانچە داپ بىلەنمۇ مەشرەپنى ئويۇشتۇرالايدۇ. ئىلاجىنىڭ بارىچە نەغمكەشلەرنى تولۇقلاپ ھەم خىللاپ مەشرەپ قىلىدۇ. بۇنداق مەشرەپ ناھايىتى قىزغىن بولىدۇ.

4. ئۇسسۇلچىلار

دولان رايونلىرىدا ئۇسسۇل بىلمەيدىغانلار يوق دېيىشكمۇ بولىدۇ. ئەر-ئايال، قېرى-ياش ھەممە ئادەم ئۇسسۇل بىلىدۇ. ئۇششاق بالىلار ئالتە-يەتتە ياشتىن باشلاپلا دولان ئۇسسۇلىنى ئۆگىنىشكە باشلايدۇ. ئاتا-ئانىلارمۇ تەشەببۇس قىلىدۇ. شۇڭا مەشرەپتە داپنىڭ سوقۇلۇشى بىلەن ئۇسسۇلچىلار ئۆزلىكىدىن مەيدانغا چۈشۈپ ئويناپدۇ. سورۇننىڭ جۇڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ بىر قېتىمدا بىر قانچە ياكى بىر قانچە ئون نادەممۇ بىراقلا ئۇسسۇلغا چۈشۈپ ئويىنىيالايدۇ. مەشرەپتە ئۇسسۇل مۇھىم ئامىلنىڭ بىرى بولۇپ، تەكلىپ قىلىپ، ياكى چاۋاك چېلىپ ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلىدىغان ئەھۋال كۆرۈلمەيدۇ. ئاياللارمۇ ئەرلەرگە ئوخشاشلا مەشرەپ ئويۇنلىرىدىن تولۇق بەھرىمەن بولالايدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇسسۇل ئوينىشى جامائەت تەرىپىدىن ياكى ئېرى تەرىپىدىن چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. بەلكى ئۇسسۇلچىلار ناھايىتى ھۆرمەتلىنىدۇ. شۇڭا، ماھىر ئۇسسۇلچىلار يېگىت بېشى تەرىپىدىن ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ كەلتۈرۈلىدۇ.

بۇ بىر جەھەتتىن مەشرەپتە كىشىلەرگە ھۆزۇر بېغىشلىسا، يەنە بىر جەھەتتىن ياخشى بىلمىگەنلەرگە ئۆگىتىش رولىنى ئويناپدۇ.

5. قىزىقچى

مەشرەپتە قىزىقچىلار موھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بولار مەشرەپ داۋامىدىكى تەقلىد ئويۇنلارنى ئويناپدۇ. مەشرەپنىڭ ئەرزىيەت باسقۇچىدا «سۆرەتچى» «سامسىپەز»، «جۆۋازچى»... قاتارلىق رولالارنى ئېلىپ، جازالانغۇچىنىڭ جازاسىنى ئىنتايىن قىزىقارلىق ماھارەت بىلەن ئىجرا قىلىپ، «گۇناھ» قىلغۇچىنى «توۋا» قىلدۇرىدۇ. كۆپچىلىكنى كۈلدۈرۈپ ئىستېتىك زوق بېغىشلايدۇ ۋە يەنە يامان ئىللەتلەرنىڭ پەيدا بولماسلىقى ئۈچۈن مۇھىم خىزمەت قىلىدۇ. ئۇندىن باشقا، «بوۋا ئوسۇلى» (دوغۇر ئوسۇلمۇ دېيىلىدۇ)، «بوۋاي بىلەن شاپىدىخان» ناملىق كومىدىيىلەردە ئەر ئايالالار رولىنى ئالىدۇ.

يۇقىرىقى بەش ئامىل تولۇق بولغاندىلا، ئۇ مەشرەپ بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولالايدۇ. بۇلار دولان مەشرەپلىرىنىڭ ھەممىسدە بولمىسا بولمايدىغان ئامىللاردۇر.

دولان مەشرىپى يۇقىرىقىدەك مۇھىم ئامىللاردىن تەركىب تېپىپ، مەشرەپ داۋامىدا ئەڭ ئەھمىيەتلىك بولغان ئويۇنلار ئويىنالغانلىقى ئۈچۈن، دولانلىقلار ئارىسىدا ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد ساقلىنىپ، كەڭ تارقىلىپ كەلگەن. چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. ھەتتا بولمىسا بولمايدىغان دەرىجىدە بىر خىل ئۆرپ-ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. دولان مەشرىپىنىڭ «مەشرەپ» بولۇپ شەكىللىنىشىدىكى موھىم ئامىللار توغرىسىدا خەلق تەرىپىدىن توقۇلغان مونداق بىر مەدھىيە كۆيمۇ بار:

«ئەسلى دولان نەغمىدۇر،
چالسا راۋاب قالۇن بىلەن.
تۆت كىشى جەمئىي بولۇپ،
داپۇ-غىجەك ئاھاڭ بىلەن.

قوپسا ئۇسسۇل ئوينسا،
شۇنچه كۆپ جۇپ-جۇپ كشى.
ئه هلى مه شره پ يايرىسۇن،
مۇقام ــ ئۇسسۇل هۇزۇر بىلەن.

ياشلىرى ياشلار بىلەن،
هەم ئەرزىيەت قىلسىلار.
دادىخالىق هەل بولۇر،
يېگىت بېشى نازىل بىلەن.

ئۇيقۇسى كەلگەندە ياشلار،
چاققىلى هەم چەككىلى ــ
تاپسىلەر گازىر، تاماكا،
كىشمىش، گۈلە، يېمىش بىلەن.

ئۇسسغاندا ئه هلى مه شره پ،
ئىچكىلى هەم پىچقىلى.
سه گىلۇر بارچه يۇره ك،
تاپسا قوغۇن تاۋۇز بىلەن.

ئىزدىبان تاپسالەر،
گۆش، ياغ، گۈرۈچ سه ۋزه، پىياز.
ياشسىاق بىز خه لقلەر،
شۇنداق خۇشال مه شره پ بىلەن.»

بۇنىڭدا، دولان مه شرىپىده مۇقه ررەر هازىرلىنىشقا تېگىشلىك يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بەش موهىم ئامىلنىڭ مه شره پتىكى رولى ۋە كىشىلەرگە بېغىشلايدىغان بەدىئىي هۇزۇرى ئالاهىده تەسۋىرلەنگەن.

3. دولان مەشرەپلىرىنىڭ تۈرلىرى

دولان مەشرەپلىرى ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرى بىلەن بىر قاتاردا باي مەزمۇنغا ئىگە بىر پۈتۈنلۈكتىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خاراكتېرىگە، مەقسىتىگە قاراپ ئوخشىمىغان بىر قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ. بۇ مەشرەپلەرنىڭ شەكلى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا بەرلىك مىللىي مەشرەپلەردىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ.

دولان مەشرەپلىرىنى ئاساسەن مۇنداق بىر قانچە تۈرگە ئايرىش مۇمكىن

چاقپەلەك مەشرىپى

چاقپەلەك مەشرىپى دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، نەچچە ئون مىڭ كىشى قاتنىشىدىغان. ھەتتا پۈتۈن ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان كۆپ سورۇنلۇق داغدۇغىلىق مەشرەپ. ئون يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزىدۇ. چاقپەلەك مەشرىپىنى «نورۇز مەشرىپى» دەپمۇ ئاتايدۇ. نورۇز مەشرىپىگە بىرىكتۈرۈپ ناھايىتى كۆپ تۈردىكى مىللىي ئويۇنلارمۇ ئويناىدۇ. ھەمىسى قوشۇلۇپ «نورۇزلۇق» دەپ ئاتىلىدۇ. بەزىلەر بۇ مەشرەپنى «ھېيت-بايرام مەشرىپى» دەپ ھېسابلايدۇ. مېنىڭچە بۇنداق ئاتاش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە «ھېيت-بايرام مەشرىپى» دەيدىغان مەشرەپ بولمايدۇ. دولانلىقلاردا پەقەت روزى ھېيت بىلەن قۇربان ھېيتتىن ئىبارەت ئىككىلا ھېيت بولىدۇ. بۇ چاغدا، كىشىلەر ئۆرۈنلارنى ھېيتلىشىش بىلەن بولىدۇ. مەشرەيتە ئولتۇرۇشقا ۋاقتى يەتمەيدۇ. ھەتتا ھېيتلاپ كەلگەن جايدىمۇ ئۇزاق ئولتۇرۇپ كەتمەيدۇ. بەزىلەر مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن ھېيتلىق چاي بېرىپ قالغاندا

ناھايىتى ئاز ساندا مەشرەپ ئويناپدىغان ئىشلارمۇ بولىدۇ. بۇ، كىشىلەر ئىپتىقاندەك چوڭ دائىرىلىك ئەمەس، بەلكى چايغا كەلگەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. ھېيتلىق چاي بېرىش مۇقەررەر ئادەت بولمىغىنىدەك «ھېيتلىق چاي مەشرىپى» ئادەت مەشرىپى ئەمەس. شۇڭلاشقا بۇ، مەشرەپتىكى بىر تۈر بولالمايدۇ. ھېيتلىق چاي مەشرىپى بۇرۇنقى چاغدا ناھايىتى ئاز ساندا كۆرۈلەتتى. ئازادلىقتىن كېيىن (1950-يىللار) ئۇنىڭ ئىزناالرىمۇ قالمىغان. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى چاقپەلەك مەشرىپى بولۇپ، ھەر يىلى دېھقانلار يىلنىڭ بېڭى يىلى كىرىشى بىلەن (ھۇتنىڭ چىقىپ ھەمەلنىڭ كىرىشى بىلەن) بېڭى يىلنى كۈتۈۋېلىش، قىشتىكى بىكارچىلىقنى ئۇنۇتۇپ، ئەتىيازلىق ئەمگەكنى باشلۇۋېتىش ئۈچۈن ئۆتكۈزىدۇ. شۇڭا دېھقانلاردا «ھۇت، كەتمەن دەستىسى تۇت» دېگەن بىر گەپ بار. ھۇتتىن كېيىن ھەممە ئادەم بەرگە ئىشلەشكە كىرىشىدۇ. ئەمگەكتىن بۇرۇن چاقپەلەك قاداپ قانىچە ئويۇنۇالىدۇ. ۋاقتى جەھەتتىن باشلىنىش كۈنى مۇقىم ئەمەس. بىر-ئىككى كۈن ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ قالسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. بۇ ئۇيۇن دولانلىقلاردا ئىنتايىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغاچقا، چاقپەلەك مەشرىپى قەدىمدىن تارتىپ ئادەت تەرىقىسىدە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، دولان خەلقى ھەرقانداق توسقۇنلۇققا ئۇچرىغىنىغا قارىماي، جەرمەن ئۆتكۈزىدۇ. بۇ مەشرەپ دېھقانلارغا كەلگۈسى بىر يىل ئۈچۈن تۇغمەس غەيرەت بېغىشلايدۇ. بۇ ئويۇن پەقەت ئاۋات ناھىيىسىدىلا ساقلىنىپ كەلگەن بولۇپ، مارالبېشىنىڭ مەلۇم يېزىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئاۋات ناھىيىسىدە ئۆتكۈزىدۇ. مەكت، مارالبېشى ناھىيىلىرىدە بۇ ئويۇننىڭ نامىنى «ساغادى» دەپ ئاتايدۇ. «چاقپەلەك»، «ساغادى» دېگەن نامىلارغا كەلسەك، چاقپەلەكنى تەييارلاشتا ياغاچنى ياغاچقا ئولاپ 20-25 مېتر ئېگىز قىلىنىدۇ. بىر پاي ھارۋا چاقىغا ھەر تەرەپكە ئىككى تالدىن تۆت تال ياغاچنى كىرىست شەكىلدە مەھكەم چېگىپ، ئۇزۇن

ياغاچىنىڭ ئۈچىغا ھارۋا ئوقىغا كىيدۈرگەندەك كىيدۈرىدۇ. ھاقا تېگىلغان تۆت تال ياغاچنىڭ ئۈچىغا ئۈزۈن ئوق ياغاچ بىلەن ئەك ئۈزۈنلۇقتا ئارغامچا چىگىدۇ. ئوق ياغاچنى يۆلەپ يەرگە قادىغاندىن كېيىن، ھارۋىنىڭ چاقى پەلەككە چىقىدۇ. شۇڭا بۇنى «چاقپەلەك» دەيدۇ. ھارۋىنىڭ چاقىغا تېگىلغان كالتە ياغاچقا چىگىلگەن ئارغامچىنىڭ ئۈدۈل ئىككى تەرەپتىكىنى «گىلەڭگە» (ئىلەڭگە) قىلىدۇ. يەنە ئىككى تەرەپتىكى ئارغامچىنىڭ ئۈچىنى 10 مېتىرلىق بىر تال يوغان ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۈچىغا چىگىدۇ. ئۇ ياغاچنى «چاقپەلەك» نىڭ ئوق ياغچىغا چاتىدۇ. ئويۇن باشلانغاندا بوغرا ئېسىلغان ياغاچنىڭ ھەر تەرىپىنى ئوندىن يىگىرمە ئادەم ئىتتىرىپ ئايلاندۇرىدۇ. ياغاچنىڭ ئايلىنىشى بىلەن ئوق ياغاچ ئۈستىدىكى ھارۋىنىڭ چاقى چۆرىلىدۇ. چاقنىڭ چۆرىلىشى بىلەن چاقنىڭ يەنە ئىككى تەرىپىگە ئېسىلغان گىلەڭگە بارغانسېرى ئۆرلەپ، ئۇنىڭغا چىقىپ ئۇچقانلار يەر يۈزىدىن بارغانسېرى ئېگىزگە كۆتۈرىلىدۇ. ئۇچقۇچى ئەك يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەندە، چاقپەلەك ئىتتەرگۈچىلەر بوغرا ئېسىلغان ياغاچنى ئىتتىرىشنى ئاستىلىتىشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئۇچۇۋاتقانلار ئاستا-ئاستا پەسلەيدۇ. بەزى ۋاقىتتا ئۇچقۇچى ئەك يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلۈپ بولغىچە، ئۇچۇشقا نۆۋەت كۆتۈپ تۇرغۇچىلار تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن «ساغادى» دەپ توۋلايدۇ. بۇ ئۇچقۇچى كىشى قورقۇپ چىرايلىرى سارغىيىپ كەتتى، ئۇچۇشنى توختاتقىلار دېگەننى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا بەزى رايونلاردا «چاقپەلەك» نى ئىبارەت ئومۇمىي نامنى قويۇپ پەقەت ئۇچۇش ۋاقتىدىكى كىشىلەرنىڭ توۋلىشىدىغان «ساغادى» (چىرايلىرى سارغايدى، ھورقتى) دېگەن سۆزلىرىنى نام قىلىۋالغان بولۇپ، ھەر ئىككى نام ئەمەلىي ئاساسقا ئىگە.

چاقپەلەك مەيدانى كەڭرى، تۈزلەڭگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئويۇن-تاماشا، سودا-تىجارەت مەيدانلىرىنىڭ كەڭتاشا بولۇشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. چاقپەلەك مەيدانغا مىڭلاپ ھارۋىلار كېلىدۇ.

پۇتۇن شەھەر تىجارەتچىلىرى، ئاشپەز-ناۋايلار، سودىگەرلەر دۇكانلىرىنى يۆتكەپ كېلىدۇ، ئويناش ۋاقتى بىر ھەپتىگىچە داۋاملىشىدۇ. مۇشۇ جەريانىدا، ھېچقانداق ئادەم ئايرىلىپ قالماي چوڭ-كىچىك ھەممە ئادەم ھەر كۈنى ئەتىگەندە كېلىپ، قايتىپ، چاقپەلەك ئويۇنىدا مەشرەپ ئويناپدۇ ياكى خالىغان تاماشالارنى قىلىدۇ.

چاقپەلەك مەشرىپىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپ كەڭ دائىرىلىك بولۇپ، چاقپەلەك مەيدانىدا بىر قانچە ئونلىغان جايغا چىدىر تىكىپ، سورۇن-سورۇنلاردا مەشرەپ ئويۇشىدۇ. بۇ مەشرەپ خاراكتېر جەھەتتىن باشقا مەشرەپلەردىن پەرقلىنىپ، ئۇسسۇلدىن باشقا ئويۇنلار ئوخشاش ئويۇنى، ئەرزىيەت، تەقلىد ئويۇنلىرى قاتارلىق ئويناپدۇ. سورۇننى كەڭرى تۇتۇپ، بىر قېتىمدا 30-60قىچە، پەلكى ئونىگىدىن كۆپ ئەر-ئايال، قېرى-ياشلار سورۇنغا چوشۇپ ئۇسسۇل ئويناپدۇ. ئويۇن شۇنداق قىزىپ كېتىدۇكى، مىرئاۋلار چۆچەكلىرىنى ئۇسسۇلچىلارنىڭ بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ شاراقلىتىپ توۋلاپ تۇرىدۇ. ئۇسسۇلچىلار ئۆزلۈكىدىن ئارقىمۇئارقا مەيدانغا چوشۇپ ئويناپ تۇرىدۇ. بىر تەرەپتە يىگىت-قىزلار چاقپەلەكتە بەس-بەس بىلەن ئۆچۈپ تۇرىدۇ. سورۇن-سورۇنلاردا بولۇۋاتقان ئەنئەنە سادالىرى كىشىلەرگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. بىر تەرەپنە بەيگىچىلەر ئات چاپتۇرۇپ ئوغلاق ئويۇنى ئويناپدۇ. قىزىقچىلار خىلمۇخىل ماھارەتلەر بىلەن ئويۇن كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. تىجارەتچىلەر، ئاشپەز-ناۋايلار خېرىدار چاقىرىپ تۇۋلىشىۋاتقان، رەڭگا-رەڭ كىيىنگەن ئوغۇل-قىزلار توپ-توپ بولۇپ تاماشا قىلىپ يۈرگەن، چوكانلار يۈزلىرىنى گىرىم قىلىپ، باشلىرىغا قاش، نوھ قاداپ، چاچلىرىغا گۈيەك ئېسىپ، ئەترابلارنى ئايلىنىپ سەيلە قىلىپ يۈرگەن. ئونىگىغا ھەمراھ بولۇپ يالاپ ماڭغان بىر توپ قىز-چوكانلار تاماشىبىنلارنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىپ تۇرغان بىر خىل ئاجايىپ مەنزىرە ھاسىل بولىدۇ. نورۇز مەشرىپىنىڭ قىزىقارلىق تاماشىلىرى

كشىده غەم-قايغۇدىن ئەسەرمۇ قالدۇرمايدۇ. گويا كى كشىنى غەم-قايغۇسىز بىر دۇنياغا كېلىپ قالغاندەك ھېس قىلدۇرىدۇ.

چاقپەلەك مەشرەپنى كۆپ مەيدانلىق بولۇپ، بۇ ئويۇندا ھەممە ئادەم ئويناش پۇرسىتىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ. ھازىرقى ۋاقىتتا نورۇز مەشرەپنى مارالبېشى، مەكمت ناھىيىلىرىدە تۇڭەپ، ئۇنىڭ «ساغادى» دېگەن ناملا قالغان. ئاۋات ناھىيىسىدە ھازىرغا قەدەر ئويناپ كەلگەن بولۇپ، ناھىيە تەۋەسىدە ھەر يىلى ئىككى يېزىدا ئۆتكۈزۈپ، پۈتۈن ناھىيە خەلقى قاتنىشىتىن باشقا، مارالبېشىنىڭ شاقۇر، پىچاق سۇندى، چىغانچۆل، تومشۇق، قۇملۇق... قاتارلىق جايلىرىدىن مىڭلىغان كىشى كېلىپ ئاۋاتنىڭ چاقپەلەك مەشرىپىگە قاتنىشىدۇ. ئاۋات بىلەن مارالبېشى خەلقى بىرلىشىپ ئۆتكۈزىدىغان چاقپەلەك مەشرىپى ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، ئەگەر خەلقنىڭ بۇ ئويۇنغا يول قويۇلمايدىغان بولسا، خەلقنىڭ روھىي كەيپىياتى تۆۋەنلەپ ناھايىتى ئازابلىنىدۇ. شۇڭا بۇ، ئادەت مەشرىپى، دولان مەشرەپلىرى ئىچىدىكى دائىرىسى ئەڭ كەڭ مەشرەپلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

توي-تۆكۈن مەشرەپلىرى

توي-تۆكۈن مەشرەپلىرى توي مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. توي-تۆكۈن دېگىنىمىز — نىكاھ توپى، جۈۋان توپى (چاشۇاق توي)، ئات توپى، خەتنە (سۈننەت) توپى، ئۆي چېپىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇنىڭ ھەممىسىدە مېھمان چاقىرىپ ئاش-چاي بېرىپ، مەشرەپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭ دائىرىسى مەشرەپ بەرگۈچىنىڭ ئىجتىمائىي سالاھىيىتى، مەنسەپ دەرىجىسى، ئىقتىسادىي ھالى، تويىنىڭ خاراكتېرى قاتارلىقلارغا قاراپ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە بولىدۇ. مېھمانىنى قايسى دائىرىدە تەكلىپ قىلغان بولسا، مەشرەپمۇ شۇ دائىرىدە بولىدۇ. ئاساسەن

توي قاتناشچىلرى ئاساس قىلىندۇ. ئادەتتىكى كىشىلەرگە نىسبەتەن بايلارنىڭ، مەنسەپدارلارنىڭ ۋە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ كەڭرى دائىرىدە بولىدۇ. ئات توپى، خەتنە توپى، ئۆي چېيى قاتارلىق توپلار كىچىك دائىرىلىك توي بولغاچقا، بۇنىڭ مەشرەپلىرىمۇ تار دائىرىدە بولىدۇ. جۈۋان توپى بىلەن نىكاھ توپى خاراكتىر جەھەتتىن ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا. بۇ ئىككى توينىڭ ئۆتكۈزۈلۈش شەكلى، قاتناشقۇچىلارنىڭ قوللىنىدىغان قائىدە-يوسۇنلىرى، مەشرەپلىرى بىر-بىرىدىن تامامەن دېگۈدەك يەرقلىنىدۇ.

جۈۋان توي مەشرەپلىرىدە، قىزنىڭ جۈۋان قىلغۇچى تەرەپ يۇرت-مەھەللىلىرىنى ئۆيمۇئۆي بېرىپ تويغا ئېيتىدۇ. بۇ توينىڭ نامى «چاشۇاق توي» دەپ ئاتىلىدۇ. تويغا كەلگۈچىلەر توققۇز نان بىلەن بىر قولياغلىق ئالما ئېلىپ كېلىدۇ. ھېچ بولمىغاندا ئىككى-ئۈچ تال بولسىمۇ ئالما ئېلىپ كېلىشى شەرت. بويدا ئاش-چاي قويۇلۇپ بولغىچە مەشرەپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. مەشرەپتە جۈۋان بولغۇچىنىڭ قاش-كۆزلىرىنى تېرىپ، يۈزلىرىگە ئۇپا-ئەگلىك سۈرتۈپ گىرىم قىلىپ، بېشىغا قاش، نوھ قاداپ، چېچىغا گويەك ئېسىپ، ئەك ئېسىل كىيىم-كېچەكلەرنى كىيدۈرۈپ ئۇسسۇلغا سالىدۇ. جۈۋان بولغۇچىنىڭ ئۇسسۇل ئوينىشى مۇسۇلمانلار قائىدىسىدە سۇننەت ھېيىتلانغانلىقى ئۈچۈن، ئۇسسۇل ئوينىمسا بولمايدۇ. مۇشۇ زۆرۈرىيەتتىن، جۈۋان تويىدا مۇقەررەر مەشرەپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. تويغا كەلگۈچىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بەس-بەس بىلەن ئۇسسۇل ئوينىشىدۇ. بۇ مەشرەپ پەقەت جۈۋان بولغۇچىنىڭ خوشاللىقى ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلگەن بولغاچقا، نەغمە تېكىستلىرىگىمۇ:

ئاتنىڭ بالىسى تايلاق،
بىر ئوبدان قۇلان بولدى،
چاشۇاقنى ئۇزۇن سېلىپ،
بىر ياخشى جۈۋان بولدى،

دېگەن قوشاقنى سېلىپ، جۈۋان بولغۇچىنى تەبرىكلەيدۇ. بۇ توي،

كۈندۈزى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاش-چاي بېرىپ بولۇش بىلەن تەڭلا تۇگەيدۇ.

نىكاھ تويى مەشرەپلىرى بىر قەدەر كەڭ دائىرىلىك بولىدۇ. كۈندۈزى ئەتىگەندىن كەچكىچە قىزنىڭ ئۆيىدە مەشرەپ بولىدۇ. توي تاماملىنىپ، قىزنى يۆتكەپ كەتكەندىن كېيىن، ئاخشىمى يىگىتنىڭ ئۆيىدە مەشرەپ بولىدۇ. كۈندۈزدىكى مەشرەپكە تويغا كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى قاتنىشىدۇ. ئاخشىمى ئۆتكۈزۈلگەن يىگىتنىڭ ئۆيىدىكى مەشرەپكە، يىگىتنىڭ مەھەللىسىدىكىلەر قاتنىشىدۇ. بۇ، توي مەشرەپىنىڭ بىر خىل شەكلى.

توي مەشرەپىنىڭ يەنە بىر خىل شەكلىمۇ بار. دولان رايونلىرىدا ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىۋاتقان توي شەكلى جەھەتتىن بىر جاي بىلەن يەنە بىر جاي ئارىلىقىدا مەلۇم ئۆزگىچىلىكلەر بولغاچقا، مەشرەپلىرىمۇ ئوخشمايدۇ. ئالايلۇق، مارالبېشى ناھىيىسىدە نىكاھ تويلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئوغلاق ئويۇنى بولىدۇ. تويغا ئېيتقۇچى كىشى توي بىلەن ئوغلاق ئويۇنىغا تەڭ ئېيتىدۇ. تويغا كەلگۈچىلەر ئاتلىرىنى مىنىپ كېلىدۇ. ئېتى يوقلار، ئاياللار قاتارلىقلار مەشرەپ ئويناىدۇ. ئاتلىقلار ئوغلاق ئويناىدۇ. ئوغلاقنى قىز تەرەپ سېلىپ بېرىدۇ. ئوغلاق ئويۇنى مەشرەپ ئويۇنىنىڭ بىر خىل ۋاستىسى بولۇپ، ئوغلاقنى سېلىپ بەرگۈچى كىشى «ئالغان-ئالغانىنىڭ» دېگەن بولسا، كىمۇ ئېلىپ كەتسە شۇنىڭ بولىدۇ. توي ئىگىسى يەنە ئوغلاق سېلىپ بېرىدۇ. ئەگەر «ئالغان-ئالغانىنىڭ» دېمەستە ئېلىپ قاچقان بولسا، شەرەپ، ئېلىپ قاچقۇچىنىڭ بولىدۇ. لېكىن ئۇ، ئەتىسى بىر ئوغلاققا يانداپ تۆت-بەش ئوغلاق سېلىپ بېرىپ، ئاخشىمى بىر ئاخشام مەشرەپ قىلىپ بېرىدۇ ياكى ئوغلاق سېلىپ بەرمەسمۇ ئەھلى-مەھەللىگە مال ئۆلتۈرۈپ ئاش-چاي بېرىپ، ئاخشىمى مەشرەپ قىلىپ بېرىدۇ. بۇنداق سەۋەنلىكنى كۆزۈل ئېچىش مەقسىتىدە قەستەن ئۆزلىرى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بەزىلەر «ئالغان-ئالغانىنىڭ» قىلمىغان ئوغلاقنى ئېلىپ قېچىپ، ئىقتىسادىي

هالى ياخشى، ئويۇنخۇمار ئەھلى بۇرادەرلىرىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ تاشلايدۇ. بۇنىڭ ئوغلاق ئويۇنى ۋە مەشرەپىگە شۇ ئۆي ئىگىسى مەسئۇل بولىدۇ. تويدا ئوغلاق ئويۇنى ئويناشنىڭ ئاساسىي مەقسىنى، بىر جەھەتتىن دولانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئادەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشنى ئىپادىلىسە، يەنە بىر جەھەتتىن ئوغلاق ئويۇنى ۋاستىسى بىلەن مەشرەپ ئويۇنىنى ئۆزۈلدۈرمەي داۋاملاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئوغلاق ۋاستىسى بىلەن ئويىنىلىدىغان مەشرەپنىڭ ۋاقتى توي تۇتقىنىدىن كېيىن بولىدۇ. توي كۈنى قىزنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان، توي ئاخشىمى يىگىتنىڭ ئۆيىدە بولىدىغان مەشرەپلەرگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ.

قاتارى مەشرەپ

قاتارى مەشرەپ دولان رايونلىرىدا ئەڭ كۆپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ مەشرەپ ئاساسەن قىش كۈنلىرى بىكارچىلىق ۋاقتىدا ئۆتكۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن، كىشىلەر نۆۋەت بىلەن ئۆزلۈكىدىن مەشرەپ قىلىپ بېرىدۇ. بۇ، شۇ كىشىنىڭ يۇرت ئىچىدىكى ئادىمىگەرچىلىكىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئابروي-ئىناۋىتىگىمۇ ئالاھىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ. دولانلىقلار قولى ئوچۇق، مېھماندوست، ئويۇنخۇمار كېلىدۇ. باشقىلارنىڭ مەشرىپىنى ئويناپ، ئۆزى مەشرەپ بېرەلمىسە خىجىلچىلىق ھېس قىلىپ چىداپ تۇرالمايدۇ. شۇڭا، دولانلىقلار قىش كۈنلىرىدە ئارقا-ئارقىدىن قاتارى مەشرەپ قىلىپ، ئىنتايىن قىزغىنلىق ئويۇنلار بىلەن كۆڭۈل ئاچىدۇ. قاتارى مەشرەپنىڭ مەزمۇنى بىر قەدەر مول بولۇپ، مەشرەپتە ئۇسسۇلدىن باشقا، يوتا ئويۇنى، ئەرزىيەت ئويۇنى، ئۇنىكىدىن باشقا ھەر خىل تەقلىد ئويۇنلار تولۇق ئويىنىلىدۇ.

قاتارى مەشرەپنىڭ دائىرىسى ئاساسىي جەھەتتىن بىر مەھەللىنى ئاساس قىلغان بولىدۇ. گاھىدا ئايماق بويىچىمۇ ئۆتكۈزۈلىدۇ. مەشرەپكە كەلگۈچىلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا قارشى

ئىلىنىپ، يېراقتىن كەلگەنلەر تېخىمۇ ھۆرمەتلىنىدۇ.

تەكلىپ مەشرىپى

تەكلىپ مەشرىپى، بىرەر ئائىلىدە ئوغۇل بالىلىرى چوڭ بولۇپ يېگىتلىك قۇرامىغا يەتكەندە ئۇنى ياش-گۈدەكلەر تويىغا قوشۇپ قويۇش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئاتا-ئانىلار ئوغلى چوڭ بولغاندا مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى ياش-گۈدەكلەر ئارىسىغا قوشۇۋېلىشنى يېگىت بېشىدىن ئۆتۈندۇ. يېگىت بېشى كۆپچىلىككە مەسلىھەت سېلىپ، كۆپچىلىك قوشۇلغاندىن كېيىن ياشلار ئارىسىغا قوشۇۋالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ، يېگىتلىك قۇرامىغا يەتكەن ھېسابلىنىپ، ياشلار جامائىتىگە قوشۇلىدۇ. ياشلار ئارىسىدا بىر كىشىلىك سورۇن ۋە ھۆرمەتكە ئىگە بولۇپ، گەپ-سۆزلىرى ئىناۋەتكە ئېلىنىدۇ. سودا-سېتىق، ئېلىم-بېرىم ئىشلىرىدا ئائىلىسىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغان سالاھىيەتكە ئېرىشىپ، جەمئىيەتتىكى موقۇملۇق نەزىرىي قاتارىغا ئۆتىدۇ.

يەنە بىرى، يېراق-يېقىندىن ئۇرۇق-تۇغقان، ئەھلى يۇرتدىرلىرى كەلگەن بولسا، ئۇنى قولۇم-قوشنا، ئەھلى-مەھەللە بىلەن تونۇشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈنمۇ. مەھەللە ياكى كەنت بويىچە كىشىلەرنى ئاش-چايغا تەكلىپ قىلىپ، مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. مەشرەپتە ئۇلارنى كۆپچىلىككە تونۇشتۇرۇپ قويىدۇ.

شۇنىمۇ ئىزاھلاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بىرەر ئائىلىدە بالىلىرىنىڭ چوڭ بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن بېرىلىدىغان مەشرەپ، قىز بالىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. قىز بالا چوڭ بولۇپ بالاغەتكە يەتكەندە، مەشرەپلەرگە ئەۋەتمەيدۇ ياكى ئاتا-ئانىسى بىرگە بارىدۇ. باتلىق بولغاندىن كېيىن، ئەرلىرى بىلەن بىرگە بارىدۇ. ئۇنىڭغا ئاتا-ئانىلار ئارىلاشمايدۇ. يېراق-يېقىندىن كەلگەن ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئا-غىنىلىرىنى كۆپچىلىك بىلەن تونۇشتۇرۇشمۇ ئەرلەرنى ئاساس قىلىدۇ.

ناماقۇللۇق مەشرەپى

ناماقۇللۇق مەشرەپى، بۇ، مەشرەپتە ئىشتىراماغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار تەرىپىدىن كۆپچىلىكنىڭ ئەپۇ سوراش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپ بولۇپ، چوكراق سەۋەنلىك ئۆتكۈزگۈچىلەر مەشرەپ بېرىش ئارقىلىق كۆپچىلىككە ناماقۇل بولىدۇ. بۇ مەشرەپ، ئۆزلۇكىدىن ئەمەس، بەلكى مەشرەپنىڭ ئەرزىيەت ئۈستىدە چىقىرىلغان ھۆكۈمگە ئاساسەن ئىجرا قىلىنىدۇ. مەشرەپنىڭ قوغلاغانلار بولسا، ئۆزلۇكىدىن مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ ناماقۇل بولىدۇ. بۇنىڭ دائىرىسى، ئەسلىدە قايسى دائىرىدە خاتالىق ئۆتكۈزسە، شۇ دائىرىدە بولىدۇ.

ئاداۋەت يۇيۇش مەشرەپى

بىر يۇرتنا ئىككى كىشى ئاداۋەتلىشىپ قالسا، سەۋەنلىك ئۆتكۈرگۈچى تەرەپ خاتالىقىنى ھېس قىلغاندىن كېيىن بىر ئاخشام مەشرەپ قىلىپ، مەشرەپتە ئۆزى رەنجىتكەن كىشىنىڭ ئالدىدا ئۆرە تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ خاتا قىلغانلىقىنى بوينىغا ئېلىپ، ئەپۇ سوراپ چاي تۇتۇپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئاداۋەت يۇيۇلۇپ مۇناسىۋەت ئەسلىگە كېلىدۇ. چوڭ-چوڭ زىديە-تلەرمۇ، مۇشۇ ئارقىلىق ھەل بولۇپ كېتىدۇ.

قارلىق مەشرەپى

تۇنجى قار ياغقان كۈنى يېڭى قارنى مۇبارەكلەپ ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپ بولۇپ، بىر كىشى ياكى بىرنەچچە كىشى بىرلىشىپ بىر پارچە قەغەزگە بېيىت يېزىپ، قولۇم-قوشنا ياكى ئەل-ئاغىنىلىرىنىڭ ئۆيىگە بىر كىشىدىن ئەۋەتىدۇ. بېيىتكە مەشرەپتە يەيدىغان يېمەك-ئىچمەكتىن تارتىپ، سازچى، ئۇسسۇلچى، ساز تۈرلىرى،

ئويىلىدىغان ئويۇن قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بېزىلغان بولىدۇ. بىر كىشى قارىلقنامىنى ئېلىپ، مەلۇم باھانا-سەۋەب بىلەن قارىلىق تاشلىماقچى بولغان ئائىلىگە كىرىپ، نامىنى كىگىزنىڭ قېتىغا بولامدۇ ياكى دەرھال كۆرۈپ قالمىغدەك بىر يەرگە تىقىپ قويۇپ، خوشلىشىپ تالاغا چىققاندا، ئۆي ئىگىسىدىن سەل يىراقلىۋېلىپ: «قارىلىق بېسۋالمىسۇن!» دەپ قاچىدۇ. ئۆي ئىگىسى قارىلقنى تاپماي تۇرۇپ قوغلاشقا بولمايدۇ-دە، ئۆيگە كىرىپ قارىلقنى تاپقىچە قارىلىق تاشلىغۇچى يىراقلىۋالىدۇ. شۇڭا بەزىلەر پولو ئېتىپ، چىننىڭ ئاستىغا خەتنى قويۇپ، ئوستىگە تارشا قويۇپ، ئۈنىڭ ئوستىگە پولو ئوسۇپ ئېلىپ كىرىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. بۇ ئاساسەن قولۇم-قوشنىلار ئارا بولىدۇ.

قارىلىق تاشلىغۇچىنى تۇتۇۋالسا، مەشرەپنى قارىلىق تاشلىغۇچى تەرەپ ئۆزى بېرىدۇ ۋە قويغان شەرتلىرىنى ئۆزى ئورۇندايدۇ، ئەگەر تۇتالمىسا، قارىلىق بېسۋالغۇچى قارىلقنامىدىكى تەلەپكە ئاساسەن تەييارلىق قىلىپ، مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ۋاقىتتا بۇ ئويۇن ئويىنالمايدۇ.

قارىلقنامىنىڭ قىلىپلاشقان شەكلى بولمايدۇ. ھەرقايسى جايلاردا ئۆزلىرىنىڭ قائىلىستىگە يارىشا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە يازسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا قىزىقارلىق ئىبارىلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن مىللىي يۇراق چىقىپ تۇرىدۇ.

«قارىلقنامە» ئاساسەن مۇنداق شەكىل ۋە مەزمۇنلاردا بولىدۇ.

قارىلقنامە

خۇش نەسىبەت سۆۋغات قىلدى يىل بېشىدا ياغدى قار،
ئاق خالاتقا پۈركىنىپتۇ كائىناتنا ھەممە بار.
بۇ خۇشاللىق كۈنلىدە پەيزى سۈرمەكتۇر ھۆزۈر،
ئىشقسىز ئالەم ئارا نەگىلا بارسا خارى-خار.

قەدىمدىن قايتۇ بىزگە ، قاردا قارلىق تاشلىماق ،
بۇ سەۋەب بىلەن مۇھەببەت سىزگە يەتكەي بىقارار .
دىلدا مۇھەببەت بولمسا قىشقا تەمسىلدۇر كۆڭۈل ،
ئويىنماي ئۆتكەن ئۆمۈر كېتەر زىمىستاندەك بىكار .

تاللىدىم يۈرتتىن سىنى بۇرادىرىم قىلساك قوبۇل ،
نازۇ-نېمەت كەلتۈرۈپ ، مەشرەپكە سەن قىل ئىختىيار .
خۇددى جەننەت بەزمىدەك جايدۇغى تەل بولسۇن يانا .
ئوت بىلەن زىننەت بىلەن بۇ ئۆي ئىچى بولغاي باھار .

لازىمە تلىك يېمەك-ئىچمەكلەر تىزىلغان جوزىغا .
لالە رەڭلىك شام يېقىلغاي رەڭگى بولغايلار ئانار .
ساز چېلىپ ، تۇرلاپ مۇقام ، تۇرسا مۇقامچىلار كېلىپ ،
ئەھلى مەشرەپ كۆڭلىگە ئاندىن زىيادە پەيزى بار .

كەلتۈرۈڭ قالۇن . غىجەك ، داپ بىلەن دولان راۋاب ،
ۋە يەنە نەشپۈت . ئانار ، كىشمىش ، كاۋاپ ، تۇرسۇن قاتار .
مىرىۋاز ، يىگىت بىشى ، قىزىقچىلار كەلسۇن تامام ،
ئەھلى مەشرەپ قالمىسۇن يەتتىدىن-يەتمىش ياشار .

بەزمىدىكى ئىنتىزامغا يىگىت بىشى سالسۇن نەزەر ،
كىم خىلاپلىق ئىشنى قىلسا ، شۇ كىشى جازالىنار .
قازىبەگ قىلغاي ھۆكۈم ، ئىجراچى بولسۇن رەھىمسىز ،
كىم يامانلىق ئەيلسە ئۇ ، ئۆز-ئۆزىنى قاخشىتار .

ئىچكىلى بولسۇن مۇسەللەس ، قالمىسۇن تونۇر كاۋاپ ،
چۆنتەككە پۇلنى كۆپ سېلىڭ ، مىرىۋاز شاراقلىتار .

يوتنى قاتتىق ئېشىڭ تەگگەن يېرى ئېچىشقىدەك.
ياكرىسۇن پەلەككە كۆلكە سايرىسۇن قوشاقچىلار.

غۇنچە بويلۇق نازىنىندىن كەلسۇن ئاندا نەچچىسى.
سەرۋى قامەت بولسا بولغاي، بولمىسۇن سېمىز، ياكار.
تولغىسىپ ئويناپ ئۇسسۇل ناز بىلەن بەرگەي ھۇزۇر،
دىلدا مۇھەببەت قوزغىسا، ئويىنغىنى بولماس ىكار.

مەقسەت يېمەك-ئىچمەك ئەمەس، بۇ مۇھەببەتنىڭ ئىشى.
دىلدا ھەۋەس بولمىسا ئادەم دېگەن بېئىسار.
بارلىرىنى ئايماڭ ھەم يوقلىرىغا كايماڭ.
مەشرەپنى بەرمىسكىز يۈرت بىلەن سىز يانا بار.

مەشرەپ ئەس كەلگۈچى ئۇنىڭغا ھەم قىلار ئىلاج.
پەم بىلەن بارغان كىشى قولىدىن مەھكەم تۇتار.
نامىسنى تۇتقۇزۇپ ئېشەككە تەتۇر مىندۈرۈپ.
يۈزلىرىگە رەڭ بېرىپ ياندۇرسا ئۆيگە ئىختىيار.

قاچقۇچى كەتسە يىراق، تۇتماق ئۇنى ئاسان ئەمەس.
كىم چەپەر بولسا ئويۇندا شۇ كىشى ھەزمەن ئۇتار.
بارغۇچىنى قوغلىماس ئالىي سۈپەت بولسا كىشى.
مەشرەيكە تەييارلىق كۆرۈڭ، سۆزىمىز بولغاي قارار.

يۇقىرىقىلار پەقەت قارىلىقنامىنىڭ يېزىلىشتىكى بىر خىل شەكىلدىن ئىبارەت بولۇپ، يازغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ قابىلىيىتىگە ئاساسەن يازىدۇ. لېكىن مەزمۇن جەھەتتىن مەشرەيكە قويۇلغان شەرت مۇقەررەر ئىيادىلىنىشى كېرەك.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «دەردمەنلەر مەشرىپى» دەپ بىر

مەشرەپمۇ بار. بۇ مەشرەپ ئاساسەن، بويتاق ئەر-ئاياللارنىڭ بىر-بىرى بىلەن تونۇشۇپ مۇھەببەت ئىزھار قىلىشى. شۇ ئارقىلىق ئۆيلۇك-ئوچاقلىق بولۇپ قىلىشقا پۇرسەت يارىتىپ بېرىش مەقسىتىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭغا شۇ جايدىكى ئېرى يوق خوتۇنلار، خوتۇنى يوق ئەرلەرنىڭ ھەممىسى قاتنىشىشتىن باشقا ئەر-خوتۇنلارمۇ قاتنىشىدۇ. ئېرى بار، خوتۇنى بارلار ئۆز جورىلىرى بىلەن بىر-ئىككى ئولتۇرىدۇ. ئېرى يوق، خوتۇنى يوقلار بىر-ئىككى ئولتۇرىدۇ. بۇلار ئەر-ئايال ئارىلاش ئولتۇرىدۇ. مەشرەپ باشلانغاندا، يېڭىت بېشى ئاگاھلاندۇرۇپ (ئەر-خوتۇنلۇقلار ئولتۇرغان تەرەپنى كۆرسىتىپ): بۇ تەرەپكە تەگمەيمىز، بۇ تەرەپكە (بويتاقلار تەرەپنى كۆرسىتىپ) ئوخشەت دەپ، ئوخشەت قىلىدۇ. بويتاق ئەر-ئاياللار بىر-بىرلىرى بىلەن ئوسۇل ئوينىشىدۇ، دەررە ئويناپ بېيىت-قوشاقلار ئېيتىشىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئۇلار ئۆزئارا تونۇشىدۇ. بۇ ئويۇن بويتاقلارنىڭ ئۆزئارا تونۇشۇپ، مۇھەببەتلىشىش ۋە ئۆيلۇك-ئوچاقلىق بولۇپ قىلىشدا مۇھىم رول ئويناپدۇ.

دولان مەشرەپلىرىنىڭ تۈرلىرى يەرلىك ئالاھىدىلىككىمۇ ئىگە. بەزى رايونلاردا بۇنىڭدىنمۇ كۆپ تۈرلەر بار. دولان رايونلىرىدىن مارالبېشى ناھىيىسىدىكى مەشرەپ تۈرلىرى تېخىمۇ كۆپ. مەسىلەن: بازار كۈنلىرى بىرقانچە ئەلنەغمىچىلەر بىرلىشىپ بىرەر چوڭ ھويلىغا كىرىپ نەغمە باشلاش بىلەن تەڭ، بازارغا كەلگەنلەر بىر دەمدىلا ھويلىغا توشۇپ كېتىدۇ. كىشىلەر داپنىڭ ئۈدارى بىلەن بەڭ ئۆزىنى تۇتالماي ئۆزلۈكسىز ئوسۇلغا چۈشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەشرەپ باشلىنىپ كېتىدۇ. مىرئاز دىن بىرى چىقىپ چۆچەكلىرىنى شاراقلىتىپ: پالاندىن مونچە پۇل كەتتى، پوكۇنىدىن مونچە پۇل كەتتى، دەپ توۋلاشقا باشلىغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئۆزلۈكىدىن ئوسۇلچىلارنىڭ بېشىدىن پۇل ئۆرۈيدۇ. بۇ پۇلنى مىرئاز تاپشۇرۇۋېلىپ، پۇل بەرگۈچىنىڭ نامىنى كۆپچىلىك ئارىسىدا ئېلان قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئايىرىپ نەغمەكەشلەرنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. مەردلىك قىلىپ

پۈل ئۆرۈيدىغانلار كۆپ چىقىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بەغمىكەشلەرنىڭ ئىش ھەققىمۇ تەرىلىپ قالىدۇ. بۇنداق مەشرەپنىڭ قاتناشچىلىرى ناھايىتى كۆپ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئائىلە مەشرەپلىرى، ئېتىز مەشرەپلىرى، ئاشپۇزۇل مەشرەپلىرى قاتارلىق نۇرغۇن مەشرەپلەر بار. بۇلاردىن ئاساسلىقى يۇقىرىقىلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

4. دولان مەشرەپلىرىدىكى ئويۇن شەكىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەزمۇنلىرى

دولان مەشرەپ-مۇڭاملىرى، مۇھەببەت، ئادالەت، سادىقەت، باتۇرلۇق، ئىناقلىق قاتارلىق مول ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى، لىرىكىلىق ھېسسىياتنى ئىگە نەپىس ھەرىكەت شەكىللىرىگە مەركەزلەشتۈرۈگەن بولۇپ، كىشىدە چوڭقۇر ئىستېتىك زوق قوزغايدىغان ئەلنەغمە، ئۇسسۇل، بېيىت ئېيتىشىش، ئەرزىيەت ئويۇنى قىزىقچىلىقى قاتارلىق تۈت مۇھىم سىستېمىلىق، يۈرۈشلەشكەن تەركىب ئاساسىدا كۆپلىگەن قىزىقچىلىق ۋە تەقلىد ئويۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ ئويۇن تەركىبلىرى دولان مەشرىپىنىڭ بىر پۈتۈن تولۇقلىنىشى جەريانىدا مەشرەپ تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ كۆپىيىشى، ئازىيىشى قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي ياسۇچىلارنى باشتىن كەچۈرۈشى ئارقىلىق تاللىنىپ، مۇكەممەل سىستېمىلاشقان.

دولان خەلقى ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا مەشرەپ مەزمۇنلىرىنىڭ رېئاللىقى، ئىدىيۇلىكى جەھەتتىكى مەزمۇنلارنى يەكۈنلەپ، ئەجدادلارغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا ئەۋلادلارنى تەربىيەلەپ، مەدەنىيەتكە يۈرۈش قىلىپ يۈرتنى باشقۇرۇش ئىشلىرىغا پايدىلىق بولغان ئېپىك مەزمۇنلارنى دراماتىك ئۇسۇل بىلەن سەنئەتنىڭ ھەرىكەت شەكلىگە مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۆزلىرىنى مەدەنىيەتلىك، ئەدەپ-ئەخلاقلىق، مېھماندوست، ئىنتىزامچان، مۇلايىم قىلىپ تەربىيەلەپ كەلگەن.

دولان مەشرەپنىڭ ئويۇن شەكىللىرى ئىنتايىن قىزىقارلىق بولۇپ، بۇ ئويۇنلار بىر جەھەتتىن كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى جانلاندۇرسا، يەنە بىر جەھەتتىن ئۇنىڭ ھەربىر تەلىرى، ناخشا-قوشاق تېكىستلىرى مۇھىم دېداكتىك مەزمۇنغا ئىگە بولغاچقا، دولان مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن. دولان مەشرەپى، ئەلنەغمە، ئۇسسۇل، پوتا (دەررە)، ئەرزىيەت قاتارلىق تەركىبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا قىزىقارلىق شەكىل ۋە مۇھىم مەزمۇنلارغا ئىگە. بۇلار ئاساسەن مۇنداق تۆت خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.

مۇقام (ئەلنەغمە)

دولان مەشرەپى ئەلنەغمە ئارقىلىق ئۆزنىڭ سۈپىتىنى شەكىللەندۈرەلەيدۇ. مەشرەپنىڭ مۇقەددىمىسى مۇقام بىلەن باشلىنىپ، مۇقام راۋاقا ئاساسلىنىدۇ. ئەلنەغمە بولمىسا، مەشرەپمۇ بولمايدۇ.

مەشرەپ باشلىنىش بىلەن تەڭ مۇقەددىمە راۋاقتىن باشلىنىدۇ. بىرنەچچە داپچىلار قولىغا داپنى ئېلىپ، چالماستىن داپ بىلەن يۈزىنى يەلپۇپ تۇرۇپ ئاۋۋال ناھايىتى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن «ۋاي ئاللا! ... ۋاي ئاللا! ... ۋاي ئاللا! ...» ياكى «ۋوي-ۋوي! ... ۋوي-ۋوي! .... ۋوي-ۋوي! ...» دەپ توۋلاپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلاردىن بىرى ناھايىتى يېقىملىق ھالدا ئىككى كۇپلېت مۇقام ئوقۇيدۇ. بەزى مۇقاملارغا كەلگەندە ناشتىكى ۋاي ئاللا ياكى ۋوي-ۋوي دېگەنىنى مۇقامنىڭ بېشىدا ئەمەس، بەلكى ئاخىرىغا چۈشۈرۈپمۇ ئوقۇيدۇ. مۇقام بىر كىشى تەرىپىدىن ئېيتىلىپ، ئاخىرىغا كەلگەندە داپچىلارنىڭ ھەممىسى تەڭلا جور بولىدۇ.

داپچىلارنىڭ مۇقام توۋلىغاندا داپنى چالماستىن داپ بىلەن ئاغزىنى توسۇپ، يۈزىنى يەلپۇپ تۇرۇشى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇنىڭ سەۋەبلىرى مۇنداق بىر قانچە خىل بولىدۇ:

بىرىنچى، مەشرەپ مۇقەددىمسىدىكى مۇقام تېكستلىرى ئاساسەن بەندىنەسىمەت خاراكتېرىدە بولۇپ، ئۇ، كىشىلەرنىڭ دىلىنى مۇڭلۇق كۈيلەر بىلەن ئىرىتىپ تەسىرلەندۈرۈشنى مەقسەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، راۋاب بىلەن غىجەكنىڭ ناشقا حالەتنىڭ ئازلىشىغا مۇقام تېكستلىرىنى ئۆزگەرتىش قويۇشنى پائۇرمايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، مۇقەددىمە قىسمىدا ئۇسسۇل ئويناشمۇقاجقا، داپ چېلىشنىڭ رۇرورىنى بولمايدۇ.

ئىككىنچى، مۇقامچى مۇقام ئوقۇغاندا داپ بىلەن يۈزىنى يەلپۇش ئارقىلىق ئۆزىگە شامال كەلتۈرىدۇ.

ئۈچىنچى، مۇقامچىلار مۇقامنى يۇقىرى ئاۋازدا كۈچەپ ئوقۇلايدىغان بولغاچقا، كىشىلەر ئالدىدا ئېغىزلىرىنىڭ چوڭ ئېچىلىپ كېتىشلىرىنى كىشىلەرنىڭ بەرەڭدىن يوشۇرۇش ئۈچۈن، داپنى يۈزىگە دالدا قىلىپ، يۈزىنى كىشىلەرگە كۆرسەتمەيدۇ.

مۇقامنىڭ باش-ئاخىرلىرىغا قوشۇپ ئېيتىلىدىغان «ۋاي ئاللا!» ياكى «ۋوي-ۋوي» دېگەنىنىڭ مەنىسى توغرىسىدا ھازىرچە بىرلىككە كەلگىنى ئادەم قېچقىرىش، ئادەم يىغىش مەنىسىدە، دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. مېنىڭچە بۇ قاراش دەلىل-ئىسپاتلىرىنىڭ ھازىرقى ئۇ ياكا ئالىمەتلىرىدىكى ئادەم يىغىش ۋاقتىغا سېلىشتۇرغاندىمۇ، ناھايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ. مەسىلەن: مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرىدا قىش كۈنلىرى قار ياغقاندا ياكى ھەر شەنبە كۈنلىرى ئەتىگەندىلا بىر ئادەم بىر ئېگىزلىكتە تۇرۇپ ئۇقىرى ئاۋاز بىلەن «ۋوي-ۋوي!...» ياكى «ھوي-ھوي!...» دەپ ئوۋلايدۇ. بۇ ئاۋازنى ئاكلىغۇچىلار ئۆزىنى ئۇۋىغا چاقىرىق قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىدۇ-دە، شۇ ھامان ئۆي-ئۆيلەردىن ئادەملەر چىقىپ، چاقىرغان جايغا بېرىپ توپلىشىدۇ. بىر دەمدىلا پۈتۈن مەھەللە خەلقى جەم بولۇپ ئۇۋىغا تەييارلىنىدۇ. ھەممە ئادەم بىر سەپ بولۇپ بېرىم ھالقا شەكىللەندۈرۈپ، ئۇدۇللاپ چاقىرىلارنى دەسسەپ ماڭىدۇ، ھەتتا ئول چاقىرىلار بولسىمۇ، پاندىياستىن قايرىپ ئۆتىدۇ. ھەر ئونبەش كىشىگە بىر

ئادەم مەسئۇل بولىدۇ. كىمنىڭ ئالدىغا ئۆز چىقسا، دەرھال چوماق ئاتىدۇ. ئۇنىڭغا ياندىپ يەنە بىرقانچىسىنى تەڭ ئاتىدۇ. ئۇ يىقىلغاندا، مەسئۇل بولغان كىشى ئۇنىڭ كىمگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئۈيرۈپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ چوماقلىرىدىن بىرمۇ ئۆز قۇتۇلالمايدۇ. ئەگەر، چوماق تەگمىگەن بولسا، ئارىلاپ قارىغا كۆتۈرگەنلەرمۇ بولغاچقا، قارىغىسىنى قويۇۋېتىدۇ. ئۇنى قارىغا ئوتتۇرالىدۇ. كەچتۇرۇن ئوددىن يانغاندا، ھەربىر ئادەم بىر قانچىدىن ئۆز غەنىمەتلىرىگە ئېرىشىدۇ. ئەگەر ئۇ كىشى «جان» سوقالمىغان بولسا، ياشقىلار بىر-ئىككىدىن ئۆتۈنۈپ بېرىپ، ئۇ كىسىمۇ ياشقىلار بىلەن ئوخشاش غەنىمەتكە ئېرىشىپ، ئۆيلىرىگە قۇرۇق قول يانمايدۇ. ئۆز ھەرىكەتلىرىدىن تەتقىقاتتىكى بەزى سوئاللارغا جەرمەن جاۋاب تاپقىلى بولىدۇ.

مەشرەپ مۇقەددىمسىدىكى مۇقامدىن كېيىن، مۇقام ئۇلاكلىرىنىڭ ئۇسسۇلۇق ئەمەل قىسمى باشلىنىدۇ. ئۇ چاغدا، ئەمەلكەشلەر مەشرەپنىڭ كەيپىياتى، ئۇسسۇلچىلارنىڭ مىجەز-خۇلقى، ئانىروى-ئىناۋىتى، يېشى، جىنسى، ئەخلاق سۈپىتى، كېيىنىشى، تەقى-نۇرقى قاتارلىقلارنى بەزىدە ئۇنۇپ، ئۇسسۇلىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىغا كەلگەندە شۇنىڭغا باب كېلىدىغان، ئۇسسۇلچىغىمۇ ماس كېلىدىغان تېكىستلەرنى ئاللاپ، بىر قەدەر ھېسسىياتلىق، ئۇسسۇلچىلاردا قىزغىن كەيپىيات ھاسىل قىلىدىغان:

دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر توپ ئوغراق تولغىماج،
ئوستىدە چاتىگا تىزىپتۇ ئالا بويىاق قارلىغاج.
ئالا بويىاق قارلىغاچنىڭ بويىغا گىرە سېلىپ،
مەيلى بارمۇ، مەيلى يوقمۇ قارتۇالغىن ئويىنىغاچ.

ئاي دېسەم ئايدىنمۇ گۈزەل يۈزلىرىڭ تۇرسا سېنىڭ،
جان دېسەم جاندىنمۇ تاتلىق سۆزلىرىڭ تۇرسا سېنىڭ.
ئوتمىدىڭ، ئاتەشمىدىڭ قايدىن تۇتاشتىڭ سەن ماڭا،
ناز بىلەن ئويناشلىرىڭ ھەم كۆيدۈرۈپ تۇرسا سېنىڭ.

ئاق له يلى، قىزىل له يلى،
باغدا قىللىق سه يلى.
يار تۇتامدۇ-تۇتمامدۇ
خېنىمنىڭ ئۆزىنىڭ مه يلى.

بارارغا يوللۇرۇق بولغاي،
قىزىل گۈل هه مرىهىڭ بولغاي.
سېنىڭدەك نازىمەن يارغا،
مېنىڭدەك قۇللىرىڭ بولغاي.

يايرىمنىڭ قارا ساچى،
چۈشه مدۇ زاكاقىغا،
ئاغزىغا سۆيۈپ تۇرۇپ،
قارايلى سىياقىغا.

دېگەندەك تېكستلەرنى ئوقۇپ، ئۇسسۇلچىلارغا ئىلهام بېغىشلايدۇ. نەغمە ئۇدارى بىلەن شوخ تېكستلەر ئۇسسۇلچىلارنىڭ تەكلىپ قىلمىسىۋ ئۆزلۈكىدىن ئارقا-ئارقىدىن سورۇنغا چۈشۈپ ئۇسسۇل ئويناپ كېتىشىدە مۇهىم رول ئويناىدۇ.

ئۇسسۇل

دولان ئۇسسۇلى ئۆزىنىڭ ئون ئىككى يۈرۈشلۈك دولان مۇقامىغا ئويىلىدىغان جەڭگىۋار ئۇيغۇر ئۇسسۇلى بولۇپ، ئۇ مەشرەپتىكى مۇقەددىمە، چېكىمە، سەنەم، سەلقە، سېرىلما قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بەش ئۆزگىرىشلىك ئاهاڭ ئاساسىدا، ئۇسسۇلنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان تۆت هەرىكەت باسقۇچى بىلەن ئويىلىدۇ. دولان ئۇسسۇلىدىكى هەرىكەتلەر ئاساسەن ئېيتىدائىي ئۇيغۇچلىق ئېگىلىكى ئەمگەك پائالىيەتلىرىنىڭ تەقلىدلىرىدىن ئىبارەتتۇر، هەربىر

باسقۇچتىكى ئۇسسۇل ھەربىر تەلىرىدىن ئىپتىدائىي دەۋرگە ئائىت نۇرغۇن ئەمگەك ئوبرازلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە ھەر خىل قاراشلار بار بولسىمۇ، ئۇسسۇل تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىۋاتقانلىرىنى ئەزەردە تۇتقاندا، مەشرەپ مۇقەددىمسىدىكى مۇقامنىڭ ئالدى-كەينىگە قوشۇلۇپ ئېيتىلىدىغان «ئاللا!»، «ۋوي-ۋوي» سۆزلىرى ئادەم چاقىرىپ ئوۋغا تەيارلىق كۆرۈشىنى ئىپادىلىسە، «چېكتىمە» باسقۇچىدىكى ئۇسسۇلچىلارنىڭ قوللىرىنى ئوڭ-سولغا تاشلاپ، ئوڭغا يېرىم، سولغا يېرىم بۇرۇلۇپ ئويناشلىرى ئوۋچىلارنىڭ قېلىن چاتقاللارنى ئېككى تەرەپكە قايرىپ ئوۋ ئىزدەۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئۇسسۇل ئەر-ئايال بىر جۈپتىن بولۇپ ئويىنىلىدىغان بولغاچقا، ئايال ئەرگە ماسلىشىپ بەزىدە ئوڭ قولىنى، بەزىدە سول قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، خۇددى ئەرلەرگە مەشئەل يورۇتۇپ بېرىۋاتقاندەك ھەربىرىدە بىلەن ئويناىدۇ. ئاياللارنىڭ ئوۋغا قاتنىشىش، ئەرلەرگە ياردەم بېرىش پائالىيىتى ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق دەۋرىدە خوتۇن-قىزلارنىڭ ئەمگەك تەركىبى ئىدى. چېكتىمىدە بۇ مەزمۇن روشەن ئىپادىلىنىدۇ. ھالبۇكى، ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق ئىگىلىكى دەۋرىدە «ئۇلار كۆپىنچە توپ-توپ بولۇپ ئوۋ قىلىشقاندى. ئوۋغا گۈرۈپپىنىڭ چوڭ ياشتىكى ئەركەكلىرىنىڭ ھەممىسى قاتناشقان. خوتۇن-قىزلار ئوزۇق بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىش بىلەن شوغۇللانغان. ئۇچى ئۆتكۈر ئاددىي تاياق قورال ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغان. ئۇلار ئۆسۈملۈكلەرنىڭ مېۋە ۋە يىلتىزلىرىنى، تۇرلۇك ئوتلارنىڭ ئۇرۇقلىرىنى، ياڭاق ۋە ياۋا مېۋىلەرنى يىغقان. شۇنىڭدەك ئۇششاق ھايۋانلارنى — تۈلۈم چاشقان، پاقا ۋە كەسىلگەن چۈكلەرنى تۇتۇشمۇ يىغىش ئىشىغا كىرگەن. ئاياللار بۇ ئۇششاق ھايۋانلارنى تاياق بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەن» (1). مانا مۇشۇنداق ئىنسانىيەتنىڭ پۈتۈن ھاياتى ئوۋچىلىق ئەمگىكىگە باغلىق بولغان

---

(1) م. س بوتىنوۋا: «دىن قانداق بەيدا بولدى؟» 51-بەت.

دەۋرلەردە ئاياللار ئەرلەرنىڭ ئوۋ ئىشلىرىغا ياردەم بەرگەن.

چېكىنمە ئۇسسۇلىدىكى ئاياللارنىڭ ئوۋغا قاتنىشىش ھەرىكىتى كىشىنى ھەرگىزمۇ ئەجەللەندۈرمەيدۇ. دولان ئاياللىرى ئەرلەرگە ئوخشاش قاۋۇل، ھەيرەتلىك كىلىدۇ. ئەرلەر قىلغان ئەمگەكنى ئوخشاشلا قىلالايدۇ. ئائىلە ئەمگىكىدىن باشقا، دېھقانچىلىق ئەمگىكى، ئونون توشۇش، چارۋا بېقىش قاتارلىق ئەڭ ئېغىر ئەمگەكلەردىنمۇ ئەرلەرگە تەڭ تەڭ باردەملىشىدۇ. قاپقان قويۇپ ئوۋ تۇتالايدۇ. ئۇز ئىزدىيەلەيدۇ. چارۋىچىلارنىڭ ئاياللىرى ئوۋچىلىققا ئەرلىرىدىنمۇ ياماتراق كىلىدۇ.

« چېكىنمە » ئاسقوچى تاماملاغاندىن كېيىنكى ئۇسسۇلنىڭ ئىككىنچى ياسقوچى « سەنەم » قىسمىدا. ئۇسسۇل ھەرىكىتى « چېكىنمە » ئاسقوچىدىكى سالماق، ئاستا ئويناشتىن ئۆزگىرىپ، ھەرىكەت تېزلىشىدۇ. ئەر-ئايال قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئاھاينى بېقىن ھالدا ئوخشا ۋە سولغا ئۆۋەت بىلەن نولۇق ئايلىنىپ ئويناىدۇ. يۇنىڭدا ئۇسسۇل ھەرىكىتى ئوۋچىلارنىڭ ئوقيا ئېتىش، ھايۋانلار بىلەن ئېلىشىش ھەم ئونى يوقتىش قاتارلىقلارنى ئىپادىلەپ، گاھىدا ئىلگىرىلەپ، گاھىدا چېكىنىپ ئويناىدۇ.

ئوچىنچى ياسقوچ « سەلقە » دە، ئۇسسۇل بەنە بىر قېتىم ئۆزگىرىپ، جۇپ-جۇپى بىلەن ئويناۋاتقان ئۇسسۇلچىلار تۈرۈپلا بىر-بىرىنىڭ ئارقىسىغا تىزىلىپ ئويناپ، بىر قۇردىن چوڭ بىر دائىرە (ھالقا) ھاسىل قىلىدۇ. ئۇسسۇلچىلار ئاشۇ دائىرە بويىچە ئوخشاش ھەرىكەت بىلەن قاتار تىزىلىپ مېڭىپ ئويناىدۇ. بۇ ئۇسسۇل ھەرىكىتى قەدىمدىن ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئوۋچىلىق ھەرىكىتى بىلەن ئەينەن ئوخشىشىدۇ. مەن دولانلىقلارنىڭ ھەرخىل ئوۋلىرىغا كۆپ قېتىم قاتناشتىم. ئوۋچىلارنىڭ سانى ئاز بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئوۋچى « يۇتۇق » (1) نى كۆرگەندىن كېيىن،

---

(1) يۇتۇق ــ قىرغاۋۇل، توشقانلارنىڭ ئوۋۇسى.

دەرمال دائىرە ھاسىل قىلىپ. ئوڭنى ئۆڭىسىدىن ئورگۈتمەستىن ئوتتۇرىغا ئېلىپ ئايلىنىشقا باشلايدۇ. ئايلانغاندا بىر قولىغا تۇماقنى ئىلىپ قارچىغا كۆتۈرگەندەك پېرىم ئېگىز قىلىپ. بىر قولىدا ئۇتقان جۇمباق ياكى باشقا ئۇسسۇل ھەرىكىتىگە ئوخشاش كەينىگە ياشۇرۇپ ماڭىدۇ. بۇ ھەرىكەتنى ئۆز ئىرغاۋۇل. ئوشتان، قورۇق، جايىدىن مىدىرلىماي ئۇلۇغسىغا ئېچىمۇ-ياپماسلىق باغلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇيغۇرلىك نەغرا ئېچىدا دائىرە ھاسىل قىلىپ بارغاسىرى بېقىلىدۇ. ئىلگىرى-ئۇچ ئايلىنىش كېيىن، بىراقلا ئارقىغا بۇرۇلۇپ. ئاۋۋال كۆيرىكەن قولىنى يەنسە باشلاپ ئارقىغا يوشۇرغان قولىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ. ئوڭنى ئۈيۈنسىزلا چېنىۋالىدۇ. مۇشۇنداق چارە بىلەن مەنتا ئوتتۇنچىلارمۇ جاكىلالغا بېرىپ كەلگەچە بىر-ئىككىدىن ياكى بىر يېچىدىن يوشقان سوقىدىغان نەۋزالار دائىم يولۇپ تۇرىدۇ. كەرچە بۇ، ئووچىلىقنىڭ ئاماپىسى ئادەتتىكى ئۇسسۇل بولسىمۇ. مۇشۇنداق دائىرىكە ئىلىپ ئالدىنى توسۇپ ئارقىغا كۆچۈك ماياسىمۇ ئۇيۇش مۇمكىن.

دولان ئۇسسۇلىنىڭ سەلقە باسقۇچىدىكى دائىرە ھاسىل قىلىش. قول ھەرىكىتى. ئارقىغا بۇرۇلۇش ئاتارلىقلار دائىرە ھاسىل قىلىپ ئوڭ چىنە-ئى ھەرىكىتى بىلەن قىلچە بەرقىلەنمەيدۇ.

ئۇچىنچى. ئۇسسۇل ھەرىكەت باسقۇچىدىكى «سەلقە» نىڭ ئاخىرلىشىي بىلەن مۇقام ئۆزگىرىدۇ. ئاخشا-مۇزىكىنىڭ رىتمىمۇ ئەكسىنى بولۇپ دائىرە تارچىلىپ. ھەممە ئۇسسۇلچىلار ئەگىشىپ-ئەگىشە ھالدا بىر دەم ئوتقا، بىردەم سولغا يېغىرلاپ جۇرىلىپ ئويناپ، بۇ باسقۇچ. ئۇسسۇلنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچى بولۇپ «سىرتىغا» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىكى ھېسسىيات ئاھايىتى قايناق بولۇپ. مەزمۇن جەھەتتىن. خۇشاللىق ئەتىنەسىنى ئىپادىلەيدۇ.

دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئويىلىش شەكلى. ئۇسسۇل باسقۇچلىرى ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ. دولانلىقلار جەنۇب جانلاردا ئىراق-ئىراق جۇغرابىيىلىك شارائىتتا ياشىغانلىقى ئۈچۈن. ئۇسسۇل ھەرىكىتىدە

بەزى رايونلاردا تولۇق ئوينالسا، بەزى رايونلاردا كەم ئويناش، بەزى رايونلاردا كۆپ ئۇدار بىلەن بىر ھەرىكەت تاماملانسا، بەزى رايونلاردا ئۇنىڭدىن ئاز ئۇدار بىلەن بىر ھەرىكەت تاماملىنىشتەك تەبىئىي ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: بىر-بىرىگە قوشنا بولغان مارالبېشى ناھىيىسى بىلەن مەكىت ناھىيىلىرىدىكى دولان ئۇسسۇلى ئوخشاش بولۇپ، بۇ ئىككى ناھىيىگە يېراقراق بولغان ئاۋات ناھىيىسىدىكى دولان ئۇسسۇلىغا سېلىشتۇرغاندا، مەلۇم پەرقلەر كۆرۈلىدۇ. مەكىت، مارالبېشىدا سەككىز ئۇدار ئىچىدە بىر ھەرىكەت تاماملىنىدۇ. ئاۋات ناھىيىسىدە 32 ئۇدار ئىچىدە بىر ھەرىكەت تاماملىنىدۇ. ئۇسسۇلنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچىدىكى «سەلقە» ھەرىكىتىدە مەكىت، مارالبېشى ۋە يەكەن ناھىيىسىنىڭ دولان يېزىلىرىدا بىر-بىرىنىڭ كەينىگە ئەگىشىپ چوڭ دائىرە قىلىپ چەمبەر شەكىلدە ئويناپدۇ. ئاۋات ناھىيىسىدە «سەلقە» ھەرىكىتىدىكى دائىرە بولۇپ ئويناش ھەرىكىتى ئوينالماستىن، بىر جۇپ-بىر جۇپتىن بولۇپ ئايلىنىپ ئويناپدۇ.

دولان ئۇسسۇلىنىڭ تەتەنە قىسمى بولغان سېرىلما باسقۇچى ھەممە دولان رايونلىرىدا ئوخشاش بولۇپ، ئاجايىپ قىزغىن ئويناپ، ئۇسسۇلچىلار بىلەن نەغمىكەشلەر ئارىسىدا بەسلىشىش يۈز بېرىدۇ. بەزى ماھىر ئۇسسۇلچىلار «سېرىلما»نى ئاھايىتى ئۆزۈن داۋاملاشتۇرۇپ ئويناپ، ھەمراھلىرىنى ۋە پۈتۈن سورۇندىكى ئويناۋاتقان ئۇسسۇلچىلارنى ھاردۇرۇپ، ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ. ھەتتا داۋاملىق يېقىراپ ئويناپ، نەغمىكەشلەرنى ھاردۇرماقچى بولىدۇ. نەغمىكەشلەر ھېرىپ قالغان ئەھۋالدا، ئۇسسۇلچىنى تېرىكتۇرۇپ ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن، بىر قەدەر قوپالراق ۋە يالىڭاچ بولغان قوشاقلار بىلەن «سىقىم» قىلىپ، نەغمىسىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. سىقىم قوشاقلىرى قوپال بولسىمۇ، مەشرەپ تەرتىپى بويىچە ئۇسسۇلچىلار تېرىكمەيدۇ. «سىقىم» قوشاقلىرىدا:

بىر چۆنەككە ھىلە تېرىدىم،
بىر چۆنەككە سوغۇپىياز.
باغدىكى سولتەك ئېشەكنىڭ
ئاشنىسى مەمەتنىياز.

ئېشەك ئالدىم ئايىپشدا،
توقۇمى قايتۇ يار بېشدا،
ئالتە قاغا بىر بولۇپ،
نەغمە قېپتۇ ھەم بېشدا.

ئالتە پۇلغا ئۆپكە ئېلىپ
ئاستىم ئېشەكنىڭ قارنىغا.
ئۆپكە-شامبا كۆچ كېلىپ،
تەپتى خوتۇنىنىڭ قوغىغا.

روزىنىڭ ئوتتۇزىدا
مۇزدەك ياسانغان بۇ جۇۋان،
توك تېرەككە پۈتلىشىپ،
ئاتتەك ئوسۇرغان بۇ جۇۋان.

ئاپتاپ چۈشتى باشىمغا،
كۆڭ چۈشەرىي بىلمىدىم.
بېشىمغا ياغلىق چىگىپتۇ،
تاز ئىكەنىنى بىلمىدىم.

ئاق چەكمەن قىزىل چەكمەن،
رەڭدە بويىغان چەكمەن.

يىگىتلەرنىڭ دەردىدە
چوكانلار تېخى دەردىمەن.

مەن باردىم ئاقاللىققا.
مەيدىمنى ياقاللىققا.
چوكانلار كۆيۈپ قاپتۇ
يۈڭ مەيدە ساقاللىققا.

ئاتنىڭ يالىسى تايلاق
يېمەيدۇ بىسلىغانىنى.
يىگىتلەر يارا تمايدۇ
چوكانلار ئوسۇرغانىنى.

ئات مىنسەممۇ ئويناپمەن،
مىنمىسەممۇ ئويناپمەن.
كۆزىگە ئىلمىغان يارنىڭ
يېشىغا دەسسەپ ئويناپمەن.

دېگەندەك ئوخشاش مەلۇم قاراتمىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە مەزىل-چاقچاق قوشاقلىرىدىن باشقا، ئوسۇل ئويىنىغۇچىغا سىر قىلىدىغان مۇناسىۋەتلىك رىۋايەت، چۆچەكلەرگە ئاساسەن ياكى شۇ كىشىنىڭ رېئال شەكلى ياكى كەچۈرمىشلىرىگە ئاساسەن قوشاق قوشۇپ «سىقىم» قىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن پېشقەدەم‌لەرنىڭ رىۋايەت قىلىشچە: قاراقىرچىن، يەنى قەشقەر دەريالىرىنىڭ ئاياق قىسمى بويىدا دولانلىقلارنىڭ «ئاپپاگزى» (ھازىرقى بەختى بەگنىڭ چىگىلىكى) دېگەن سىر يۇرتى بولۇپ، بۇ جايىنى موللا مېھمان ئىسىملىك بىر كىشى ئاشقۇرىدىكەن. شۇ ئەتراپتا ياراتاي ئىسىملىك بىر ئۇچى بار بولۇپ، موللا مېھمانىنىڭ قېرى خوتۇنىغا ئاشىق-بىقارار ئىكەن.

باراتاي قېرى خوتۇننىڭ ئىشقىدا چۆلمۈچۆل يۈرۈپ ئۇۋ ئۇۋلاپ، تاپقىنىنى موللا مېھمانىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىدىكەن. مۇشۇنداق كۈندىن-كۈن ئۆتۈپ، باراتاينىڭ ئىشقى سەۋدايى بېشىغا ئۆرلەپ مەجنۇنلۇق ھالىتىگە كەپتۇ. ھە دېتا چاچلىرىنمۇ ئالدۇرماپتۇ. قېرى مەشۇقىنى خۇش قىلىش ئۈچۈن، ئۇۋ-نىڭ ئۈششاقلىرىنى ياراتماي. چوگىنى ئىزدەپ چېقىپ بىر توغراقلىققا كىرگەندە، مىنىپ كەلگەن شىرغا بايتىلىنى باغلاپ قويۇپ كېيىك ئىزدەشكە باشلاپتۇ-دە، بىر كەم بولغاندا شۇنداق قارىسا، يېراقتا بىر كېيىك كۆرۈنىپتۇ. قولىغا مىلتىقىنى ئېلىپ بىر ئاتقانكەن، ھېلىقى كۆرۈنگەن ھايۋان جايىغىلا يىقىلىپتۇ. باراتاي خۇشاللىقىدا يۈگرەپ قېشىغا بارسا، ئۆزىنىڭ مىنىپ كەلگەن بايتىلى ئىكەن. ئەسلىدە ئۇ قېرىنىڭ ئىشقىدا ئات مىنىپ كەلگەنلىكىنمۇ ئونتۇغانىكەن.

شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئەھۋال يات يۈرسە تىتىلا يۇرت ئىچىگە يېيىلىپ كېتىپتۇ. باراتاي بايىقىدىنمۇ ئايرىلىپ، قېرىنىڭ ۋىسالىغمۇ يېتەلمەي، بىر كۈنى مەشرەپكە كىرىپتۇ-دە، پۈتۈن ئىچ پۇشقىنى چىقارماقچى بولۇپ ئۈسسۈلغا چۈشۈپتۇ. ئۈسسۈلنىڭ سىرىلما باسقۇچىغا كەلگەندە، ھەمراھىنى ۋە ھەممە ئۈسسۈلچىلارنى ھاردۇرۇپ شۇنداق يىقىراشقا باشلاپتۇكى، نەغمىكە شۇلەرمۇ ھېرىپ قاپتۇ، ئاخىر بولالمىغاندا، باراتاينىڭ قىزىقارلىق سەرگۈزەشتىلىرىدىن قوشاق قوشۇپ:

ئايپاكزىنىڭ چىگىسى، يار ئېگىل-ئېگىل،
موللا مېھمان ئېگىسى، يار ئېگىل-ئېگىل،
ھېشقىلىققا يارىماس، يار ئېگىل-ئېگىل،
چوكانلىسىڭ قېرىسى، يار ئېگىل-ئېگىل.

ئايپاكزىنىڭ يولى يوق، يار ئېگىل-ئېگىل،
يول سېلىشنىڭ ئورنى يوق، يار ئېگىل-ئېگىل،

يارىڭ ئۆزى كەلمسە، يار ئېگىل-ئېگىل،
سەن بارارنىڭ ئورنى يوق، يار ئېگىل-ئېگىل.

ئايپاڭزىدا باراتاي، يار ئېگىل-ئېگىل،
گەدەن چاچنى تاراتماي يار ئېگىل-ئېگىل.
چوڭ كېيىكنى تاپالماي، يار ئېگىل-ئېگىل،
بايتال ئاتقان باراتاي، يار ئېگىل-ئېگىل.

دەپ سەلما قىلىشقا باشلايتۇ. باراتاي راسا ئويناۋاتقاندا، ئۆزىنىڭ بۇ كۆڭلىنىڭ سەزگۈرەشتىلرىنى ئاڭلاپ ئۇياتقىنىدىن ئولتۇرۇۋالىتۇ. مەشرەپ سورۇنىنى كۆلكە قاپلايتۇ. نەغمىكەشلەرمۇ ئارام ئېلىپ «ئىلاھا شۆكرى» دەيتۇ. باراتاي شۇ ئىزا تارتقانچە ئۆزىنى تۇتۇۋالىتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، نەغمىكەشلەر ھېرىپ قالسا، سەلما قىلىش نۆۋىتى ئادەتتە بولۇپ كەيتۇ(1).

مەشرەپ ئويۇنلىرىنىڭ يۇقىرىقى تۆت باسقۇچلۇق ئۇسسۇلىدىن كېيىن، مەشرەپنىڭ بىر دۆرەملىك بەغمە، ئۇسسۇللىرى ئاخىرلىشىدۇ. قانىتىدىن مۇقام باشلىنىپ بىر-ئىككى كۈپلىت مۇقامدىن كېيىن بەغمە باشلىنىپ مەشرەپ ئاۋۋالقى دۆرەمگە ئوخشاش داۋاملىشىپبىرىدۇ. مەشرەپ ئەھلىنىڭ رايى بويىچە مەشرەپ مۇشۇنداق بىر قانچە دۆرەم داۋاملاشقاندىن كېيىن، مەشرەپنىڭ ئىستېتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاشۇرۇش ۋە نەغمىكەشلەرگە ئارام ئېلىۋېلىش پۈرسىتى بېرىش مەقسىتىدە پوتا ئويۇنى ۋە باشقا ئەمىيەتلىك ئويۇنلار ئوينىلىدۇ.

پوتا ئويۇنى

بۇ ئويۇن مارالبېشى، مەكىت ناھىيىلىرىدە «دەررە ئويۇنى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئاۋات ناھىيىسىدە «پوتا ئويۇنى» دېيىلىدۇ. مېنىڭچە

(1) ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئىلەك كەنتىدىن ئوسمان مۇسا ئالەمدىن ئۆتۈشتىن بۇرۇن ئايالى ھاشخان مولا ئىبراھىمغا سۆزلەپ قالدۇرغان رىۋايەتتەكە ئاساسلاندىم.

بۇ ناملار ئىچىدە « پوتا ئويۇنى » دېگەن نام، بۇ ئويۇننىڭ قەدىمكى نامى بولسا كېرەك.

« دەررە » دېگەن ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى قازىخانلاردا ئادەم ئۇرىدىغان بىر خىل جازا قورالى. ئۇنى كۆندىن بەش سانتىمېتر كەڭلىكتە، يېرىم مېتر ئۇزۇنلۇقتا ئىچىنى خالتا قىلىپ قوش قەۋەت تىكىپ، ئىچىگە قۇم قاچىلاپ قاتتىق ۋە ئېغىرلاشتۇرۇ. ئۇنىڭغا ئات قامچىسىدەك دەستە بېكىتىپ، ئەپچىل قىلىپ، گۇناھكارلارغا جازا قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ.

« پوتا » دېگەن نام ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمدىن تارتىپ بەلگە چىكىدىغان بەلباغنى كۆرسىتىدۇ. پوتا ئويۇنىدا بەلباغنى ئىككى قاتلاپ قاتتىق قېتىپ (ئېشىپ)، شۇنىڭ بىلەن بىر-بىرىنى ئۇرۇپ ئويناپدۇ. « دەررە » دېگەن سۆز — پوتىنمۇ دەررىنىڭ ئورنىدا ئادەملەر بىر-بىرىنى ئۇرۇپ ئويناتقانلىقى ئۈچۈن، دەررىگە ئوخشىتىش ئارقىلىق كېلىپ چىققان. دەررە پەيدا بولۇشتىن بۇرۇنمۇ بۇ ئويۇنلار بار بولۇپ، ئۇ چاغلاردا « پوتا ئويۇنى » دەپ ئاتالغان.

پوتا ئويۇنى بىلىم ئاشۇرۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋاسىتىسى بولۇپ، مەشرەپ ئەھلى ئۆزئارا بىر-بىرلىرى بىلەن بېيت ئېيتىشىپ ئويناپدۇ. ھەتتا بۇنى زېھىن سىناش مۇسابىقىسى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. قىسقىسى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەكتىپى دېيىش ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدۇ. پوتا ئويۇنىنىڭ شەكلى ۋە مەزمۇنى مۇنداق بولىدۇ:

پوتا ئويۇنىنىڭ باشلىنىشىدا پىگىت بېشى ئالدى بىلەن تەييارلاپ قويغان بىر پوتىنى ئېلىپ سورۇنغا چۇشۇپ، كۆيچىلىكىنىڭ ئارزۇسى بويىچە پوتا ئويناپدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئاندىن، پوتا ئويۇنىنىڭ تەرتىپ-ئىنتىزاملىرىنى ۋە زۆرۈر بولغان ئاگاھلاندۇرۇشقا تېگىشلىك مەسىلەرنى جاكارلاپ، پوتىنى بېيت ئوقۇپ سېلىش، بېيت بىلەن بېيتكە جاۋاب قايتۇرۇۋېلىش، پوتا

ئويۇنىدا تېرىكمەسلىك، بېيىت بىلمىگەنلەرنى مۇتلەق كەچۈرمەسلىك، چىدىماسلار ئويۇنغا قاتناشماسلىق قاتارلىق شەرتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كۆپچىلىكنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن، يىگىت بېشى قولىدىكى پوتىسى ئىككى قوللاپ تۇتۇپ تۇرۇپ:

چىگىماس قۇلۇپا پەرىسى بولمىسا،
قىزىماس مەشرەپ دەرىسى بولمىسا.

بۇگۈنكى يىغىلىش كۆڭۈللۈك مەشرەپ،
ئەمەستۇر ياكى تۇغقى يوق پېرە.
تالىشىپ ئويناساق قانداق؟
يېپەكتىن ساز ئىشىپ دەررە،
خۇشلۇق بىلەن ئېلىپ كەلدۇق،
دوستلارغا ئاتاپ دەررە ئىشىپ،
ئوتتۇز ئوغۇل، توققۇز قىز بىرگە،
ئويناساق دەپ ئۇنى تالىشىپ،

دەپ، مەشرەپ ئەھلىدىن كۆڭلى تارتقان بىر كىشىگە سۇنۇپ، ئويناشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ئەگەر. ئۇ كىشى پوتىنى قوبۇل قىلىپ، دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ تەكلىپ قىلغۇچىنىڭ ئالدىغا كەلمىسە، تەكلىپ قىلغۇچى قولىدىكى پوتىنى دېۋىلەپ چۆچىتىپ قويىدۇ ياكى پوتا بىلەن دۇمبىسىگە بېنىكرەك ئۇرۇپ قويىدۇ.

پوتا سېلىنغۇچى كىشى تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، تەكلىپ قىلغۇچىنىڭ ئالدىغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بېيىتلىرىگە جاۋاب قايتۇرماستىنلا قولىدىكى پوتىغا جۇپ قولىنى تەگكۈزىدۇ. پوتا سالغۇچى تەرەپ پوتىنى ئاقبۇچ ئوڭ قولىنى بىسىپ چۆرۈلۈپ چىقىدۇ. تەكلىپ قىلىنغۇچى سول قولىنى بىسىپ چۆرۈلۈپ تەگمۇ تەڭ ئالدىغا چىقىپ، پوتىغا قول ئۇزارتىدۇ. تەكلىپ قىلغۇچى بۇ نۆۋەت سول قولىنى بىسىپ چۆرۈلۈپ چىقىدۇ، پوتا سېلىنغۇچى كىشى ئوڭ قولىنى بىسىپ چۆرۈلۈپ. يەنە ئالدىغا چىقىپ

كېيىن. نەكلىپ قىلغۇچى كىشى تەكلىپ قىلغۇچىنىڭ بېيت بىلەن بېيتلىرىگە جاۋاب بېرىشنى كۈتۈپ تۇرىدۇ. تەكلىپ قىلىنغۇچى بېيت ئېيتىپ جاۋاب قايتۇرغاندىن كېيىن، پوتىنى ئۈنگىغا بېرىپ، ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرىدۇ. ئۈنگىدىن كېيىنكى پوتا ئويۇنى ئاشۇ تەرىقىدە داۋاملىشىدۇ. بۇ كىشىمۇ مەشرەپ ئەھلىدىن بىرىگە:

دەررە ئېشىپ يېپەكتىن،
ئىزلەپ كەلدىم يۈرەكتىن.
تەگسە دەررەم يارىمغا،
ئۈتۈپ كەتسۇن سۆگەكتىن.

گۈزەل رۇخسارلىرى،
كۆكلۈمگە يېقىپ.
مېھرىم ئۈركەشلىدى،
دەريادەك ئېقىپ.

كەلدىم تەلمۈرۈپ،
ھۇزۇرلىرىغا.
قويسامىكىن دەپ،
توپلىرىنى قېقىپ.

كېلىپ قالدى دەررىمىز.
تۇرۇلمىسۇن تەرىمىز.
بۇ مۇھەببەت قامچىسى،
يوقتۇر سىلىگە قەھرىمىز.

ئىشك ئالدىدا يوللىرى،
زەيتۇن تاۋاردىن تونلىرى،

دەررە ئېلىپ كېلىپ قالدۇق،
تېگەرمىكىن چوللىرى.

دېگەندەك ئوخشاش بېشىلەرنى ئوقۇپ، پوتىغا تەكلىپ قىلدۇ. شۇنداق قىلىپ، پوتا ئويۇنى يۇقىرىقى تەرتىپتە قولدىن-قولغا ئۆتۈپ ئوينىلىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ قىزىقچىلىقى ھەرخىل بولىدۇ. ھەر بىر كىشى قولىغا پوتا چىقاندا ياكى تەكلىپ قىلىنغاندا ئۆز ئۆۋىتىنى كۆلكىلىك، قىزىقچىلىق بىلەن ئورۇنداشقا تىرىشىدۇ. بەزىلەر پوتا سېلىنغاندا دەرھال ئورىدىن تۇرۇپ يېتىپ كېلەلمەيدۇ. بۇنداق ۋاقىتتا، پوتا سالغۇچى تەرەپ پوتا سېلىنغۇچىنى قولىدىكى پوتا بىلەن قاتتىق ئۇرىدۇ. ھەتتا ئارقا-ئارقىدىن ئۇرىدۇ. پوتا سېلىنغۇچى كىشى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە چۆرىلمەسلىككە ياكى بېيتكە بېيت بىلەن جاۋاب قايتۇرماستىنلا پوتىنى تاپتۇرۇۋېلىشقا تىرىشىدۇ. مەسىلەن: چۆرۈلگەندە قەستەن يالغاندىن چۆرۈلگەن بولۇپ، ھەر ئىككىسى بىر-بىرىگە پاپياق كېيدۈرۈپ ساختا قىلىشىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا سېزىلىپ قالسا، قايتا چۆرۈلمىسە پوتا بىلەن قاتتىق ئۇرىدۇ. ئەگەر پوتا سالغۇچى ساختا قىلغان بولسا، ئۇ كىشى قايتا چۆرۈلمىسە پوتا سېلىنغۇچى تەرەپ پوتىنى تۇتقىلى ئۇنمايدۇ. ساختا قىلغۇچى قايتىدىن چۆرۈلىدۇ.

چۆرۈلۈش تاماملانغاندىن كېيىن، تەكلىپ قىلىنغۇچى بېيت ئوقۇپ جاۋاب قايتۇرۇشى شەرت. ھېچ بولمىغاندا، ئىككى مىسرا بولسىمۇ بېيت ئوقۇماي تۇرۇپ پوتىنى تاپتۇرۇۋالالمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئويۇننىڭ ئەھمىيىتى ھەم قىزىقارلىقى تېخىمۇ ئاشىدۇ. پوتا ئويۇنىدا ئەر-ئايال ئارىلاش ئويناۋېرىدۇ ھەم ئۆزئارا بېيىت-قوشاقلار ئېيتىشىدۇ. بۇنداق قوشاقلارنىڭ كۆپىنچىسى مۇھەببەت ئىزھار قىلىدىغان مەزمۇنلاردا بولۇپ بەزى يېگىتلەر قىز-چوكانلارنى پوتىغا (دەررىگە) تەكلىپ قىلىپ:

نازۇككىنا چاققان قىز،
جانغا ئوتنى ياققان قىز.

قاش-كۆزنى ئويلىسپ،
قىيا كۆزىده باققان قىز.

ئۇقتۇرماستىن سىرىنى،
تەشەككۇرنىڭ قىرىنى.
ئۈيالدۇرۇپ پەرىنى،
ناز ئۈيقۇدا ياتقان قىز.

قىز دەپ ئېيتسىم يەرى سەن،
كۆڭلۈم يېقىن تېرى سەن.
جان ئالارنىڭ بىرىسەن،
ئاشىقلىقتىن قاچقان قىز.

قەپەزده قانىتىڭ بولاي،
باغدا توغىچىڭ بولاي.
بوسۇغاڭغا گۈل تېرىپ،
رەڭمۇرەڭ ئېچىلدۇراي.

باشقا قىسساڭ خۇشپۇراقلىق
گۈل بىلەن غۇنچەڭ بولاي،
ئۆيگە كىرسەڭ ئولتۇرغىلى
تۆردىكى زىلچاڭ بولاي.

ئۆزگە يايرىڭ بولمسا،
كۆڭۈلدىكى يايرىڭ بولاي.
ئۆرگىلىپ توققۇزنى سۆيسەڭ،
چۆرگىلىپ تازىم قىلاي.

ياراي دىسەم ياھانە يوق،
كۆيكەن ئوتۇمنىڭ سانى يوق.

يولغا كىرسەڭ ياندىشىپ،
بىر-بىرىمىزگە قارىشىپ،

گىرەلىشىپ خوشلىشىپ،
كۆرۈشكىلى بولمىدى،
نەقەدىر بولسا ئىلاھىم
بىر ئېلىشماي بولمىدى،

كەلسىلە خىسىم يوتا ئويناپلى، دەپ يوتا سىلىپ، بىر ئورۇش بېيىت ئارقىلىق ئۆرىنىڭ قىرغا بولغان مۇھەببىتى، ئۆرىنىڭ ئىپادىسى، مەقسەت-مۇددىئاسىنى ئولۇق ئىپادىلەپ، دەپدىغان گەپ-سۆزلىرىنى ئولۇق دەۋالالايدۇ. بەزىلەر شائىرلارنىڭ مۇھەببەت غەزەللىرىدىن ئۆزىگە ياقىدىغان قىسىمدىن پادىلاپ، ئۆرىنىڭ ېچكىلىرى ياكى سۆيگىنىگە يوتا سالسا، بەزىلەر كۆپ مەجمۇدىكى مۇھەببەت داستانلىرىدىن بەچچە يۈز كۆيلىنى ياشىنى-ئاخىرغىچە ئوقۇپ چىقىپ يوتا ئويېگىنى ئانىق بەسىرلەيدىغان سىرىنى ئۆرىنىڭ شائىرانە ئىقتىدارى بىلەن مەشرەپ لەھلىسى مەيدان قالدۇرىدۇ. ئاياللارمۇ مەشرەپ سورۇنىدىكى يوتا ئويۇنىدا ئەرلەرنىڭ بېيىنا مرىگە ماس كەلگەن ھالدا ھەر قانداق بېيت ئوقۇسا بولۇبرىدۇ. بەزى قوشاقلار سەل-پەل ئېنىپ كېتىپ قالسىمۇ، كىشىلەر ئۇنى ئېغىر ئالمايدۇ، ئېرى يار ئاياللار بىلەن. خوتۇنى يار ئەرلەر بىلەن يوتا ئويىغاندا ياشقىلارنىڭ بېيت بىلەن مۇھەببەت ئىزھارقىلىشىغا بولمايدۇ. مۇھەببەت بېيىلىرى ئوقۇشقا نوغرا كەلسە، ئېرى خوتۇنىغا باكى خوتۇنى ئېرىگە ئوقۇپ يوتا سالىدۇ.

دولان مەشرەپنىڭ پوتا ئويۇنى داۋامىدا ئارىلاپ « چاي توتۇش » ئويۇنىمۇ ئىلىپ بېرىلىدۇ. بۇنى ھەزى رايونلاردا « چاي ئۆرۈش » ئويۇنى دەپمۇ ئاتايدۇ. پوتا ئويۇنىنىڭ كەيپىياتى بىر ئاز سۈسلاشقىلى تۇرغاندا، يىگىت بېشى بىرىم چاي قۇيۇلغان ئىككى پىيالىنى بىر پەتنۇسقا تىزىپ، مەشرەپ ئەھلىدىن كۆڭلى تارتقان بىرىگە تۇۋەندىكى:

چاي باشلىدۇق كۆل بىلەن،
ئاخىرلىشار چۆل بىلەن،
بولسى يار بۇ چاينىڭ،
قايتۇرمساق قول بىلەن.

جانان چىندە، ئوينىڭ چاي،
تىرنىقىمدا توخۇنىڭ چاي،
ئىچسىلە گۈزەل ئامراق يار،
ئۆزلىرىگە تەقدىم چاي.

چاي ئەكەلدىم يەم بىلەن،
شۇنچە تاتلىق تەم بىلەن،
ئىچسەم دەيمەن گۈزەل يار،
لەۋ ئەگكۈزۈپ سەن بىلەن.

چاي ئەكەلدىم سۇۋۇتۇپ،
كۆيمىسۇن دەپ تىللىرى،
باغرى قاتتىق يايرىمنىڭ،
ئىرىسۇن دەپ دىللىرى.

ئولتۇرۇپلا چىرايلىق،
ئۆي تۇرىدىن جاي ئىلىپ،

كۆڭلۈم تارتىپ كېپقالدىم،
بىر پىيالە چاي ئىلىپ.

چاي ئەكەلدىم تىندۇرۇپ،
تۆتتۇم چىنە تولدۇرۇپ.
بەرسىلىكەن چىنەمنى
بېيىت بىلەن ياندۇرۇپ.

تاغ تۆتاشقان ساي بىلەن،
چولپان تۆتاشقان ئاي بىلەن.
ئىچىۋەتسەم يايرىمنى،
مۇشۇ تۆتقان چاي بىلەن.

ئەجەپ تاتلىق چاي كەلدى،
پىيالىگە لىق تولۇپ.
ئىچىۋېتەي بۇ چاينى،
ئىچ-ئىچىمدىن خۇش بولۇپ.

كۆڭلۈمنى شاد مەست قىلدى،
چېيىگدىكى خۇشپۇراق.
مۇھەببىتىڭ قوزغىدى،
يۈرىكىمدە ئىشتىياق.

قوزغىۋەتتى چايلىرى
يۈرىكىم ئارامنى.
قاچان ئىچمىز يايرىم
بۇ چاينىڭ داۋامنى؟
دېگەن چاي قوشاقلىرىنى ئوقۇپ، ئىززەت-ئىكرام بىلەن سۇنىدۇ.

پیالگه نه‌کلپ قلىنغوچى ئه‌دەپ بىله‌ن ئورىندىن تۇرۇپ. نه‌زىم به‌جا كه‌لتۇرگه‌ندىن كېيىن، پوتا ئويۇنغا ئوخشاش بىر نۆۋەت ئوك قولىنى بېسىپ ئايلىنىپ، بىر نۆۋەت سول قولىنى بېسىپ ئايلىنىپ ئىككى نۆۋەت چۆرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، يه‌تنۇستىكى بىر جۈپ پىيالنى ئوك قولىغا ئېلىپ، قائىده بويىچه بىر قولىغىلا ئىككى پىيالنى ئۇستۇن-تۆۋەن قىلىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئاندىن ئۆز ئورنىغا قايتىپ بېرىپ، بىر جۈپ پىيالنى ئالدى بىله‌ن قولتۇق ئاستىدىن ئارقىغا نۆتكۈرۈپ ئايلاندۇرۇپ باش ئۇستىگه ئاچقىپ، بېشىدىن بىر قېتىم ئايلاندۇرۇپ چىقىدۇ. يه‌نه پىيالنى كه‌لگه‌ن يولى بىله‌ن ئارقىغا قايتۇرۇپ بېشىدىن يه‌نه بىر ئايلاندۇرۇپ، بۇ نۆۋەت ئارقىدىن ئالدىغا قاراپ قولتۇق ئاستى بىله‌ن پىيالنى ئايلاندۇرۇپ دەسله‌پكى هاله‌تنى شه‌كىللەندۇرىدۇ. ئاشۇ جەريانىدا پىيالىدىكى چاينى تۆكۈۋەتمەي قولتۇق ئاستى بىله‌ن بېشىدىن ئايلاندۇرالسا، ئۇمۇ بىرقانچه كۈپلەت بېيت-قوشاقلار بىله‌ن پىيالنى ئىككىنچى بىرىگه تۇتىدۇ، ئويۇن شۇ تەرىقىده داۋاملىشىدۇ. ئه‌گه‌ر، پىيالنى ئۆرىيه‌لمەي چاينى تۆكۈۋەتسه، ئۇنىڭ بولسى ئۇچۇن جاۋانكارلىققا تارتىلىدۇ. پاششاپ ئۇنىڭدىن: «سه‌ۋەن بولامسز، ناماقۇلمۇ؟» دەپ سورايدۇ. «سه‌ۋەن» بولمه‌ن دېسه، شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدىلا مه‌شرەپنىڭ ئه‌رزىيه‌ت ئويۇنىدا قوللىنىدىغان جازالاردىن بىرنى قوللىنىپ، جازالايدۇ. ئه‌گه‌ر، «ناماقۇل» بولاي دېسه، هه‌رخىل جازالاردىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ، بىر ئاخشام مه‌شرەپ قىلىپ بېرىدۇ.

چاي تۇتۇش ئويۇنى دولان مه‌شرىپىدىكى پوتا (دەررە) ئويۇنىنىڭ تولۇقلىمىسى بولۇپ، خاراكتېر جه‌هه‌تتىن ئاساسه‌ن ئوخشاپ كېتىدۇ. هه‌ر ئىككىسىده بىر-بىرى بىله‌ن قوشاق ئېيتىشىش، شۇ ئارقىلىق مه‌قسه‌ت-مۇددىئاسى ۋە مېھىر-مۇهه‌ببەتنى ئىزهار قىلىش ئاساس قىلىنىدۇ.

«پوتا ئويۇنى» خه‌لقنىڭ بېيت-قوشاقلارغا ماهىر بولۇپ پېتىلىشىنى، سه‌ممىي، سادىق بولۇشىنى ته‌له‌پ قىلىدۇ. بېيت-قوشاقلارنى

بىلمىگەنلەر مەشرەپكە ۋە پوتا ئويۇنىغا قاتنىشالمايدۇ. نېمىت بىلمىگەنلەر مەشرەپكە كىرىپ قالسا، پوتا ئويۇندا راسا ساۋاقدىسى. بىلمىسزلىكنىڭ كاساپىتىدىن يۈز-ئابرويى چۈشۈپ، سەنجىلىك بىلەن قايتىپ چىقىدۇ. بۇنداقلار «دۆت» ھېسابلىنىپ جەمئىيەتتىمۇ ھورمىتى تۆۋەن بولىدۇ ۋە سورۇن ئەھلى ھېسابلانمايدۇ. شۇڭا، دولان خەلقى ئۆز جەمەتلىرىدىن بىرەر كىشىنىڭ بىلمىسز چوڭ بولۇپ، كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئوسال ئەھۋالدا قېلىپ نومۇسقا قالدۇرماسلىقى ئۈچۈن، ئوغۇل-قىزلىرىغا كىچىكىدىن باشلاپلا نۇرغۇن بېيت-قوشاقلار، يۇمۇر-تېپىشماقلار ئۆگىتىپ بولىدۇ. پوتا ئويۇنىنىڭ ئەشە بىۋاسكارلىقى بىلەن دولان رايونلىرىدا ھەممە كىشى بېيت-قوشاقنى ئۆگىنىپ، ئەر-ئايال، چوڭ-كىچىك مەشرەپكە قاتنىشالايدۇ. مۇنەۋۋەر قوشاق بىلمەيدۇ دېگەن كىشىلەرمۇ. پوتىغا تەكلىپ قىلىنىپ قالسا:

بىر چارەك قونىغىم بار ئىدى چېچىلىپ كەتتى،
سىلىنى كۆرۈپ مېسىڭ كۆڭلۈم ئېچىلىپ كەتتى

دەپ، ياكى:

قاشىنى قارا مەكىرى قىزىل بېچىرىم،
سىزگە قاراپ ئۆيۈپ قاپتۇ چىمىرىم.

دەپ بولسىمۇ بىرەر-ئىككى ئۆۋەتتىلىك پوتا ئويۇنىنىڭ مۇددىسىدىن چىقالايدۇ.

پوتا ئويۇندا قوشاق ئېيتىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. كۆپىنچە ئەھۋالدا، كىشىلەر ئەمەلىيەتكە ئاساسەن شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدىلا توقۇپ چىقىدۇ. مەسىلەن، بەزىلەر ئۇخلاپ قالسا ياكى ئويۇقسىز چىقىرىۋەتسە:

ئاق يەرگە ساراي سېپلا،
تۆت تامغا ئويۇپ چىقىرىپ،
شۇنچە ئەل ئويناۋاتسا،
سىلە ياتلا سۇيۇق چىقىرىپ.

دەپ بېيت ئوقۇپ يوتا سېلىپ، كۆلۈشمەك قىلىشىدۇ. بەزى ئىقتىدارلىق قوشاقچىلار بىر قېتىمدا ئاھايىتى نۇرغۇن قوشاقلارنى ئوقۇپ ئۆز مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىش ئارقىلىق، كۆپچىلىكنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ.

بەزى مەشرەبلەردە، يوتا ئويۇنى باشقۇچىدا گەپچىلەر ئارا قوشاق توقۇش، گەپ سوقۇشۇش ئۆز بېرىدۇ. «گەپچى» دېگەنلەر بىر بېزىدا بىر نەچچىسى بولىدۇ. ئۇلار بىر-بىرىنى گەپتە يېڭىپ ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەش ئۈچۈن، قەستەن شۇ ئادەم ئارغان مەشرەپكە بېرىپ، ئۇنىڭغا قوشاق ئوقۇپ يوتا سېلىپ بەسلىشىدۇ. ئۇنىڭ داكتى بىراق-بىراق جايلارغا تارقاپ، چۆچەككە ئايلىنىپ كېتىدۇ. ئۇنداق گەپ سوقۇشۇش ئەر بىلەن ئايال ئوتتۇرىسىدا ۋە ئوخشاش جىنسىلىقلار ئارىسىدىمۇ بولىدۇ. بۇ جاغدىكى قوشاققا يادلىۋالغان ھەر قانداق قوشاق چۈشمەيدۇ. ئۇشۇنىڭدەك مەيدانغا چىققان بۇ قوشاققا، جاۋاب قايتۇرغۇچى تەرەپ ھەر بىر جۈملە ۋە ھەر بىر مىسرالىرىنچە ئۆز لايىقىدا جاۋاب قايتۇرۇپ، ئۇنى يېڭىۋېلىشى كېرەك. بۇنداق سورۇندا، ئويلىنىۋېلىشقا ياكى كېچىكىپ جاۋاب بېرىشكە يول قويۇلماسىتىن. دەرھال جاۋاب بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. گەپ تاياللماي ئىنحىلاپ قالغۇچىلار بولسا، يېڭىلگەن ھېسابلىنىپ، يەر بىلەن يەكسان بولۇپ كېتىدۇ. ھەتتا يۈرتنى ناشلاپ قېچىپ كەتكۈچىلەرمۇ كۆرىلىدۇ. بولۇپمۇ، ئەر بىلەن ئايال ئوتتۇرىسىدىكى گەپ سوقۇشۇش شەپقەتسىز بولىدۇ. قوشاقنىڭ قوپال، سىلىقلىقى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايدۇ. ئىككى گەپچى ئوچۇن ئويۇن مەيدانى گويا ئىككى پالۋان ئېلىشۋاتقان ھايات-ماماتلۇق ئۇستىدىكى جەڭ مەيدانغا ئايلىنىپ، ھەممە تاماشىبىنلارنىڭ دىققىتى سورۇندىكى ئىككى گەپچىدە قالىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ گەپتە چۆشۈپ كەتكۈچىنى «ئۇلدى» دېسە بولىدۇ. ئوخشاش جىنسىلىقلار ئۇچىدە بولسا، پەردىسەپ ئاچچىقلىنىپ ساقلىسىپ تۇرىدۇ. شۇنداقتىمۇ يېڭىلگۈچى بەرەپ بەك نومۇس قىلىدۇ. بۇ ھەقتە مىسال كەلتۈرەيلى: بىنەرەك بولغان، ئەر بىلەن ئەر ئوتتۇرىسىدىكى بىر

گەپ سوقۇشۇشتا. مەشرەپ ئەھلىدىن بىر چەپكۈز ئاقارغۇ كىشى يەنە بىر تاز كىشىنى مازاق قىلىش ئۈچۈن پوتا سېلىپ:

«سۆگەت چوكان ئېچىلغاندا ياز ياراتمىتۇ،
تۇمۇچۇقتەك ئوغاللاسىڭ باشىنى تاز يارامتىتۇ»

دەپتۇ. تاز كىشى دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ پوتىنى قوينۇل قىلىپ:

ئەزىم دەريا ئاققان بىلەن،
گىياھ ئۈنمەس قەدىم شورغا.
جاياققا. ماڭقا. پوداققا.
داۋا يوقتۇر قەدىم كورغا.

دەپ، قارغۇ كىشىنى گەپتە يېڭىپ، كۈلۈشمەك قىلۇپتىپتۇ. قارغۇ شۇ ئىزا تارتقىنچە. ئۇنىكدىن كېيىن نوچىلىق قىلمايدىغان بويتۇ.

يۇقىرىقىدەك رىۋايەت بولۇپ ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن ئەمەلىي مسالار دولان رايونلىرىدىكى خەلق ئارىسىدا ناھايىنى كۆپ ئېيتىلىدۇ. بولۇپمۇ، ئەر بىلەن ئايال ئوتتۇرىسىدىكى گەپ سوقۇشۇش قوشاقلىرىنىڭ تىللىرى ئۆتكۈر ۋە بەك مەنىلىك بولۇپ. بۇنى مسال كەلتۈرۈش مېنىڭچە. ھاجەتسىز بولسا كېرەك. قىسقىسى، دولان خەلقى مەشرەپتە پوتا ئويۇنى ئارقىلىق ھەممە ئادەمنى ئەدەبسىيات ئۆگىنىشكە مەجبۇرلاپ، كىشىلەرنىڭ تەپەككۇر ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق، مىللىي مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مەشرەپ ئويۇنلىرىنىڭ مەزمۇنلىرىدىن. شۇنداقلا پوتا ئويۇنىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تەپەككۇر ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ. ئەقىل-ئىدراك جەھەتتىن يەنى جايلارغا بىسەتەن بىر قەدەر يەرقلىسپ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ كەلگەن. باشقا رايون كىشىلىرىنىڭ دولانلىقلار گەپچى كېلىدۇ. دېگەنلىرىمۇ ئاساسسىز ئەمەس. بۇ ھەقتە خەلق ئىچىدە مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ بار:

دولانلىقلار ئەينى ۋاقىتتا ھۆكۈمرانلارنىڭ چىشىغا تەگكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىنى كۆيدۈرۈپ، يەركەن دەريا‌سى ۋادىسىدا بىرنى قويماي، كۆچۈرۈپ تەرەپ-تەرەپكە قوغلاپتۇ. بۇلار ئۆيلىرىدىن،

مال-مۈلكىدىن ئايرىلىپ، دەرد-ئەلەمگە چىدىماي باللىرىنى يېتىلەپ، يۇرت-ئاقىلىرىنى ئۆشنىسىگە ئارتىپ، مۇقام تۇۋلاپ تەرەپ-تەرەپكە تارقىشىپتۇ. بۇلاردىن بىر قانچىسى باللىرىنى يېتىلەپ، ئاقسۇ تەرەپ مېڭىپتۇ. ئاقسۇنىڭ توپلۇق دېگەن يېرىگە كەلگەندە ئۇلار يول بويى مۇقاملىرىنى تۇۋلاپ كېتىۋاتسا، بىر ئائىلىدىن بىر ياش يىگىت ئۇلارنىڭ مۇقامىغا قىزىقىپ، ئۇلاردىن « سىلەر كىم بولىسىلەر؟ » دەپ سورايتۇ. ئۇلار « بىز دولانلىق » دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، يىگىت ئاتىسىنىڭ قېشىغا كىرىپ:

— ۋاي ئاتا! دولانلىق كەيتۇ — دەپتۇ. ئاتىسى ئوغلىغا:

دولان كەلدى دېگىنا،
مېھمان كەلدى دېگىنا،
باغقا باشلاپ كىرگىنا،
ئۆزى بىلىپ يېسۇنا.

دەپتۇ. يىگىت دولانلىقلارنى باغقا باشلاپ كىرىپ مېھمان قىپتۇ. ئارتىسىغا قالمىسۇن دەپ چىقىپ كېسىپ، بىر كەمدە كىرسە، ھەممىسى ئۇخلاپ قاپتۇ. يىگىت بۇيىدىن ھەيران بولۇپ، ئاتىسىنىڭ قېشىغا چىقىپ:

كېلەشىدە سىلىپ كەلدى ئالتە دولان
« ئاللا-باركاللا » بى،
قورسىقى خەمەك شاپتۇلغا تويۇپ
ئۇنتۇپتۇ ئاللانى.
يېنىغا قويۇپ بېرىپتۇ ئىلىپ كەلگەن
باللانى،
بېشىغا ئېسىپ قويۇپتۇ بەرەنجە بىلەن
بېشىدىكى سەللانى.

دەپتۇ. دولانلىقلاردىن بىرى ئۇخلىماستىن ھوشيار ياتقان ئىكەن. دوستلىرىنى ئويغىتىپ باغدىن چىقىپ خوشلاشماقچى بوپتۇ. بۇنى كۆرۈپ ئۆي ئىگىسى قوندۇرۇپ قالماقچى بولغانىكەن. ئۇلاردىن بىرى قوشاق قوشۇپ:

كېلەشمەسلىك كەلدۇق ئاللا تارىكاللاسى.
قورساق شاپتۇلغا تويۇپ ئونتۇپتۇق ئاللاسى.
ھاردۇق ئېلىپ نىسپ قويدۇق يەرەنجە ۋە سەللانى.
كۆرمىگەسىز مېھمىنى مازاق قىلغان كالۋانى.

دەپ يولغا راۋان بولۇق. شۇنىڭدىن كېيىن، دولانلىقلارنى «گەپچى»، «قوشاقچى» دېگەن نام يۈرت-يۇرتلارغا تارقاپ كېتىپتۇ.

4. ئەرزىيەت ئويۇنى

دولان مەشرەپىدىكى «ئەرزىيەت» ئىسلىرى مەشرەپ ئىنتىزامى ئۈستىدە بولدۇ. بىرەنەچچە دۆرەملىك ئۈسسۇلدىن كېيىن ياكى يوتا ئويۇنى ئويناش داۋامىدا، شۇ ئويۇنغا نىسبەتەن بىر ئاز رېرىكىش كەيپىياتى قوزغىلاي دېگەندە، ئويۇننىڭ قىزىقارلىقىنى بىخۇ ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەرزىيەت ئويۇنىنى باشلايدۇ. ئەرز قويۇل قىلىش، ھۆكۈم قىلىش، ئىجرا قىلىش قاتارلىقلارنى مەشرەپ ئەھلى تەرىپىدىن كېڭىشىش ئاساسىدا سايلاپ چىقىلغان ئىنتىزام باشقۇر-غۇچىلاردىن يېگىت بېشى، قازى رەگ، پاششاپ، دوغا بېگى دېگەندەر ئۈستىگە ئالىدۇ. كىمكى مەشرەپ تەرتىپىنى بۇرسا، خاتالىقىنىڭ ئېغىر-يېنىكلىكىگە قاراپ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە جازا ھۆكۈم قىلىپ، دەرھال ئىجرا قىلىدۇ. مەشرەپتىكى گۈزەللىق ئىشلارنىڭ دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولۇپ، چاينى ئېلىپ ئىچىپ بولغاندا يېيىلىسى ئۆز ئىگىسىنىڭ قولىغا بەرمىگەندەر، بىر چاينىڭ جىم ئولتۇرمىغانلار. پاراڭ سالغانلار. كىشىنىڭ ئالدىدىن ئەدەپسىزلىك بىلەن توغرا ئۆتكەندەر، مەشرەپتە غەمكىن ئولتۇرۇپ قىزغىن كەيپىياتتا بولمىغانلار. مەينەت بەرسىگە دەسسەپ كىرىپ بىساتنى پاسكىنا قىلىپ قويغانلار، تەكەببۇرلۇق قىلىپ كىشىنى كۆزگە ئىلمىغانلار، رۇخسەتسىز سىرتقا چىققانلار ياكى رۇخسەت سورىسىمۇ سىرتقا تولا چىقىپ كەتكۈچىلەر، ئۆزئارا ياكى ئاياللارغا ئەدەپسىز

چاقچاق قىلغانلار، پوتا ئويۇنىدا باشقىلارنىڭ بېيىتلىرىگە بېيىت قايتۇرمىغانلار، ئويۇنىدا تېرىككەنلەر، ئومۇمەن كىشىلەرنىڭ دىققىغا ياقمايدىغان سەت قىلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەيىبلىنىش دائىرىسىگە كىرىدۇ. يۇقىرىقى ئىشلارنىڭ قايسى بىرى بۇز بېرىدىكەن، شۇنداق ئىشلارنىڭ بۇز بەرگەنلىكىنى سەزگەنلەردىن بىرى ئورنىدىن تۇرۇپ، گۈناھ ئۆتكۈزگوچىنىڭ قىلمىشلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، يىغىت بېشىنىڭ جازالاپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىپ ئەرز قىلىدۇ. يىگىت بېشى ئۇنىڭ ئەرزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئەرز قىلغۇچىنىڭ ئەرزىنى سوراشنى قازى بىگىگە بۇيرۇيدۇ. قازى بىگى شۇ ھامان «جاۋابكار» نى نەق مەيدانغا كەلتۈرۈپ، ئۇنى گۇناھىغا ئىقرار قىلدۇرىدۇ. ئەيىبلەنگۈچى گۇناھىنى ئۇستىگە ئېلىپ جازاغا لايىق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغاندىن كېيىن، قازى بىگى «جازا» ھۆكۈم قىلىپ، ئىجرا قىلىشى دوغا بىگىگە تاپشۇرىدۇ.

ئەگەر، ئەيىبكار پاكىتنى رەت قىلىپ گۇناھىنى ئۆز ئۈستىگە ئالمىلى ئۇنىمسا ياكى قەستەن تىۋالسا، تېخىمۇ ئېغىرلىتىپ «جازا» بېرىلىدۇ.

جازا تۈرلىرى — «جۇۋازغا قېتىش»، «ساماسا يېقىش»، «ھەرخىل جاللاتلارنى ئوراش»، «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش»، «مەشرەپ جەريانىسى قويۇش»، «سۆرىتىنى تارتىش» قاتارلىق كۆپ خىل تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بىرىلگەن «جازا» شۇ ھامان تولۇق ئىجرا قىلىنىدۇ. بۇلاردىن «جۇۋازغا قېتىش» جازاسىدا ئىككىدىن-ئۈچكىجە ئادەم رول ئالىدۇ.

ئىككى ئادەم رول ئالىدىغان قىسمىدا، بىرى «ئەيىبكار». بىرى ئىجرا قىلغۇچىدىن ئىبارەت بولۇپ، جازالانغۇچىنى كۆتكەلەكچان، يالاڭباشتاق قىلىپ يۆكۈندۈرۈپ ئولتۇرغۇزۇپ، جۇۋازنىڭ كۆيى قىلىدۇ. مەشرەپ قىزىقچىلىرىدىن بىرى جۇۋازچىنىڭ رولىنى ئېلىپ، بىر قولىدا بىر چىنە سوغۇق سۇنى ئېلىپ پات-پات جازالانغۇچىنىڭ بېشىغا قۇيۇپ تۇرۇپ، بىر قولىدا ئۇنىڭ بېشىنى مۇشتۇمى بىلەن قاتتىق بېسىپ، توقۇپ، غەزەل توقلاپ ئايلىنىدۇ. تۇرۇپ-تۇرۇپلا

جۇۋازچى كوپنىڭ قۇلقىنى تۇتۇپ تولغاپ، جۇۋازغا بالاڭ باسقان بولىدۇ. گاھىدا كۆپنىڭ ئاستىنى قايرىپ، ئاققان ياغنى تەكشۈرۈپ كۆرىدۇ ياكى كۆپرەڭ ئاقسۇن دەپ تۆشۈكنى يوغىنىتىش ئۈچۈن، مىسران بىلەن چوقۇپ قويىدۇ. بۇ چاغدا جازالانغۇچى ئولتۇرالماي كېتىدۇ. مەشرەپتىكىلەر بولسا، كۈلكىدىن ئۆزلىرىنى باسالماي قېلىشىدۇ. مۇشۇ ئارقىلىق جازالانغۇچىنى گۇناھىغا تۇۋا قىلدۇرىدۇ.

ئىككىنچى خىلدىكى ئۇچ ئادەم رول ئالىدىغان قىسمى. چېتىشلىق ئىككى ئەيىبكارنى بىر ھېتمدا جازالاش ئۈچۈن قوللىنىدۇ. ئۇنىڭدا، جازالانغۇچىنىڭ بىرى يۇقىرىقى شەكىلدە جۇۋازنىڭ كويى بولۇپ ئولتۇرىدۇ. يەنە بىرى جۇۋاز كالىسى بولۇپ، تۆت پۇتلۇق ھالدا كۆينى ئايلىنىپ چۆرۈلىدۇ. قىزىقچىلاردىن بىرى جۇۋازچىنىڭ رولىنى ئېلىپ، بىر قولىدا كۆپنىڭ بېشىنى قاتتىق بېسىپ تۇرۇپ، بىر قولىدا قامچىنى تۇتۇپ كالىنى ھەيدەيدۇ. كالا بولغۇچى تۆت پۇتلۇق بولۇپ ماڭماي ئىلاج قىلالمايدۇ. ئاستىلاپ قالسا، قامچا تۇتقان قولىدا مۇشتۇم ياكى شاپىلاق بىلەن سۆڭگۈچلىرىگە ئۇرۇپ قويىدۇ. بەزىدە جۇۋازچى «چۇ!...» دەپ ۋارقىراپ كالىنىڭ ئارقىسىنى غىدىقلىسا، بەزىدە كۆپنىڭ ئاستىنى قايرىپ قاراپ قويىدۇ ۋە ياكى ياغ تۆشۈكىنى چوقۇلاپ قويىدۇ. كالىنىڭ دۆيلۈشلىرى، كۆپنىڭ تولغىنىپ كېتىشلىرى مەشرەپتە شۇنداق كۈلكە پەيدا قىلىدۇكى، ھەتتا يىغلاۋاتقان ئۇششاق بالىلارمۇ، يىغىسىنى كۈلكىگە قانداق ئالماشتۇرۇۋاتقانلىقىنى سەزمەي قېلىشىدۇ. بۇنداق جازاغا ئۇچرىغانلار قىلغان قىلمىقىغا شۇنداق پۇشايمان قىلىدۇكى، شۇنىڭدىن كېيىن ھەمىيەتتە ۋە ئويۇن. مەشرەپلەردە بولسۇن، باشقىلار ئۆزلىرىگە ئۇلگە قىلىۋالغۇدەك دەرىجىدە ياۋاش، مۇلايىم، ئەدەپلىك بولۇپ كېتىدۇ. چۈنكى ئۇ، يەنە بىرەر مەشرەپتە كىشىلەر ئۇنىڭدىن قۇسۇر تېپىپ، ئالدىنقى جازانى كۆزگە ئىلمىغان دەپ تېخىمۇ ئېغىرلىتىپ جازالىشىدىن قورقىدۇ.

«سامسا يېقىش» جازاسىدا، جازالانغۇچىنى كۆتىلەكچان قىلىپ

بالىكاجىلاپ، يۆگۈندۈرۈپ ئولتۇرغۇزىدۇ. بىر ئادەم ناۋاينىڭ رولىنى ئېلىپ، ئالدى بىلەن ئەينەك-نىگۇجىسىنىڭ دومبىسىگە سۆيىنى قويۇپ قوش مۇشتۇمى بىلەن دومبىسىگە راسا بىقاپ خېمىر ئىتتىشكە باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككى ئالقىنىنىڭ قىرىنى قىتراق قىلىپ جازالانغۇچىنىڭ بېشىغا شىددەت بىلەن ئۇرۇپ، پىياز توغراپ، گۆش قېيما قىلىشقا باشلايدۇ.

سامسا ئۆگۈش، يېقىش، قومۇرۇش باسقۇچلىرىدا جازالانغۇچىنىڭ بەدەنلىرىنى ئولۇپ تارتىپ، دۇمبە ۋە زاكاقلىرىغا شاپىلاق بىلەن قارسىلدىتىپ ئۇرۇپ، ئۇنى گوناھ قىلغانغا تويغۇزۇبتىدۇ.

« سۆرەتكە تارتىش » جازاسىدا، ئەيىبكارنىڭ شىمىدىن باشقا كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ، بالىناچ قىلىپ سوغۇق تامغا مەيدىسىنى چاپلاتقۇزۇپ، ئىككى قولىنى كەينىگە « كېرىست » شەكلىدە كەلتۈرىدۇ. سۆرەتچى رولىنى ئالغۇچى بىر قاپاق مۇزدەك سوغۇق سۈيىنى كەلتۈرۈپ، ئەيىبكارنىڭ دومبىسى تەرىپىدىن پۈركۈيدۇ. تام يۈزىمۇ ھۆل بولىدۇ. ئادەمنىڭ گەۋدىسى توسۇپ تۇرغان جايغا سۇ تەگمىگەنلىكى ئۈچۈن، تامدا ئادەمنىڭ شەكلىگە ئوخشاش ئاق سۆرەت ئوچۇق كۆرۈنگەنگە قەدەر سۇ پۈركۈشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ جازا قىش كۈنلىرى ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئۈچۈن، جازالانغۇچى توڭلاپ، بەزگەكتەك تىترەپ كېتىدۇ. سۆرەتكە تارتىش ئاخىرلىشىپ مەشرەپ ئۇسسۇل باسقۇچىغا كۆچكەندە نەغمىكەشلەر سۆرەتكە تارتىلغۇچىنىڭ توڭلاپ تىترەپ كەتكەن ھالىتىنى مەسخىرە قىلىپ:

ئى بالام، جانىم بالام،
ئاللاغا تاپشۇردۇم سېنى.
بارچە كېسەل باسكىنىنى،
بەزگەككە تايشۇردۇم سېنى.

دەپ قوشاق قوشۇپ غەزەل توۋلاپ، جازالانغۇچىنى تېخىمۇ جىمىلە قىلىپ، « ئۆلمەكنىڭ ئۇستىگە تەپمەك » قىلىدۇ. سۆرەتكە تارتىش جازاسىمۇ ئېغىر جازالارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەشرەپنى ياراتمىغان، تەكەببۇرلۇق قىلغانلارغا « بولى مەشرەپ » جازاسى بېرىلىدۇ. بۇنىڭدىكى مەقسەت: « سەن كىشىنى ياراتمىساڭ،

ئۆزۈڭمۇ بېرىپ باققىن» دېگەن مەقسەتنى بىلدۈرىدۇ. مۇشۇ ئارقىلىق كىشىنىڭ قەدىر-قىممىتىگە يېتىش تەربىيىسى يۈرگۈزىدۇ.

ئەرزىيەت ئويۇنى ئىجتىمائىي تەرتىپ ۋە قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى بولۇپ، دولانلىقلار دولان مەشرىپىدىكى ئويۇن ۋاستىسى بىلەن پەرزەنتلىرىنى ئەدەپ-ئەخلاقلىق، غايىلىك، ئىنتىزامچان قىلىپ تەربىيىلەيدۇ. ئويۇنىنىڭ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلب قىلىشى ۋە ئۇنىڭ تەربىيىۋى ئەھمىيىتى رول ئالغۇچىغا باغلىق بولۇپ، پىشقەدەملەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئىلەك كەنتىدە ئۆتكەن قادىر مەخسۇت (1901—1977) بىر ئۆمۈر دولان مەشرىپىدىكى ئەرزىيەت ئويۇنىدا رول ئېلىپ، خەلقنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك كىشىسىگە ئايلانغان. ئازادلىقتىن كېيىن، خەلقەر ئۈنى دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى قىلىپ سايلاپ، ئۆزلىرىگە رەھبەر قىلىۋالغان. مانا بۇ ھۆرمەت ئۇنىڭغا مىللىي سەنئەت سەھنىسىدىن كەلگەن.

5. مەشرەپ قوشاقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەزمۇنلىرى

دولان مەشرىپىدە ئوقۇلىدىغان تېكىستلەرنى «مۇقام قوشاقلىرى» ۋە «پوتا (دەررە) قوشاقلىرى» دەپ ئىككىگە ئايرىش مۇمكىن.

مۇقام (غەزەل)غا سېلىنغان قوشاقلار بىلەن پوتا ئويۇنىدىكى كىشىلەر ئۆزئارا ئېيتىشىدىغان قوشاقلار مەلۇم جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مۇقام تېكىستلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يەككە قوشاقلار بولۇپ، «سەققىم» قوشاقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا پارچىلاردىن ئىبارەت.

پوتا قوشاقلىرى بولسا، مۇقام تېكىستلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش پارچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا، كۆپىنچە كۆپلەتلىرى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بىر يۈرۈش بولىدۇ. مەسىلەن:

قۇم تۇۋىگە ئالما كۆمدۇم،
ئالمىيا بولغايمۇ دەپ.

چىن كۆڭلۈمنى سىزگە بەردىم،
مېھرىبان بولغايمۇ دەپ.

مېھرىباندۇر ئۆزلىرى،
شېرىن زۇباندۇر سۆزلىرى.
بىر كېلىپ-ئىككى كېلىپ،
كۆڭلۈمنى ئالغان ئۆزلىرى.
دېگەن بېيىتتە بىر مەزمۇن ئىپادىلىنىپ، بىر بېيىت ھېسابلانسا،
ئاق تىكەن ئاپئاق تىكەن،
چۆرىسىدە گۈل بار ئىكەن.
گۈلنى ئېلىپ كۆپكە سالدىم،
كۆپتە ھاراق بار ئىكەن.

ئوك قولۇمغا ھاراق ئالدىم،
سول قولۇمغا سىن چىراق.
سىن چىراقتا كۆيگەندىن،
مەشرەپتە كۆيگەن ياخشىراق.
دېگەن قوشاقلار بىر يۈرۈش ئېيتىلىش ئارقىلىق مەقسەتنى ئىپادىلەيدۇ.
بەزى قوشاقچىلار پوتا ئويۇنىدا، ئوخشاش خاراكتېردىكى
بىرقانچە مىسرانى كىرىشتۇرۇپ بىر بېيىت قىلىپ ئوقۇپ:
سىم-سىم ئارىلاپ قار ياغامدۇ دەريانى بويلاپ،
ئىككى كۆزۈم يېسىر بولدى يولۇڭغا قاراپ.

ئۇ مەلەكتىن بۇ مەلەگە ئويناي دەپ كەلدىم،
مەيلى بارمۇ، مەيلى يوقمۇ چاغلاي دەپ كەلدىم.

مەلىسىدىن-مەلىسگە يولى بارمىكىن،
دەرد ئاغرىقى يامان بولدى دورا بارمىكىن.

قارىغاندىن قوشۇلمىغان تاغلار قالمىدى.
سىز يايرىمنى ئىزدىمىگەن باغلار قالمىدى.

ئالتاي ياتتىم، يەتتە ئاي ياتتىم مۇشكۈل زىندانىدا،
ئالتايلىغىم بىر كۆنچە يوق يارنى تاپقانىدا.

ئىككى تاغ ئارىسىدا ئىرمەيدۇ قار،
ئىرىمىسە-ئىرىمىسۇن بىر خىيالى يار.

يېشىل-يېشىل بويۇرماقلار ياشارماي كەتتى،
كۆيۈك ئوتى ياماننىكەن ئۈسقانغا يەتتى.

گۈرەل باھارلار كەلدى ئىچىلغىن گۈلۈم،
يارنىڭ بېغىغا بېرىپ سايراڭ بۇلبۇلۇم.

بۇگۈنمىكىن، ئەتىمكىن يايرىم كەلگۈدەك،
ئالتاي كۆيگەن يېراق ئوتنى جانىنى ئالغۇدەك.

قاتار-قاتار غاز كېلىدۇ چىمەنگە بېقىپ،
مەن يايرىمغا چاي تۇتاي ئەرزىمنى ئېيتىپ.

ئىچىمسىلە، ئىچۇرەي شېرىن سۆز قېنىپ،
كۆيمىسىلە، كۆيدۇرەي ئېزىز جان سېنىپ.

ئاق يەردە ئات چاپىۇردۇم ئېگىشىم توزگە،
گاھى بىلىك، گاھى بىلمەڭ كۆيمەن سىرگە.

ئانچە-مۇنچە بولسىمۇ قارامسىز بىزگە،
شۇ ئوتتا ئۆلۈپ كەتسەم ئۈۋالىم سىزگە.

دەپ ئۆز مۇھەببىتى ئىزھار قىلىشىدۇ. مەشرەپ قوشاقلىرىدا ئوتتا
تۇ جاي ئويۇنلىرىدىكى ئېيتىشىدىغان قوشاقلاردىك مەزمۇنىغا ئاساسەن
سوئال-جاۋاب شەرتسىدە بىر-بىرىگە ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

چىرايلىق بالىكەنسىز.
كۆيۈپ قالدۇ دەمسىز؟
چىرايلىقتىن ئايرىلسا.
ئۆلۈپ قالدۇ دەمسىز؟

كەنتىمىزدە بولۇپ قالدۇق.
يار كىشىمدىكىن بىلله.
يار كەتسە كېتىۋەرسۇن.
ئويۇن كولكىسى بىللە.

دېگەن مەزمۇندىكى قوشاقلارغا:

سايراك بۇلبۇلۇم سايراك.
چىنارنىڭ شاخلىرى سۇنسۇن.
يار ئايرىلمەن دەيدۇ
ئايرىلىپ كۆڭلى تىنسۇن.

ياشمەدىكى دوپپامنى.
شامالدار قايرىۋەتكەندۇر.
ئاشىق بىلەن مەشۇقنى،
خۇدايىم ئايرىۋەتكەندۇر.

ھاۋادا پارچە بۇلۇت.
يامغۇر يېغىپ ئۆتكەن يوق.
ئاشىق-مەشۇق بىر بولۇپ،
مۇرادىغا يەتكەن يوق.

دەپ جاۋاب قايتۇرغانغا ئوخشاش تەرتىپدە بولىدۇ.

دولان مەشرىپىدىكى پوتا قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى مول، ئوبرازلىق بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنلىرىدىن تارىخ، جۇغراپىيە، ئەمگەك، مۇھەببەت، تۇرمۇش، ئەخلاق-ئەدەپ ۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد قىلىش... قاتارلىق ناھايىتى نۇرغۇن مەزمۇنلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ، دولانلىقلارنىڭ تارىخى، ياشىغان جايلىرى، مەدەنىيىتى قاتارلىق نۇرغۇن جەھەتلەرنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئاقسۇ مەيدەلىرىگە،
خەسە كۆڭلەك مەن بولاي.
ئۆرگىلىپ بىر پوتا ئۇرسىلا،
چۆرگىلىپ تەزىم قىلاي.

ئال جۇۋىقەك بويلىرىگا،
شايى رومالىك بولاي.
سەن يېنىپ بولساڭ چىراق،
مەن كۆيۈپ پەرۋانە بولاي.

ئات مىنىپ سەيلىگە چىقساڭ،
قامچا دەستەڭ مەن بولاي.
ھەممە ئەلنىڭ كۆزى سىزدە،
تىل تۇمارىڭ مەن بولاي.

دېگەن بىر يۇروش قوشاق تىكىستلىرىدە، دولان مەشرىپىدىكى پوتا ئويۇنىنىڭ ئوبرازى ۋە پوتا ئويۇنى ۋاستىسى بىلەن ئىزھار قىلىنغان مۇھەببەتنى ئىسپاتلىسا:

چۆلمۇ چۆللەرنى كېزىپ،
كەلدىم سېنى بىر كۆرگىلى.
باغرىڭىز قاتىق ئىكەن،
تاس قالدىڭىز ئۆلتۈرگىلى.

دېگەن مىسرالاردا، دولانلىقلارنىڭ تارقاق ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش شارائىتلىرى

تەسۋىرلىنىپ، چەت-ياقا جايلاردا ياشاپ ئۆتكەنلىكى ئىپادىلەنگەن.

توپ تېرەكنىڭ تۈۋىدە،
توپ ئويىنىغان قارا كۆز.
قوش تېرەكنىڭ تۈۋىدە
قوش ھەيدىگەن قارا كۆز.

ھارۋىكەشنىڭ تېگىدىن،
مەپە ئۆتەمدۇ قارا كۆز.
ئىككىمىز كۆرۈشمىسەك،
ھەپتە ئۆتەمدۇ قارا كۆز.

دېگەن بېيىتلەردە، دولان يۇرتى ئىلگىرىكى چۆل-جەزىرىلىك ھالەتتىن تەرەققىي قىلىپ ئورمانچىلىق، دېھقانچىلىق، قاتناش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى، جۈملىدىن ئاممۇنىي مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىپ، خەلقنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇش باسقۇچىدا ياشاۋاتقانلىقىنى ئىپادىلىگەن.

ھەشقىپچەك يۆگىشىپتۇ،
باغدىكى جىنەستىگە.
مېنىڭ كۆڭلۈم چۈشۈپتۇ،
قاشى قارا يۈخەستىگە.

باغدا پىشقان نا ئۈزۈمنىڭ،
نەشتە-نەشتە سۈيى بار.
مەن يېتىم بىچارىنىڭ،
سىزدىن ئۆزگە كىمى بار.

روچىۋىن بولسا كىشى،
قانات ياساپ ئۇچسا كىشى.
دۇنيانى بىر چۆرۈلەپ،
ئۆز يارىنى تاپسا كىشى.

دىكەن بېيتلەردە، كىشىلەرنىڭ ئەيەككۈر ئىقتىدارى ئەرەقنى قىلىپ، ئاۋۇالقى ئادەتى تۈرمۇش ئەمەلىيىتىدىن ئېلىنغان:

ئىسىك ئەتتىم مىخلاپ،
ئىلىر ئەتتىم چىملاپ،
بىز يۇرۇيمىز خاللاپ،
سىز يۇرۇيسىز يىغلاپ.

ئاشۇ:

ئۇسسىغاق ياغلاپ كەپلا،
ئەمۇر ئالماخ كەلمەپلا،
قوللىرىدا يەرەك ياغلىق،
يېمىش ئالماخ كەلمەپلا.

ئۇنىمىزنى ئىسسىنسىلا،
چوغىمىزنى چاچمىسىلا،
ئىر خىياق يېمىش ئوتتە پۇل
ئىردىن ئىراق قاچمىسىلا.

دىكەنكە ئوخشاش قوشاق بوقۇش سەۋىيىسىدىن ھالقىپ، قانداقتۇر بىلىك بىكىر ئىقىمىدىكى قوشاقلارنى بوقۇش باسقۇچىغا كۆتۈرۈلگەن. يەنى قوشاقنىڭ ئاخىرقى كۆپلىتىدىكى پىكرىدە، ئادەم چۈشىنىگە ئۆزگەرىلگەندە، دۇنيانىڭ ھەممە جايلىرىغا ئۇچۇپ بېرىپ، ئۆز ئەختىنى ئىزدەپ يىغلاشقا ئوخشاپ كەتكەن. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنا ئويۇنىدا:

ئەجەپ ئويدان بالىكەنسىز،
جىمەك مۇنچاقتا ئوخشايسىز،
قولىكىرغا سۇ ئىرەي دېسەم،
قىمارۋار بەتكىگە ئوخشايسىز.

ئاق كۆتىلەك كىيۋايسىز،
قىپقىزىل جىمەك ئۆتۈپ،

ئاشىنگىز قېنى خىنىم؟
ئولتۇرسىز ئىگەك تۇتۇپ.

لىكچۇدىن كۆگىلەك كىيىپ،
گۈلى قايتۇ تالادا.
ئاشنا تۇتقان خېتىملار
ئاخىر قالۇر بالادا.

باغقا قوغۇن تېرىسام،
چۇشكەدىن سويمىسى ئوگدا.
ئويۇنتى تولا ئويناپ،
ئىشتان قالمىدى قوگدا.

دېگەنگە ئوخشاش تەنقىد ۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد قىلىش خاراكتېرىدىكى قوشاقلار ۋە:

كۆيدۈما كۈل بولدىما
ئوتۇگدا بۇلبۇل بولدىما
بۇ سېتىلگۇ ياخشى خۇيۇگىما
ئۆلگىمە قۇل بولدۇما.

قاتارلىق قوشاقلاردا كىشىلەر ئۆز ئارا چوگقۇر مۇھەببىتى ئىپادىلەنگەن.

مەشرەپ قوشاقلىرى دولان خەلقنىڭ كەچۈرمىشلىرى، تۇرمۇش ئادىتى، ھېيت-تۇيغۇ ۋە ئۇسۇل-ئارزۇلىرىنى، ئۆز ئارا مېھر-مۇھەببەت ياكى نەپرەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، بىرىدىغان بىر ئەينەك بولۇپ، مەشرەپ قوشاقلىرى ئارقىلىق دولانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن گەپ-سۆز-لىرىنى قىلالايدۇ. مەشرەپ قوشاقلىرىدىن دولانلىقلارنىڭ ئارقان دەرد-ئەلەملىرىنى، ئارىخىنى، سۈيگۈ مۇھەببىتىنى، ئۇرۇپ-ئادەتلىرىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەشرەپ قوشاقلىرىنىڭ سانى چەكسىز، ئۇيغۇر كۆپ، مەزمۇنى مول بولۇپ، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بۇلىقى، فولكلور خەزىنىسى دېيىشكە بولىدۇ.

6. دولان مەشرەپ ئويۇنلىرىدىكى تەقلىد ۇە تىياترلار

تەقلىدچىلىك تىياتىرنىڭ ئىپتىدائىلىشىشكە كىلى بولۇپ، تىياتىر دېگىنىمىز — سەھنە-سورۇنلاردا تاماشىبىنلار ئۈچۈن قويۇلىدىغان ئويۇنلارنى كۆرسىتىدۇ.

تىياتىر سەنئەتنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىدۇر، ئىپتىدائىي سەنئەت تەقلىد بىلەن بارلىققا كەلگەندى. كۆپ خىل قىزىقارلىق تەقلىد ئويۇنلىرى ئورگانىك بىرلىشىپ، بىر يۇرۇش مەشرەپنى شەكىللەندۇردى. مەشرەپ شۇڭلاشقا تاماملىغان دېگۈدەك تىياتىر-تەقلىد شەكىللىرىنىڭ بەدىئىي ئىپادىلىنىش شەكىللىرىدىن تەركىب تاپتى. كېيىنكى زامانلاردا مەشرەپ تىياتىرلىرى سەھنىلىشىپ، تەقلىد ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن زىددىيەتنىڭ خاراكتېرى، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، تۈزۈلۈش شەكىللىرىنىڭ ئاز-كۆپلىكىگە قاراپ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان تۈرلەرگە ئايرىلدى. مەلۇمكى، ھەرقانداق مىللەتنىڭ سەنئىتى بولىدىكەن ئۇنىڭ تىياتىرى بولىدۇ. يەرلىك ناخشا-ئۇسسۇل، ئەلنەغمە شەكىللىرى، ئويۇن تۈرلىرى، مۇزىكىسى قانداقتۇر بىر ۇەقەنى ئىپادىلەپ بېرەلسە، ئۇ، شۇ جايدىكى خەلق ياكى مىللەتنىڭ تىياتىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دولان مەشرىپى بولسا، كۆپ خىل تەقلىدچىلىكنىڭ ئورگانىك بىرلەشتۈرۈلگەن، نۇرغۇن ۇەقەلىك سىستېمىلىق، رېتىملىق ھالدا ئارقا-ئارقىدىن مول مەزمۇن بىلەن ئىپادىلىنىدىغان سەنئەت سەھنىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا دولانلىقلار، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئىنتايىن مۇھىم مەزمۇنلار خەلقنىڭ ئۆز ئارىسىدىكى پېرسوناژلارنىڭ جانلىق، كەسكىن، ئىنتايىن تەبىئىي ھالدىكى دېئالوگى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، تاماشىبىنلارنى تەسىرلەندۇ-

روپ كەلدى. بولۇپمۇ، مەشرەپ تياتىرىدىكى پېرسۇناژلارنىڭ كۆرۈنۈشى تەبئىي. تىلى ئاممباب، ۋەقەلىكى روشەن، مەزمۇنى ئېنىق، بىلىم بېرىش (تەسىرلەندۈرۈش) دەرىجىسى يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خىل سەنئەت شەكلىنى كىشىلەر قىزغىن سۆيۈپ، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆز تارىخىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ سىرتىدا، خەلق چۆچەكلىرى، رىۋايەت، ئەپسانىلەردىن تاللاپ شۇنىڭغا ئاساسەن تەقلىد ئويۇنلىرىنى ئويناش باكى ئېيتىشىش شەكلى ئارقىلىق تياتىر مەزمۇنلىرىنى بېيىتىپ، زامانۋىي سەھنە تياتىرلىرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنى ئورۇندىدى. سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى دەسلەپكى ئىغىز ئەدەبىياتى باسقۇچى دەۋرىدىن ئۆتۈپ يازما ئەدەبىيات باسقۇچىغا كىرىپ، يۇختا يېزىلغان سەھنە ئەسەرلىرى ئارقىلىق ۋەقەلىكلەر ئالاھىدە تەييارلانغان سەھنىلەردە رېژىسسور بىر خىل كىينىگەن ئارتىسلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان بولدى. لېكىن مەشرەپ تياتىرلىرى بولسا، ئۆزىنىڭ مىللىيلىكى، مول مەزمۇنلىرى بىلەن قەدىرلىنىپ، زامانۋىي سەھنە ئويۇنلىرى بىلەن بىر قاتاردا داۋاملىشىپ كەلدى.

دولان مەشرىپىدىكى بۇ ئويۇنلار — «ئات ئۈسسۈلى»، «تۆگە ئۈسسۈلى»، «غاز ئۈسسۈلى»، «ئېگىز بولۇڭ موللام»، «غوجالدىرىۋاق»، «ئىككى خوتۇن ئىلىپ بېرىش كومېدىيىسى» «بوۋاي بىلەن دوغۇر»، «قېرى قىزنىڭ ئەر تاللىشى»، «بوۋاي بىلەن شاپىدىخان»، «يادىشاھ بىلەن تاياخۇن» قاتارلىق ئويۇنلاردىن ئىبارەت بولۇپ، مەشرەپ سورۇنلىرىدا خەلق قىزىقچىلىرىنىڭ رول ئىلىشى ئارقىلىق ئوينىلىدۇ. بۇ ئويۇنلارنىڭ مەزمۇنلىرى ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي ئۇبرازلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇنىڭدىن دولان مەشرىپىدىكى ئوينىلىپ كېلىۋاتقان تياتىر-كومېدىيىلەرنىڭ بەك ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئات ئۈسسۇلى

بۇ ئويۇننى مەشرەپ سورۇندا پەقەت بىرلا كىشى ئورۇندايدۇ. ئۇ. ياغاچنى جۈۋا سىلەن بىقابلاپ ئاتقا ئوخشىتىپ، ئۆزى جۈددى بىر ئادەم ئاتنى مىنىپ كېتىۋاتقاندەك شەكىلگە كىرىدۇ. ئات مىنگۈچى بىر قولىدا تىزگىننى تۇتۇپ، بىر قولىدا نەغمە رىتمىگە ئاساسەن ئۈسسۇل ئويناپ ماڭىدۇ. ئات يېڭى كۆندۈرۈلگەن توسۇن قىيايەتتە بولۇپ، مەشرەپ سەھنىسىدە تۇرۇپ-تۇرۇبلا دۆيلۇپ ئادەمنى ئاتماقچى بولىدۇ. ئادەم غالىپ كېلىپ، ئاتنى بىقىلماي ئولتۇرىدۇ. ئات، تەدرىجىي ياۋاشلىشىدۇ. ئات دۆيلۇپ شىللاق ئاتقىلى تۇرغاندا نەغمىكەشلەر ئات توغرىسىدىكى تېكىستلەردىن:

ئاتىم ئويناپ سۈندۈردى،
قۇش باشى ئىگەرىمنى.
ئەمدى ئېيتمىسام بولماس،
ئىچمەدىكى دەردىمنى.

دەپ غەزەل ئوقۇشقا باشلايدۇ.

«ئات ئۈسسۇلى» ئەسلىدە ئات كۆندۈرۈش ئۈسسۇلى بولۇپ، بۇ ئويۇندا ئېيتىدائىي دەۋرلەردىكى ياۋايى ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ، ئۇي ھايۋانلىرىغا ئايلاندۇرۇش ئەمگىكىنىڭ ئوبرازلىرى يارىتىلىدۇ.

غاز ئۈسسۇلى

غاز ئۈسسۇلىنى بىر نەپەر ئارتىس ئورۇندايدۇ. ئارتىس جۈۋىنى تەتۈر كىيىپ، بىر قولىغا ئورغاقنى تۇتۇپ جۈۋىنىڭ بىكىدىن ئۆتكۈزۈپ غازنىڭ بوينىدەك ئەگرى ھالەتنى شەكىللەندۈرىدۇ.

بىر پارچە قىزىل لاتىنى تۇگۇپ جۇۋىنىڭ يەڭ ئۈچىدىن چىقىرىپ، غازىنىڭ تۈمشۇقىغا ئوخشىتىدۇ. ئاندىن كېيىن تىزلىنىپ مۈڭگۈپ مۇزىكا رىتمىگە تەڭگەش قىلىپ گاھىدا دۇمبىسىنى چوقىلاپ پىتلىنىپ قويۇپ، گاھىدا ئۇسسۇل ئويناپ كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈشكە باشلايدۇ. تەدرىجىي ئادەملەرگە تېخمۇ يېقىنلىشىپ ئويناپدۇ. كىشىلەرنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئادەملەرگە بىر-بىرلەپ نەزەر سېلىپ، كېرىلىپ سەت ئولتۇرغان كىشىلەرنىڭ چاتىرىقىغا تۇمشۇقىنى سوزۇپ خىرىس قىلىپ قويىدۇ. بەزىدە كىشىلەر ئارىسىدىكى يېقىمسىز، غەلىتە كېينىگەنلەرنىڭ قاملاشمىغان جايلىرىنى چوقۇپ قويىدۇ. غەمكىن ئولتۇرغان، ئۈگدەپ قالغانلارنىمۇ چوقۇپ، بىردەم كۆلكە بەيدا قىلغاندىن كېيىن، نىقابىنى سەھىنىنىڭ ئۆزىدىلا ئىلىۋېتىپ مەيداندىن چىقىپ كېتىدۇ.

بۇ ئويۇندا، ياۋا قۇشلارنى تۇتۇپ كۆندۈرۈش بىلەن ئادەملەرگە يېقىنلاشتۇرۇپ، ئۇي قۇشلىرىغا ئايلاندۇرۇشتەك تارىخىي مەزمۇنلار ئىپادىلىنىدۇ.

تۆگە ئۇسسۇلى

تۆگە ئۇسسۇلىدا تۆت ئادەم رول ئالىدۇ. ئىككى ئادەم تۆگىنىڭ رولىنى ئالىدۇ. بىر ئادەم مىنىدۇ. بىر ئادەم يېتىلەيدۇ. تۆگە مۇزىكا رىتمىگە ماسلىشىپ ئۇسسۇلغا كەلتۈرۈپ دەسسەپ ماڭىدۇ. ئۇسسۇل داۋامىدا تۆگە ئېگىزگە بويۇنداش، يەرگە تەلپۈنۈش، ئەتراپلىرىغا قاراپ جورا ئىزدەش، ئەركىنلىك ئىزدەپ مىنگۈچىنى يىقىتىشقا ئۇرۇنۇش ھەرىكىتىنى ئورۇنداش، بارا-بارا ياۋاشلاپ ئىگىسىگە مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ مىنىشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىش قاتارلىق ھەرىكەتلەرنى ئورۇنلايدۇ. تۆگىچى (كاروان) تۆگىگە مىنگەندىن كېيىن، يىراق يولغا سەپەر قىلىدۇ (بۇنىڭ تۆگىگە مىنگۈچى ئىككى قۇلقىنى تۇتۇپ تۇرۇپ مۇقام ياكى ھۆكمەت تۇۋلاش بىلەن ئىپادىلەيدۇ). ئۇنىڭ تېكىستلىرىگە:

ئايا دوستلار ئاخۇنۇمنى،
ئاق بايتالغا مىنگه شتۇردۇم.
كېچه قويۇپ قېيىن ئانامنىڭ
كۆشه كىنى سىلاشتۇردۇم.

دېگه نله رنى سېلىپ، تاماشىبىنلارنى كۈلدۈرىدۇ. ئاساسلىقى مه سخىره قوشاقلىرىنى كۆپرەك ئېيتىدۇ.

بۇ ئويۇننىڭ مه زمۇنىدا، تۆگه ياۋاش هه م چىداملىق هايۋان بولغاچقا، ئادەملەر ئۇنى ئەڭ بۇرۇن تۇتۇپ كۆندۈرۈپ، ئېتىدائىي قاتناش ۋاسىتىسى قىلغانلىقى ئېيان قىلىنىدۇ.

ئېگىز بولۇڭ موللام

بۇ ئويۇن بىر كىشى تەرىپىدىن ئورۇندىلىدۇ. ئارتىس قولىغا ياغاچ تۇتۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزۈن كېيىم كىيدۈرۈپ كۆتەرسه ئۇزىرايدىغان، په سه يتسه قىسقىرايدىغان هالەتنى شه كىللەندۈرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن نه غمىنىڭ رىتمىغه ۋه غه زەل تېكىستىنىڭ مه زمۇنىغا ئاساسه ن ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. غه زەل تېكىستلىرى بۇيرۇق شه كلىده بولۇپ:

ئېگىز بولۇڭ موللام-ئېگىز بولۇڭ.

دېگه نده، موللام تۆۋىگه ئېگىزلەپ ئىككى ئادەم بويى ئۇزىرايدۇ.

قىسقا بولۇڭ موللام-قىسقا بولۇڭ.

دېگه نده موللام بارغانسىرى قىسقىراپ پاكار ئادەم شه كلىگه كېلىدۇ. نه غمىكه شلەر نه غمه بىلەن غه زەلنى داۋاملاشتۇرۇپ:

كۆلۈپ تۇرۇپ ئويناڭ، كۆلۈپ تۇرۇپ،
يىغلاپ تۇرۇپ ئويناڭ، يىغلاپ تۇرۇپ.
ئېچىنىشلىق تولغان دەردنى قويماي،
سۆزلەپ بېرىپ ئويناڭ سۆزلەپ تۇرۇپ.

قۇيماق بېرەي موللام، چايناپ بېرىڭ،
نەزىر بېرەي موللام، « دۇئا » قىپ بېرىڭ.

ياۋاش بولۇڭ موللام گېدىيۇالماي،
ئۇسسۇل ئويناپ موللام، ئېغىناپ بېرىڭ.

دەپ، موللامغا بۇيرۇق بېرىدۇ. نەغمىگەش نېمىدېگەن بولسا، موللام شۇنى قىلىدۇ. بۇنىڭدا، موللام بىلەن نەزىرنىڭ مۇناسىۋىتى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھەرىكىتى ناھايىتى كۆلكىلىك بولۇپ، نەزىرنىڭ گېپىنى ئاڭلىغان ھامان ھەممە بۇيرۇقنى ئورۇندايدۇ.

غوجالدىرىۋاق

« غوجالدىرىۋاق » دېگەن سۆز، جۇل-جۇل كىيىملىك، جەپپىرە، جوندىق دېگەن بولىدۇ. بەزىلەر بۇ ھەقتە تىل مەنسىدىن ئېنىقاندا يۇقىرىقى جاۋابقا قوشۇلسىمۇ، مەزمۇن جەھەتتىن باشقىچە قاراشتا بولۇپ، « غوجالدىرىۋاق » دېگەن « خوجا بولاي دېسەڭ جاندارمالنى باق » دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، مال باققۇچىنىڭ تەقى-تۇرقى غوجالدىرىۋاق بولۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئاۋۋالقى نام ئىستېمالدىن قېلىپ چارۋىچىنىڭ تۇرمۇشىغا ئىنتايىن باب كېلىدىغان « غوجالدىرىۋاق » دېگەن نام مۇقىملىشىپ قالغان دېگەن قاراشتا بولۇپ كەلگەن. مېنىڭچە يۇقىرىقى ھەر ئىككى نام مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن بىر-بىرىنى تولۇقلايدۇ. بۇ ناملارنى بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلغاندىلا، غوجالدىرىۋاق ئۇسسۇلىنىڭ مەنبەسى ۋە مەز مۇنىنى تېخىمۇ ئېنىق بىلگىلى بولىدۇ.

غوجالدىرىۋاق ئۇسسۇلى چارۋىچىلىق ئۇسسۇلى بولۇپ، ئۇيغۇر رايونلىرىغا كەڭ تارقالغان بىلەن، ئەسلىدە بۇ ئۇسسۇل دولانلىقلار تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. غوجالدىرىۋاق ئۇسسۇلىنىڭ ئۆزىگە خاس مەخسۇس ناخشا تېكستلىرى بار. ئۇنىڭ مەزمۇنلىرى بۇ ئۇسسۇلنىڭ دولانلىقلار تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغانلىقىنى شەك-شۈبھىسىز ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. شەكىل جەھەتتىن رول ئالغۇچى كىشى تۇماق ۋە جۇۋىنى تەتۇر كىيىپ، جاڭگالدا يۇرۇپ چاتقاللىقتا كىيىملىرى جۇل-جۇل

يىرتىلىپ كەتكەن مالچى قىياپىتىگە كىرىدۇ. بەللىرىنى شوينىدا باغلاپ، بىر يېنىغا سۇ ئالىدىغان قاپاقنى، بىر يېنىغا تاماق يەيدىغان چۆچىكنى ئاسىدۇ. قولىغا مالچىغا ئوخشىتىپ بىر ھاسىنى ئالىدۇ. ئاندىن كېيىن ئۇ، نەغمە رىتمىگە ئاساسەن ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. نەغمىكە شلەر غوجالدىرىۋاق يەدىسىگە نەغمە باشلاپ:

غوجالدىرىۋاققا - غوجالدىرىۋاق،
بىر ئېتىزنى تېرىساڭ بىر ئېتىزى ئاق.
كەينىگە باقماي ئالدىڭغا باق،
ئەللىك - ئاتمش قوي ئېلىپ يەكەن دەرياسىدا باق.

غوجالدىرىۋاققا - غوجالدىرىۋاق،
قېرىغاندا چوكان ئېلىپ كىندىكىگە ياق.
ئارقاڭغا باقماي ئالدىڭغا باق،
بار يۈلۈڭغا قوي ئېلىپ يەكەن دەرياسىدا باق.

غوجالدىرىۋاققا - غوجالدىرىۋاق،
قېرىغاندا قىز ئالساڭ تېنىڭ بولۇر ساق.
قېرىسىغا يولۇقساڭ تاشلاپ قېچىپ باق،
قويلىرىڭنى ئايرىپ يەكەن دەرياسىدا باق.

دېگەن مەزمۇندا بىر يۇرۇش ناھايىتى كۆپ تېكىستلەرنى ئوقۇيدۇ. بۇ تېكىستلەرنىڭ مەزمۇنلىرىدا، دولانلىقلار ياشاپ ئۆتكەن قەدىمكى دىيارنىڭ جۇغراپىيىلىك نامى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئەۋزەللىكى، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى، ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي تارىخىي ھادىسىلەر روشەن ئىپادىلەنگەن.

دولانلىقلار قەدىمكى زامانلاردا يەكەن دەرياسى قاتارلىق دەريالارنىڭ كەلكۈن سۇلىرىدىن پايدىلىنىپ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇ جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن. پات - پات قۇرغاقچىلىق ئايىتى يۈز بېرىپ

تۇراتتى. مۇشۇنداق تۇرمۇش شارائىتىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش پايدىلىق ئىدى. يەكەن دەريا ۋادىسى چارۋا بېقىشقا ئەڭ ئەپلىك، پايانسىز يايلاق بولغاچقا، غەزەل تېكستىدە، يەر تېرىش مۇمكىن بولمىغاندا مال بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ ياخشى تۇرمۇش يولى ئىكەنلىكى، ھوشيارلىق، خاتىرجەملىك، تۇرمۇش لەززىتى قاتارلىقلار تەسۋىرلەنگەن.

« غوجالدىرىۋاق » تېكستىدە تەسۋىرلەنگەن بۇ ھايلار ھەققەتەنمۇ چارۋىچىلىققا ناھايىتى باب ھايلار بولۇپ، ھازىرغا قەدەر يەكەن دەريا سىنىڭ ۋادىلىرى دولان رايونلىرىدىن ئاۋات. مارالبېشى ناھىيىلىرىنىڭ ئىلكىدە مۇھىم چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ كەلمەكتە.

بوۋاي بىلەن دوغۇر

بۇ ئويۇن بىر گۇرۇپپا ياكى ئۇنىكدىنمۇ كۆپرەك كىشىلەر رول ئالىدىغان سىستېمىلىق خەلق تېياتىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، خەلق رىۋايىتى ئاساسىدا ئويلىنىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا رىۋايەت قىلىنىشچە، قەدىمكى زامانلاردا بىر بوۋاي بىلەن مومانىڭ پەقەت بىرلا ئوغلى بار ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلارنىڭ ئوغلى ئۆيدىن كۆچلى ئاغرىپ ئىز-دېرەكسىز يوقاپ كېتىپتۇ. ئەر-خوتۇن ئىككىسى ئوغلىنىڭ پىراقىدا يىغلاپ يۇرۇپ بارمىغان يېرى قالماپتۇ. كۈندىن-كۈن ئۆتۈپ، ئايدىن-ئاي، يىلدىن-يىل ئۆتۈپ، بۇلار قېرىپ، بىر جۈپ بوۋاي بىلەن مومايغا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. شۇنداقتىمۇ ئىزدەشنى داۋاملاشتۇرۇپ كېتىۋاتسا، بىر يەردە نەغمە-ناۋانىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. قارىسا بۇ، دولانلىقلارنىڭ شەھىرى ئىكەن. بوۋاي بىلەن موماي « ئوغلىمىز نەغمە ساداسى كەلگەن جايدا بارمىكىن » دەپ ئويلاپ ئۇ يەرگە بارسا، بىر ئۆيدە مەشرەپ بولۇۋاتپتۇ. بۇلار « ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم » دەپ مەشرەپكە كىرىپ، كۆڭۈللىكتىن:

— جامائەت، مېنىڭ بىر ئوغلۇم يوقاپ كېتىۋېدى، ئاراڭلارغا كىرىپ قالدىمكىن، — دەپ سورىغانىكەن، كۆپچىلىك ئۇنىڭغا ئوغلىنى كۆرسىتىپ قويۇپتۇ. بوۋاي خۇشاللىقىدا ئوغلى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ. مومای بىلەن بوۋاي دۇمچىيىپ يۈرۈپ ئوسۇل ئويناپ تەنتەنە قىپتۇ.

« بوۋاي بىلەن دوغۇر » ئوسۇلىدا مۇشۇ چۆچەك سەھنىلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، بىر كىشى ئۆزىگە گىرىم قىلىپ، دۇمچىيىپ كەتكەن قېرى بوۋاي شەكلىگە كىرىدۇ. يەنە بىر ئەر، ئايالچە كىيىم كىيىپ دۇمچەك قېرى مومانىڭ شەكلىگە كىرىدۇ. تاماشىبىنلار ئۇلاردىن بىخەۋەر مەشرەپ ئويىنىلى تۇرغاندا تۇيۇقسىزلا ئىشكتىن بىر بوۋاي بىلەن مومای كىرىپ كېلىدۇ. بوۋاي كۆپچىلىككە مۇراجىئەت قىلىپ:

— ۋاي جامائەت! مەن بولسام ناھايىتى يىراق شەھەردىن كەلدىم. بىر ئوغلۇم بار ئىدى، ئۆيدىن يامانلاپ چىقىپ كەتتى، ئاراڭلارغا كەلدىمكىن دەپ ئىزدەپ كېلىۋىدىم! — دەيدۇ، يەنە بىر نەپەر رول ئالغۇچى كۆپچىلىكنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ئولتۇرۇپ:

— ئۆزىڭىز نەدىن كەلدىڭىز؟ — دەيدۇ. بوۋاي:

— بۇخارادىن — دەپ جاۋاب بېرىدۇ. سوزىغۇچى:

— بۇخارادا قوناق قانداق باش ئالدۇ، كېۋەز قانداق ئېچىلدۇ؟ — دەپ سورايدۇ. بوۋاي ئۇنىڭغا قوناقنىڭ بېشى بىلەن كېۋەزنىڭ ئېچىلىشىنى مەلۇم ئوخشىتىپ ئارقىلىق جاۋاب بېرىپ، مەشرەپتە قاتتىق كۈلكە پەيدا قىلىۋېتىدۇ.

بوۋايدىن:

— ئوغلىڭىزنىڭ ئىسمى نېمە؟ — دەپ سورايدۇ.

بوۋاي:

— ئوغلۇمنىڭ ئېتى « دوغۇر » ئىدى — دەيدۇ.

— ئۇنداق بولسا، توۋلاپ بېقىڭ — دېگەندىن كېيىن، بوۋاي قۇلىقىنى تۇتۇپ تۇرۇپ:

— ۋاي! ... ئوغلۇم دوغۇر... — دەپ ئىككى-ئۈچ قېتىم جىنىڭ

بارنچه توۋلايدۇ. بىركەمدە يەنە بىر رول ئالغۇچى بىر بۇلۇڭدىن قوپۇپ:

— ۋاي ئاتا، مانا مەن — دەپ يۇگۈرۈپ كېلىپ، بوۋاي بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ، ئىككى يانغا قايرىلىپ، سەكرەپ، چۆرگىلەپ ئوسۇل ئويناشقا باشلايدۇ. ئوسۇلدىن كېيىن بوۋاي ئوغلىغا قاپيىلىك، بىرقەدەر يالىڭاچ سۆزلەر بىلەن نەسىھەت قىلىپ، سورۇندا ئاتتىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. ئارقىدىن بوۋاي بىلەن موماي ئوسۇلغا چۈشۈپ، دولان مەشرەپنىڭ ئالدىنقى باسقۇچلىرىنى ئويناپ ئاخىرىدىكى «سيرىلما» باسقۇچىنى ئويناپ، ئۆز خۇشاللىقلىرىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇندىن كېيىن بوۋاي بىلەن موماي كۆيچىلىك بىلەن خۇشلىشىپ چىقىپ كېتىدۇ.

بوۋاي بىلەن شاپىدىخان

بۇ ئويۇندا ئۈچ ئادەم رول ئالىدۇ. بۇلاردىن بىرى ئايالچە كىيىم كىيىپ ياسىنىدۇ. ئويۇنىڭ مەزمۇنى خەلق چۆچەكلىرىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بىر قېرى بوۋاي ناھايىتى گۈزەل بىر قىزنى خوتۇنلۇققا ئالىدۇ. بوۋاي خوتۇنىنى باشلاپ بىر مەرىكىگە ئاپارسا، بۇ خوتۇنغا باشقىلارنىڭ كۆزى چۈشۈپ، ئېلىپ قاچىدۇ. بوۋاي ئاجىزلىقىدا ھېچ ئىشقا قۇدرىتى يەتمەي يىغلاپ يۇرگەندە، كۆيچىلىك ئۇنىڭغا ھەمكارلىشىپ، خوتۇنىنى تېپىپ بېرىدۇ. ئەر-خوتۇن بىر يەرگە جەم بولغاندىن كېيىن، خۇشاللىقتا مۇرىسىنى-مۇرىسىگە تىرەپ ئوسۇلغا چۈشىدۇ.

ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش

بۇ ئويۇندا ئۈچ ئادەم رول ئالىدۇ. ئىككى كىشى ئايالچە كىيىنىدۇ، بىر ئەر كىشى ئەخلاقسىز، خوتۇنپەرەس، شاللاق بىر

ئادەمنىڭ روللىنى ئالىدۇ. ئۇ ئادەم ئاچكۆزلىكىدىن بىر قېتىمدا ئىككى خوتۇن ئالىدۇ. بۇ خوتۇنلارنىڭ مىجەزىمۇ ئېرىگە ئوخشاش بولۇپ، ئىككى خوتۇن بىر ئەرنى تالىشىشقا باشلايدۇ. خوتۇنلار ئەرنى تالىشىش داۋامىدا ئەرنىڭ قەيىرى كەلسە شۇ يەردىن تۇتۇپ ئۆزىگە تارتىپ، ئەرنى ئىككى خوتۇن ئالغانغا توبەۋزۇبتىدۇ. بۇ ئارقىلىق يامان ئادەتلەرگە قاتتىق زەربە بېرىدۇ.

باخشى بىلەن كېسەل

بۇ ئويۇن بىر باخشى، بىر كېسەل، ئۈچ داپكەش ھەمدە بەش رول ئالغۇچى تەرىپىدىن ئورۇندىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەرلەر بولۇپ، بىرى ئايالچە كىيىنىپ، كېسەلنىڭ روللىنى ئالىدۇ. نەيىزلىق پۇتكەندىن كىيىن، بىر تال ئارغامچىنى يەردىن ئورۇسقا تارتىپ تۇغ قىلىدۇ. كېسەل بولغۇچى كىشى ئۇغنى تۇتۇپ، يېرە ئويۇنىدىكى كېسەللەر قىلىدىغان ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەينەن دورايدۇ. باخشى بولغۇچى كىشى كېسەلگە دۇئا ئوقۇشقا، جىنلارنى چاقىرىشقا، ئونى تۇتۇپ ياغلاشقا باشلايدۇ. ئۇ خەنجىرىنى كېسەلنىڭ ئۈ يەر-بۇ يېرىگە ۋە مۇھىم يەرلىرىگە چوقۇپ، ئوسال قىلىقلارنى قىلىشقا باشلايدۇ. كېسەل خوتۇنمۇ باخشىنىڭ ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ قاش-كۆزلىرىنى ئوينىتىشقا باشلايدۇ. بۇ چاغدا داپكەشلەر غەرەلگە ھەلق قوشاقلىرىدىن:

باخشىنىڭ قولىدا تۇتقان
قەلەي پىچاق-خەنجەرى بار.
تارتىدۇ تامغا زىياندىش،
كۆڭلىدە بىر خىيالى بار.

ئەجەپمۇ ئولا ئىكەن،
باخشىلارنىڭ پېرىسى.

پیری قلدۇرغان خىنمىڭ،
كېچىسى بار ھېلىسى.

كېسەلگە شىپا دەيدۇ،
باخشى قىلغان پىرىنى.
باغلايدۇ زىياندا شىنى،
ئۇخلىتىدۇ ئىرىنى.

پىرە قلدۇرغان خىنىملار
يامشۇاپتۇ جىگدىگە.
باخشى خەنجەر تەگكىلىگەندە
چاپلىشۇاپتۇ ئىرىگە.

ئاق ئۆچكىنىڭ تېرىسى،
كۆك ئۆچكىنىڭ تېرىسى،
نېمە ئۈچۈن يوقالمايدۇ،
باخشى كاپىر پىرىسى.

باخشى تۇتىمەن دەيدۇ
ئادەم تېنىدە جىنىنى.
ئايەتنى تەتۇر ئوقۇپ
بۇزۇۋاتىدۇ دىنىنى.

باخشىلارنىڭ ئايىتى
شامەن-شۇمەن تەرىمى.
كېسەل بىلەن ئىشى يوق،
ئاق تەگكەندە جېدىلى.
دېگەن تېكىستلەرنى سىلىپ، باخشى بىلەن كېسەل بولۇۋالغان

خوتۇنلارنىڭ ھىيلە-مىكىرلىرىنى، ئېرىنىڭ ئەخمەقلىقىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، يۇز بېرىدىغان ئىشلارنى پاش قىلىدۇ. بۇ ئۆيۇندا ئېيتىلىدىغان غەزەل تېكىستلىرى مەزمۇنلۇق، ئاڭلاشقا قىزىقارلىق، ھەربىر كەتلىرى كۆلكىلىك بولۇپ، كىشىلەرگە تەربىيۋى رول ئويناىدۇ.

« شاھ بىلەن تاياخۇن »

بۇ ئويۇن مارالبېشى ناھىيىسىدە كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئىككى-ئۈچ ئادەم رول ئالىدۇ. بۇلاردىن بىرى پادىشاھ، بىرى چاپارمەن، بىرى پۇقرا بولىدۇ. پادىشاھ پۇقرادىن سوئال سورايدۇ. چاپارمەن قولىغا بىر تال تاياقنى ئېلىپ، تاياخۇن جاۋاب بېرەلمىسە ئۇرۇش ئۈچۈن دېۋەيلەپ تۇرىدۇ ۋە پادىشاھنىڭ ھەر بىر سوئالىنىڭ ئاخىرىدا « دوس! ... » دەپ، « دوس » تارتىپ بېرىدۇ. سوئال-جاۋابلار مۇنداق تەرتىپتە بولىدۇ:

پادىشاھ:

— تاياخۇن! — دەپ توۋلايدۇ. تاياخۇن:

— خوش، — دەپ شاھنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۆرە تۇرىدۇ. پادىشاھ:

— مەن سەندىن سوئال سورايمەن، جاۋاب بېرەلەمسەن؟ — دەپ سورايدۇ. تاياخۇن:

— تەخسىر، ئاشۇرئۆتمەن — دەپ جىم تۇرىدۇ. پادىشاھ سوئالىنى داۋاملاشتۇرىدۇ:

ئالتە كەپتەرگە يەتتە كوۋۇك،
يازدا ياتقانغا قىشتا ئۇۋۇك.
يازدا ئىشلىگەننىڭ تۇغمەس ئىشى.
سايىدا ئۇخلىغاننىڭ ئېچىنۇر...

دېگەننىڭ مەنىسى نېمە؟ (كۆلكە)

تاياخۇن:

يازدا ئىشلىسەڭ قىشتا چىشلەيسەن،
يازدا ئۇخلىساڭ يالىڭاچ قىشلايسەن.

دېگەن بولىدۇ.

پادىشاھ:

ھەر ئادەم «ھە» دېمىگىچە «ھە» دېيەلمەس،
قاپقان-تۆزاق قويمىغىچە قىرغاۋۇل توشقان يېيەلمەس،
مۇشۇ كۆننىڭ قىزلىرى تۆزلەڭلىكتە سىيەلمەس،
دېگەن نېمىنى بىلدۈرىدۇ؟ (كۆلكە)

تاياخۇن:

— ھەر ئىشنى قىلمىغىچە قىلغىلى بولماس،
چارە-تەدبىر بولمىسا راھەت كۆرەلمەس.
كالتە كۆڭلەك قىزلارغا ھەرگىز ياراشماس،
تۆزلەك ياكى سايلىقتا سىيگىلى، بولماس

دېمەكتۇر.

پادىشاھ:

— ئوغۇل بالا تۇغۇلۇپ، ئوندا ئوغلاق، يىگىرمىدە تۆلكە، ئوتتۇزدا بۆرە، قىرىقتا يولۋاس، ئەللىكتە توختا، ئاتمىشتا نۇختا، دېگەنلىك مەنىسى نېمە؟

تاياخۇن:

— ئوغۇل بالا ئوينا كىرگەندە ھەرقانداق كىشىنىڭ مەسىلىكىنى كەلتۈرگىدەك ئوماقلىشىدۇ. يىگىرمىگە كىرگەندە قىزلارنىڭ مەسىلىگىنى كەلتۈرىدۇ. ئوتتۇزغا كىرگەندە، كۈچ-قۇۋەتكە تولىدۇ. قىرىق ياشقا تولغاندا يولۋاسقەك كۈچلۈنۈپ. تۇتقانلا نەرسىنى قومۇرۇۋالىدۇ. ئەللىككە كىرگەندە ئۆزىنى توختىتىپ، ھەر ئىشنى ئويدان ئويلاپ، يۇختا قىلىدىغان بولىدۇ. ئاتمىشكە كىرگەندە ئىبادەتكە قەدەم قويۇپ، ساقال-بۇرۇتنى قويۇۋېتىدۇ. ساقال-بۇرۇت ئىگەكنى نۇختىلاپ، ئېغىزنى تىزگىنلەيدۇ — دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

پادىشاھ:

— ئۆلۈپ ئولتۇر، كۆلۈپ ئولتۇر؛ ئۆلۈپمۇ ئولتۇرالمساق، كۆلۈپمۇ ئولتۇرالمساق، ئىككام ئەللىك يەرگە دوكلايتۇ، دېگەن نېمە؟ —

دەپ سورايدۇ. تاياخۇن جاۋاب بېرىپ:

— ئى ئۇلۇغ شاھىم، ئۆزلىرىدەك ئابرويلۇق، بىر چوڭ ئاخۇنۇم سەپەرگە چىقىپ كۆنلەرنىڭ بىرىدە مارالبېشىدەك چوڭ بىر شەھەرگە كىلىپ كېتىۋاتسا نەرىتى قىستاپ كىتىپتۇ-دە. خالاغا كىرىپتۇ. ئىشى پۈتكەندە قارىسا، ئىشىنجا چالمىسى ئالماي كىرگەنىكەن، بىر نەرسە تاپالماپتۇ. ئاخىر ئامالسىزلىقىس ئىشىنجا چالمىسى ئىزدەپ حالادىن چىقىپ ئىككى كەم ئەللىك يەرگىچە دوڭغۇيۇپتۇ — دېيىشى بىلەن مەشرەپتە قاتتىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. پادىشاھ يۇنىڭدىنمۇ تاياخۇننى گەپتە چۈشۈرەلمىگەندىن كېيىن، سوئالنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ سوراشقا باشلايدۇ:

— تاياخۇن!

— خوش.

— بىشىگىزدا نېمە بار؟

— تاجى دۆلەت بار.

— كۆزىگىزدە نېمە بار؟

— گۆھىرى زىننەت.

— ئاغزىگىزدا نېمە بار؟

— كەلىمە شاھادەت.

— قولىگىزدا نېمە بار؟

— پايى خىزمەت.

— ... دا نېمە بار؟

— ياسكىنا ئىللەت.

بۇ چاغدا مەشرەپتە قاتتىق كۈلكە پەيدا بولىدۇ.

« شاھ بىلەن تاياخۇن » ئويۇنىنىڭ سوئال-جاۋابلىرىدىكى پىكرلەر ئىنتايىن مول مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، ھورۇنلۇقنى تەنقىدلەپ. ئەمگەكچان بولۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ ھەمدە ئادەملەرنىڭ ئۆزىنى قەدىرلىشىنى، نۇرمۇشنى چۈشىنىشىنى، ئىش-ھەرىكەتتە

جۇرئەتلىك بولۇشنى، چارە-تەدبىرلىك بولۇپ، تۇرمۇشتا خاتىرجەم ئۆتۈشنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەشۋىق قىلىدۇ. تۇرمۇشتىكى چاكىنا ئادەتلەرنى قاتتىق مازاق قىلىدۇ. پادىشاھنىڭ سوئاللىرىغا تاياخۇندىن ئىبارەت ئاددىي خەلق ۋەكىلى بولغان پۇقرالار يېرسوبازى كەسكىن جاۋاب بېرىپ، خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى نامايان قىلىدۇ.

قورچاق ئويۇنى

بۇ ئويۇن مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاۋات بازىرىدا ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇچ ئادەم رول ئالىدۇ. مەزمۇنى «قېرى قىزنىڭ ئەر تاللىشى» دىن ئىبارەت بولۇپ، خەلق ماقال-تەمسىللىرىدىن: «قىز قېرىسا قازى بولۇر، كىملا كەلسە رازى بولۇر» دېگەنگە ئاساسەن تەييارلانغان.

بۇ ئويۇندا بىر كىشىنى ياتقۇزۇپ پۈتىغا قىزنىڭ كىيىملىرىنى كىيدۈرۈپ قورچاق ياسايدۇ. بۇ قورچاق قىزنىڭ رولىنى ئالىدۇ. ئىككى يىگىت ئىككى تەرەپكە ئۆتۈپ، قىزدىن سوئال سوراشقا باشلايدۇ. سوئالنىڭ مەزمۇنى:

— ئەرگە تېگەمسىز؟

— تېگمەن.

— كىمگە تېگىسىز؟

— كىم كەلسە شۇنىڭغا تېگمەن. — دەپ بىر تۇرۇپ ئوڭ تەرەپتىكى يىگىتنىڭ كۆزىگە. بىر تۇرۇپ سول تەرەپتىكى يىگىتنىڭ كۆزىگە تەلپۈنىدۇ. بۇ ئىشتىن ھەر ئىككى يىگىتنىڭ رايى بېنىپ، كەتمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا قېرى قىز جېنىنىڭ بارىچە ۋارقىراپ:

— ساڭمۇ تېگمەن (ئوڭ تەرەپنى كۆرسىتىدۇ)، ساڭمۇ تېگمەن (سول تەرەپنى كۆرسىتىدۇ)، دەپ ھەر ئىككىسىگە تېگىشكە رازىلىق بىلدۈرىدۇ. بۇنى كۆرگەن يىگىتلەرنىڭ كەيپى

ئۇچۇپ، قايتماقچى بولۇپ تۇرۇشىغا، قىز قولىنى شۇنداق ئۇزارتىپلا بىر يىگىتنىڭ بوينىغا گىرە سېلىۋالىدۇ-دە، جېنىنىڭ بارىچە توۋلاپ:

— نەگە بارىسەن، ساڭا تېگىمەن، قورسۇقۇمدا بالام بار دادىسى سەن — دەپ ئىسىلۋالىدۇ. بۇنى ئاڭلاپ بىچارە يىگىت قورقىنىدىن نېمە دېيىشنى بىلەلمەي، شۇ جايدىلا ئولتۇرۇپ قالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئەخلاقتىكى ناچار ئىللەتلەرگە جانلىق مەرىكەت بىلەن تەنقىد بېرىدۇ. بۇ ئويۇن مەشرەپتە ھەم كۆلكە پەيدا قىلدۇ ھەم ئادەملەرگە تەربىيە كۆرسىتىدۇ. بۇلاردىن باشقا، ھەر قايسى جايلاردا، شۇ جاينىڭ ئۆرپ-ئادىتى، مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە يەرلىك ۋەقەلىكلەرگە ئاساسەن مەشرەپ سورۇنىدا ئويناپ كەلگەن ئويۇن شەكىللىرى بار. بىر كىشى تەرىپىدىن ئورۇندىلىدىغان «خەت ئوقۇش» ئويۇنى دەيدىغان بىر ئويۇنمۇ داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ ئويۇندا «خەت ئوقۇغۇچى» مەشرەپ سورۇنىنىڭ ئوتتۇرىغا كىرىپ ئۆرە تۇرۇپ، بىلدىكى بەلباغنى بېشىپ قېتىنى ئېچىپ تۇرۇپ، ئۆزى توقۇغان ياكى يادلىۋالغان قوشاقلىرىنى ئوقۇشقا باشلايدۇ. ھېچ بولمىغاندا قوشاقنىڭ سانى 100 كۆپلىتىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى كۆپ خىل بولۇپ، جەمئىيەتتىكى ئېزىش-ئېزىلىش، ساختىپەزلىك-كازىپ-لىق، سەممىيەتسىزلىك، جازانىخورلۇق، پارىخورلۇق، ئەخلاقسىزلىق، بۇزۇقلۇق قاتارلىقلارنى قوشاق بىلەن ئىپادىلەپ، يامان ئىش، يامان ھەرىكەتلەرنى قاتتىق قامچىلايدۇ. قوشاق مەزمۇنلىرى شۇ مەھەللە ياكى شۇ يۇرتتىكى يۇز بېرىۋاتقان ئىشلارغا ناھايىتى ئوخشاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇنىڭ تەربىيىۋى ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور بولىدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ ئوقۇغان قوشاقلىرىنى قەلبىگە ئاڭلاشتىن باشقا، يادلىۋالىدۇ. خەت ئوقۇش قوشاقلىرى پات پۇرسەتتە خەلق ئىچىگە تارقىلىپ، خەلق فولكلور خەزىنىسىنى بېيىتىدۇ.

« خەت ئوقۇش » ئويۇنىغا ماهىر ئاۋات ناهىيسىنىڭ ئايكۆل كەنتىدە ئىمىن موللام دېگەن بىر كىشى ئۆتكەن (1870—1945) بولۇپ، ئۇ، مەشرەپلەردە « خەت ئوقۇش » ئويۇنىدا رول ئېلىپ، ئۆچمەس نام قالدۇرغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ بىر قىسمى هازىرغا قەدەر « خەت ئوقۇش » ئويۇنىدا ئۆرنەك بولۇپ كەلگەن.

دولان مەشرىپى هەرقايسى جايلارنىڭ ئۆز ئالاهىدىلىكىگە ئاساسەن بۇنىڭدىنمۇ كۆپ كومپىيىلىك ئويۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تېخى قېرىپ تېپىلمىغان ئەڭ ئەهمىيەتلىك سەنئەت شەكىللىرىنىڭ بولۇشىدا شەك يوق. خىلمۇخىل تەقلىد ئويۇنلارمۇ ئاز ئەمەس.

دولان مەشرىپىدە ئوينىلىدىغان بۇ ئويۇنلار ناهايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، دولان مەشرىپىدىكى كومپىيىلىك ئويۇنلار هازىرقى زامانۋىي تىياتىرلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس ياراتقان. مەشرەپ ئويۇنلىرى خەلقنىڭ ئۆزلىرى تەرىپىدىن ناهايىتى ئاددىي ئۇسۇل بىلەن ئوينالسىمۇ، مەخسۇس كىيىملەرنى كىيىپ، گىرىم قىلىپ، تەييارلانغان سەهنىلەردە ئوينالغان بەزى ئويۇنلاردىن هەرگىز كەم قالمايدۇ. ئويۇننىڭ دراماتىك دىئالوگى ئاساسىي جەهەتتىن بىر-بىرى بىلەن ئوخشاش.

دولان مەشرىپىدىكى تەقلىد، تىياتىرلارنى دولان مەشرىپىنىڭ يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈلۈشى دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

بەشىنچى باب

دولان مۇقامچىلرى

دولان مۇقامچىلرى دولان مۇقاملرىنى ساقلاپ كەلگۈچىلەر، داۋاملاشتۇرغۇچىلار ۋە تارقاتقۇچىلاردۇر. ئۇلار ئەجدادلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، قانلاممۇ قانلام ئۆگىنىپ ھەم تارقىتىش ئارقىلىق كلاسسىك مۇزىكىمىز ئون ئىككى مۇقامنىڭ دۇنياغا كېلىشى ئۈچۈن مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان. لېكىن دەۋرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دولان مۇقامچىلىرىدىمۇ مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولغان. بۇنداق ئۆزگىرىش دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەر بىر رايوندىكى ساقلىنىش ئەھۋالغا ئاساسەن مۇقامچىلارمۇ شۇنىڭ لايىقىدا قالغان. بەزى رايونلاردا دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى ۋە مۇقامچىلار تۈگەش يولغا يۈزلەنگەن. ئالايلۇق، ئاۋات ناھىيىسى دولانلىقلار تەرىپىدىن گۇللەندۈرۈلگەن 500 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە مۇقام-مەشرەپ ماكانى ئىدى. ھازىر بۇ رايوندا دولان چالغۇلىرىدىن قالۇن، قالۇنچى، غىجەك ۋە غىجەكچى تۈگەپ كەتكەن. غىجەك چالغۇچىلاردىن بىر نەچچىسلا بولسىمۇ، ئۇلار ئىقتىدارىدىن قالغان ياكى ئەلنەغمە بىلەن شۇغوللانغۇچىلار بولمىغاچقا، تونۇلمىغان. دولان راۋابىدىنمۇ بىر نەچچىسلا قالغان، ئەلنەغمىلەردىن تىلغا ئالغۇدەكلىرى ئاز. بۇ رايوندا دولان مەشرىپى ئاساسىي جەھەتتىن تۈگىگەن. يىراق جاڭگالدىكى چارۋىچىلارنىڭ توي مەشرىپىدىن باشقا ھەر يىلى «چاقپەلەك» ئويۇنىدىكى بىرەر

قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن مەشرەپتىن باشقا چاغلاردا مەشرەپ ئۆتكۈزۈلمەيدۇ. توي-تۆكۈنلەردىمۇ مەشرەپنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭغۇ قويۇپ قويىدۇ. ئەلنەغمىچىلەر قىس بولغاچقا يېزىلاردىمۇ شۇنداق. بولغاندىمۇ ئۇنىڭغۇغا ئۇسسۇل ئويناشىدۇ. مەكت، مارالبېشى ناھىيىلىرى بۆستەكنى ئەمەس. ئۇ جايلاردا بۇرۇنقىدەكلا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بولۇپمۇ مارالبېشى ناھىيىسىدە دولان مەشرىپى بۇرۇنقىدەكلا ساقلىنىپ كەلگەچكە دولان مۇقامچى (ئەلنەغمچى) لىرىمۇ ناھايىتى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ناھىيىنىڭ دائىرىسى كەڭ، جۇغرابىيىلىك ئورنى نارقاق، دولانلىقلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ھەم نوپۇسى كۆپ جاي بولۇپ، ناھىيە بويىچە بار بولغان 234 مىڭ 859 نەپەر ئۇيغۇر نوپۇستىن مەھەللە، يېزا بولۇپ ئولتۇراقلىشىپ، شالغوتلاشمىغان دولان نوپۇسى 143 مىڭ 938 نەپەر. باشقا يېزا-كەنتلەردە ئارىلاش ياشاۋاتقان دولان نوپۇسلىرىمۇ 20 مىڭدىن ئاشىدۇ. پەقەت مەھەللە، يېزا بولۇپ ئولتۇراقلاشقان دولان نوپۇسلىرى باشقا دولان رايونلىرىغا سېلىشتۇرغاندا مەكت ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇيغۇر نوپۇسىدىن 20 مىڭ 661، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇيغۇر نوپۇسىدىن 28 مىڭ 883 نوپۇس ئارتۇق كېلىدۇ. ئاشۇ ئادەملەرنىڭ ھەممىسى مۇقام، مۇزىكىغا (ئەلنەغمىگە) موھتاج، تېخىچە توك ئومۇملاشمىغانلىقتىن ئۇنىڭغۇ، تېلېۋىزورنىڭ تەسىرى زور ئەمەس. بۇ ناھىيە خەلقى يەنىلا بۇرۇنقى ئۇرپ-ئادەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. دولان مەشرىپىنى قەدىرلەيدۇ، كۈندۇزلىرى ئەمگەك قىلسا، ئاخشاملىرى مەشرەپ ئويناىدۇ. مەشرەپسىز توي قىلمايدۇ. شۇڭلاشقا، مەشرەپ ئەلنەغمچىلەرگە موھتاج بولغانلىقتىن ئۇچۇن، ھەممە ئادەم ئەلنەغمچىلەرنى ھۆرمەتلەيدۇ ۋە مۇقام، مۇزىكا ئۆگىنىشكە ھەۋەس قىلىدۇ. مەكت ناھىيىسىمۇ بۇ ئادەتكە ئورناق بولۇپ، مارالبېشى ناھىيىسىدىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ دائىرىسى كەڭ بولغاچقا، نوپۇس ئالاھىدىلىكەر بار. مۇقامچى ۋە

سازەندىلەرنىڭ سانىمۇ باشقا ناھىيىدىكى ئەلنە غمىچىلەردىن بەچچە ھەسسە ئېشىپ كېتىدۇ. بۇ ناھىيىگە قاراشلىق جايلاردىن ئاۋات بازىرىنى مىسال قىلساق، بۇ جاي مارالبېشىنىڭ ئەڭ چەت يېزىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 126 كىلومېتر كېلىدۇ. ئادەملىرىنىڭ ھەممىسىنى مۇقامچى، ئۇسسۇلچى دېيىشكە بولىدۇ. مۇقام، مۇزىكا ئۆگىنىشنى كىشلەر ئۆزىگە پەرز ھېسابلايدۇ. بۇ جايدىكى 3629 ئائىلىلىك كىشلەردە تۆت قالۇن، 12 دولان غىجەكى، 14 دولان راۋابى، 22 دولان نەغمە دېپى، ئۈچ سۇنايى، 11 نەيى، 10 نەمىۋر، سەككىز مەشقەر راۋابى، 18 ئىسكرىپكا، 380 دۇتار، ئىككى ناغرا ـــ ھەمئىي 484 چالغۇ، بۇنى چالىدىغان ئوخشاش بولمىغان سەۋىيىدىكى 350 تىن ئارتۇق چالغۇچىلار بار. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى دولان تۆت خىل چالغۇلىرىنىڭ ھەممىسىنى چالالايدۇ. بۇ بازاردا خەلقنىڭ ئۆز ئىچىدىن مەشق قىلىپ تەربىيىلەنگەن بىر داۋازلار گۇرۇپپىسىمۇ بار. بۇنىڭدا بەش كىشى دارغا چىقالايدۇ. تۆت كىشى كۆپ خىل سېرىك بىلىدۇ. بۇلار بىر ئەترەت بولۇپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سەييارە يۇرۇپ ئويۇن كۆرسىتىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى.

مەكىت، مارالبېشى ناھىيىلىرىدە دولان مۇقامىنىڭ ھاياتىي كۈچى زور. يەرلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى دولان خەلقنىڭ بۇ مىللىي سەنئىتى ۋە سەنئەتكارلىرىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. مۇقامچى ئەلنەغمچىلار ئىجتىمائىي جەھەتتە مۇئەييەن ھورمەتكە ئىگە. شۇ سەۋەبتىن، ئۆگەنگۈچىلەر بىر قەدەر كۆپ بولغاچقا، ھازىرقى بار مۇقامچىلارنىڭ كۆپ سانىنى ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلار تەشكىل قىلىدۇ.

دولان ئەلنەغمىسى دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ ھاياتىي كۈچى. ئەلنەغمە بولىدىكەن، مەشرەپ بولىدۇ. بۇ ھەقتە ئۆزۈمنىڭ بۇاستە تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغان ماتېرىياللىرىمغا ئاساسەن، شۇ يېزا ياكى ناھىيىدە نامى بىرقەدەر مەشھۇر بولغان دولان مۇقامچىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى كىتابخانىلارغا تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

1. مارالبېشى ناهيسىنىڭ دولان يېزىلىرىدىكى مەشھۇر مۇقامچىلار

دۆلەتباغ يېزىسى مۇقامچىلىرى

ھەسەنجان توقسۇپ

دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ سېرىغۇنۇش كەنتىدىن، 50 ياش. دولان مۇقاملىرىدىن: زىل باياۋان، بوم باياۋان، ئەرزال، مۇشاۋىرەك، راك، جۇلا، خۇدەك، ناۋا، سىم باياۋان، دۇگامەت، چۆل بۇيۇك باياۋان، قەمبەرخان سەنمى قاتارلىق 12 تۇرنى بىلىدۇ. ئۇ، مۇقامنى، داپ ۋە راۋابنى ئاتىسى توقسۇپ سوپىدىن ئۆگەنگەن. يەنە شۇ كەنتتە ئۆتكەن قادىر كېچىكنى ئۇستاز تۇتۇپ، دولان ئون ئىككى مۇقامنى ۋە يەنە بىر قىسىم يەككە باياۋانلارنى ئۆگەنگەن. داۋاملىق ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ، مارالبېشى، مەكىت، ئاۋات ناھىيىلىرىگە نۇرغۇن قېتىم تەكلىپ قىلىنىپ. دولان مۇقاملىرىنى دولان رايونلىرىغا كەڭ تارقاتقان. سېرىغۇنۇش كەنتىدىن راۋابچى تۇردى مەمتىمن، ئامانتوغراق 11-كەنتتىن غېجەكچى تۇرسۇن ھېزىم، پىچاق سۇندىدىن قالۇنچى راخمان ئېلى، مارالبېشى بازار ئارا مەھەللىدىكى داپەندى راخمان قاسىم بىلەن بەش كىشى بىر گۇرۇپپا بولۇپ. مارالبېشى، مەكىت، يوپۇرغا، يەكەن، ئاۋات ناھىيىلىرىنىڭ دولان يېزىلىرىغا بېرىپ نەغمە قىلىپ، خەلق ئىچىدە زور ئاتاققا ئېرىشكەن. بۇلار ھازىرمۇ سەپىيارە يۇرۇپ، ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ھەسەنجان توقسۇپ دولان مۇقاملىرىنى بىر قەدەر تولۇق بىلىدىغانلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بىلگەنلىرىنى ھەمراھلىرىغا ئۆگىتىشنىڭ سىرتىدا، راخمان ئاۋۇت، مەھەممەت راخمان، غوپۇر تۇردى قاتارلىقلارغا ئۆگىتىپ چىققان.

پېشقەدەم مۇقامچى توقسۇپ سوپى

دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ سېرىغۇنۇش كەنتىدىن، 101 ياش. داڭلىق مۇقامچى ۋە راۋابچى. ئۇ ئەجدادلىرىدىن تارتىپ مۇقام، مۇزىكا بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلەر بولۇپ، ئانىسى ھەسەن موللامۇ ئەينى ۋاقىتتىكى مەشھۇر مۇقاچىلاردىن ئىدى. ئۇ دولان راۋابىنى چېلىشتا داڭ چىقارغان، ئۆز شاگىرتلىرىغا 20 دىن ئارتۇق راۋاب ياساپ تارقىتىپ بېرىپ، ئالەمدىن ئۆتكەن. توقسۇپ سوپى مۇقامنى، راۋاب چېلىشنى، ياساشنى ئانىسىدىن ئۆگەنگەن. يىگىرمە مۇقاملىرىنى ئوغلى ھەسەنجان توقسۇپقا ئۆگەتكەن. 1993-يىلى 2-ئاينىڭ 17-كۈنى مەن ئۇنىڭ زىيارىتى قىلغىلى بارغىنىمدا، «مەن بۇ يىل 101 ياشقا كىردىم. مەن ناھايىتى خاتىرجەم. چۈنكى ئاتا-بوۋامدىن قالغان مۇقامنى ئوغلۇم ھەسەنجانغا ئۆگىتىپ بولدۇم» دېدى.

تۇردى مەتمىن

دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ سېرىغۇنۇش كەنتىدىن، 50 ياش. دولان ئون ئىككى مۇقامىنى دولان راۋابى بىلەن تولۇق ئورۇندىيالايدۇ. مۇقام، مۇزىكا بىلەن شۇغۇللانغىنىغا 40 يىل بولغان. مۇقام ۋە راۋابنى كىچىكىدىنلا ئاتىسى مەتمىن نىيازدىن ئۆگەنگەن. ئۇندىن كېيىن، ئاتىسى ئۇنىڭغا ئۇستاز تەكلىپ قىلىپ، دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ «توپا» كەنتىدىن ئىسلام قالۇننى ئۆز ئائىلىسىگە كۆچۈرۈپ كەلگەن، ئۇنىڭ بالىلىرى بىلەن قوشۇپ تۆت جان ئادەمنى بەش يىل بېقىپ، مەخسۇس تۇردى مەتمىنگە دولان راۋابى چېلىشنى ئۆگەتكۈزگەن. تۇردى مەتمىننىڭ 15 پىشىدىلا دولان راۋابى چېلىشتا داڭقى چىقىشقا باشلىغان. مارالبېشى، مەكىت، ئاۋات قاتارلىق ناھىيىلەردە نەغمە قىلىپ، دولان راۋىبىدا ئالاھىدە

تونۇلغان. ھازىرمۇ، كىشىلەرنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن سەييارە يۇرۇپ ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. ئۇ، ۋاقىت قالدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۆز كەنتىدىن: ئابدۇرېھىم مەھەممەت، مۇھەممەت ئىمىن، چاۋاغدىن ئابدۇۋايىت ئەزىزلەرنى شاگىرتلىققا ئېلىپ مۇقام ۋە دولان راۋابىنى ئۆگىتىپ چىققان، ھازىر ئۇ، شاگىرت تەربىيىلەش بىلەن شۇغۇللانماقتا.

راخمان قاسىم

مارالبېشى ناھىيە بازىرىنىڭ «ئارامەھەللە» دېگەن يېرىدىن (دۆلەتباغ تەرەپتە)، 55 ياش. مۇقامچى، داپ چالىدۇ. ھەم دولان مەشرەپ دېپى ياساپ تارقىتىدۇ. توغرا قىنىڭ نوكەشلىرىدىن قۇم يالىتىپ، ناھايىتى ئىسىل داپلارنى ياسايدۇ، ياسىغان داپلىرىنى مۇقامچىلارغا ھەقسىز تارقىتىپ بېرىدۇ. ئۇ، پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن مۇقامغا بېرىلگەن بولۇپ، ھەر بازار كۈنى مارالبېشى ناھىيىسىدىكى مەشھۇر مۇقامچىلاردىن بىر قانچىنى ئۆيىگە ئايرىپ مېھمان قىلىپ بىر كېچە قوندۇرىدۇ. ئۇلار كېچىچە نەغمە قىلىپ مەشرەپ-تاماشا بىلەن تاڭنى ئاتقۇزۇپ، ئەتىگىنى بىر قېتىم مېھمان بولۇپ ئاندىن كېيىن ئۆيلىرىگە تارقىشىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ئادىتى ئۇزاق يىللاردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەچكە، مۇقامچىلار ھەر بازار كۈنى بازاردىن يېنىپ ئۆنىڭ ئۆيىگە ئۆزلۈكىدىن توپلىشىپ بىر كېچە نەغمە-ناۋا بىلەن تۇنەپ، ئىككىنچى كۈنى ئۆيلىرىگە تارقىشىدىغان بولغان. راخمان قاسىم كۆيلىگەن مۇقامچىلار بىلەن تونۇشقانلىقى ئۈچۈن، دولان مۇقاملىرىنى قېزىش ۋە ئېنىقلاش ئىشلىرىدا تەتقىقات خادىملىرىغا يېقىندىن ھەمكارلىشىپ، نۇرغۇن مۇھىم تېمىلار ئۈستىدە يىپ ئۈچى تېپىپ بەرگەن، يول باشلىغان ۋە مۇقامچىلار بىلەن كۆرۈشتۈرۈپ مۇھىم تۆھپە قوشقان. ئۇ، ھەسەنجان توقسۇپ، تۇردى مەتمىن، راخمان ئىلى، تۇرسۇن

هېزىم بىلەن بىر گۇروپپا بولۇپ مارالبېشى، ئاۋات ناھىيىلىرىگە بېرىپ نەغمىگە قاتناشقان.

تۇرسۇن هېزىم

دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ ئامانتوغراق 11-كەنتىدىن، 42 ياش. نەي، دولان قىل غېجىكى، دولان راۋابى چالىدۇ. نەي بىلەن غېجەكنى 100 ياشتىن ئۈزۈن ئۆمۈر كۆرۈپ ئالەمدىن ئۆتكەن مۇقامچى ۋە سازەندىلەردىن: شاگىرۇك بارات، يۈسۈپ بارات، ئىبراھىم كۆكېبشى قاتارلىقلارنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگەنگەن. داپنىمۇ شۇلاردىن ئۆگەنگەن. دولان راۋابى چېلىشنى يۈسۈپ مىراپتىن ئۆگەنگەن. هازىر ئۇ، روزى ئاۋۇتنى شاگىرتلىققا ئېلىپ دولان مۇقاملىرىنى، دولان قىل غېجىكىنى تەلەيكە لايىق ئۆگىتىپ چىققان. ئۇستازلىرىدىن ئۆگىنىۋالغان دولان مۇقاملىرىنىڭ ئون بىرىنچىسى «چۆل بۈيۈك باياۋان»نى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، هەسەنجان توقسۇيقا ئۆگىتىپ قويغان. تۇرسۇن هېزىم ئاساسلىقى غېجەك چېلىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مەشرەپلەردە هەر خىل قىزىقىچىلىق ئويۇنلىرىدا رول ئالىدۇ. 1976-يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئەلنەغمە كۆرىكىدە ياخشى باھاغا ئېرىشىپ مۇكاپاتلانغان. ئاقسۇ، ئاۋات، قاراقىرچىن قاتارلىق جايلاردا غېجەك چېلىپ نامى چىققان. 15 تىن ئارتۇق دولان راۋىبى ۋە غېجەك ياساپ هەۋەسكارلارغا تارقىتىپ بەرگەن.

دولان مۇقام پېشۋاسى هېزى پوۋان

دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ سېرىغۇنۇش كەنتىدىن. 1840-يىلى تۇغۇلۇپ 1930-يىلى 90 يېشىدا قوزغىلاڭدا ئوق تېگىپ كېتىپ ئۆلگەن. هېزى پوۋان توغرىسىدا ئەل ئىچىدە مۇنداق بىر رىۋايەت ساقلىنىپ

كەلگەن: ئۇ ئادەم ئەتىگەن ئورنىدىن تۇرۇپلا بىر داپنى دۇمبىسگە تېڭىۋالىدىكەن. قىش-ياز بۇ ئادىتىنى تاشلىمايستىن نەگىلا بارسا مۇقام توۋلاپ، نەغمە قىلىپ ئەمگەكچىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدىكەن. ھېزى پوۋان نەدە بولسا، شۇ يەردە مەشرەپ بولىدىكەن. ئەينى چاغلاردىكى مۇقامچىلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى «ئۇستاز» ھېسابلايدىكەن. ھېزى پوۋان دولان چالغۇلرىنىڭ ھەممىسنى چالىدىكەن، دولان ئون ئىككى مۇقامنى تولۇق بىلىدىكەن. ئۇ، مۇقام ۋە مۇزىكىنى ئوغلى كىچىك نەگكە ئۆگىتىپ قويغان. كىچىك نەگدىن ئوغلى قادىر كىچىك ئۆگەنگەن. قادىر كىچىكتىن ھەسەنجان توقسۇپ ئۆگەنگەن.

مەھەممەت بارات

دۆلەنباغ يېزىسىنىڭ «تاغئۆستەڭ» 16-كەنتىدىن، 60 ياش. داپ ۋە مۇقامنى شۇ كەنتە ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچى ئىمىن نەغمە (1880—1960) دىن ئۆگەنگەن. 20 يېشىدىن تارتىپ ھازىرغىچە سەييارە يۇرۇپ ئەلنەغمە بىلەن شوغۇللىنىپ كەلگەن.

قادىر زىماق

قادىر زىماق دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ 13-كەنتىدىن، 1891-يىلى تۇغۇلۇپ 1991-يىلى ساق 100 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۆمرىدە 70 يىل راۋاب چېلىپ، مۇقام توۋلاپ خەلقنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن. تۇرسۇن ھېزىم، روزى ئاۋۇت، ئىدرىس مەھەممەت، مەھەممەت بارات، ئوسمان ئىبراھىم قاتارلىق شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن. 1957-يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۆتكۈزۈلگەن دولان ئەلنەغمىچىلەر كۆرىكىگە قاتنىشىپ، ۋالىي ئىمىنوپنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن. ۋالىي

ئۇنىڭغا شاھادەتنامە، راۋاب، كۆرۈشكا، رەخت قاتارلىق ماددىي مۇكاپاتلارنى بەرگەن. ئۇنىڭ داڭقى ھەممە جايغا تارقالغان. نامى خەلق ئىچىدە مەشھۇر.

تۇردى پوستەك

تۇردى پوستەك مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ دۆلەتباغ يېزىسى سېرىغۇنۇش كەنتىدىن. 1868-يىلى دۇنياغا كېلىپ 1958-يىلى 90 يېشىدا ۋاپات بولغان. يۇتۇن ئۆمرىنى دولان راۋابى چېلىش ۋە راۋاب ياساش بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئۇز ھۇنىرىنى ئوغلى غوپۇر تۇردىغا ئۆگەتكەن. ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھۇنىرىنى ئوغلى غوپۇر تۇردى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. تۇردى پوستەك ئۇز ئوغلىدىن باشقا مەرھۇم تۇرەك باچچەك، ئابدۇۋايىت ھوشۇر قاتارلىقلارنمۇ ئوغلى بىلەن بىر قاتاردا تەربىيەلەپ يېتىشتۇرگەن. بۇگۈنكى كۈندە نۇرغۇن راۋابچىلار ئۇنىڭ ياسىغان راۋابلىرىنى قەدىرلەپ چېلىپ كەلمەكتە.

ئىسلام قالۇن

ئىسلام قالۇن. دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ توپا كەنتىدىن. 90 ياش. ئۇ، دولان چالغۇلىرىنىڭ ھەر قانداقىنى چېلىشقا ماھىر بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆگەنمۇق دېگەن مۇقامچى، راۋابچى، قالۇنچى، غىجەكچىلەر 50 تىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن چاجاگلىق بىلال قالۇن (1910—1981) تەڭداشسىز قالۇنچى بولۇپ يېتىشىپ چىقىپ، دولان رايونلىرىدا داڭ چىقارغانىدى. ھازىرقى ھايات ياشاپ كېلىۋاتقان قالۇنچىلاردىن كۆپ قىسمى ئىسلام قالۇندىن ئۆگەنگەن بولۇپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ پىر-ئۇستازى دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

ئاۋات بازىرى مۇقامچىلىرى

مەردان مولام

ئاۋات بازىرىدىن، 90 ياش. سازغا ھەۋەس قىلىپ، ئەمەت غېجەك دېگەن كىشىدىن قالۇن، غېجەك، ئەلنەغمە ئۇگەنگەن. ئۇچ يىل تەلىم ئالغاندىن كېيىن، ئائىلىسىگە قايتىپ غېجەك ياساپ چىلىپ يۈرگەن. دولان مۇقام ۋە باياۋانلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن. دولان غېجىكى ۋە قالۇن چىلىشتا ئاۋات، مارالبېشى، يوپۇرغا، يەكەن ناھىيىلىرىدە نامى مەشھۇر. ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ھەممىسى مەشھۇر مۇقامچى ۋە سازەندىلەر بولۇپ، تاكى مۇشۇكەمگىچە خەلق ئۇلارنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەي رىۋايەت قىلىپ خاتىرىلەپ كەلمەكتە. مەردان موللام ھازىرغىچە ئۇچىنچى بوۋىسى موللا شەھرىدىن قالغان غېجەكنى چىلىپ، ھەلقىنىڭ بەدىئىي ئارزۇلىرىنى قاندۇرۇپ كەلمەكتە. ئۇ، ناھىيە ۋە ۋىلايەتتە ئۆتكۈزۈلگەن مىللىي سەنئەت كۆرەكلىرىگە كۆپ قېتىم قاتنىشىپ مۇكاپاتلىنىشنىڭ سىرتىدا بېيجىڭ، ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن كۆرەككە قاتنىشىپ، «ئاپتونوم رايون بويىچە 2-دەرىجىلىك سازەندە» باھالىنىپ، ئەنگە ئېلىنغان. ئۇنىڭ نامى مەتبۇئاتلاردا كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنىپ كەلگەن.

ئەخمەت ئەپەندى

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاۋات بازار 5-كەنتىدىن، 75 ياش. ئۇ، مەردان موللامنىڭ نەۋرە ئىنىسى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىدىن: ئەخمەت ئەپەندىنىڭ ئاتىسى مەھەممەت موللام، تاغىسى (مەردان موللامنىڭ ئاتىسى) ئەمەت ھاجىم، ئۇلارنىڭ ئاتىسى ئازى موللام، ئۇنىڭ ئاتىسى موللا شەھرى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى

ئاشۇ جايدا مۇقام-مۇزىكا بىلەن داڭق چىقىرىپ ئۆتكەن. ئەخمەت ئەپەندى (كىچىكىدە پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن «ئەپەندى» دەپ ئاتىلىپ قالغان) قالۇن چېلىشنى ئاتىسىدىن ئۆگىنىپ، بىر ئۆمۈر قالۇن چېلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ئۇنىڭ چېلىپ كېلىۋاتقان قالۇنى ئەجدادلىرىدىن قالغان بولۇپ، رىۋايەت قىلىنىشچە تەخمىنەن 400 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەن. ئۇنىڭ قالۇنىمۇ ئالاھىدە ياسالغان بولۇپ، مەلۇم ئۆزگىچىلىككە ئىگە.

مۇسا ئاۋۇت

مارالبېشىنىڭ ئاۋات بازار 18-كەنتىدىن، 55 ياش، مۇقامچى، ئۇسسۇلچى، دۇتارچى. ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللانغىلى 40 يىل بولغان. «دۇتار باياۋان» دەپ بىر مۇقامنى ساقلاپ كەلگەن. بۇ مۇقام دولان مۇقاملىرى ئارىسىدىكى بىر-بىرىگە يېقىنلىشىپ كەتمەيدىغان، ئالاھىدە پەرقلىنىدىغان بىر خىل مۇقام بولۇپ، باشقا جايلاردا ئەستىن كۆتۈرۈلگەن. بۇ مۇقامنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىمۇ، ئۇ خىلى مۇھىم ئاساسقا ئىگە.

يۈسۈپ ئاۋۇت

مارالبېشىنىڭ ئاۋات بازار 10-كەنتىدىن، 60 ياش. راۋابنى ئۆگەنگىلى 50يىل بولغان. ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇلانغىنىغا 45 يىل بولغان. ئۇ، دولان راۋابىنى چېلىشتا ئىنتايىن يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە بولۇپ، مۇقامچىلارغا راۋاب بىلەن بېتەكچىلىك قىلىپ كەلگەن.

ئابلەت مامۇت

مارالبېشىنىڭ ئاۋات بازار 11-كەنتىدىن، 45 ياش. داپ، غىجەك، راۋاب، نەي، قالۇن، ئىسكرىپكا، سۇناي، دۇتار چالىدۇ.

مەشرەپ قىزىقچىسى، دورامچى، داۋاز ھەم سىركچى. ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ سىرتىدا ئېگىز تېرەككە ئارغامچا تارتىپ «دار» باغلاپ، مەشق قىلىپ ئۆزى پۈختا ئۆگىنىپ بولغاندىن كېيىن، يېنىغا ياش ھەۋەسكار ئوغۇل-قىزلارنى توپلاپ ئوبۇل ئىمىن، ئابدۇكېرىم موللەك، ئوبۇل ھېلەك، مەھەممەت ھەسەن، مەھەممەت ئابدۇرېھىم قاتارلىق داۋازلارنى تەربىيىلەپ، ئۇستا داۋازلاردىن قېلىپ پىتىشتۇرگەن. ئابلەت ئەمەت، ئەمەر ئابلەت، نۇرگۇل مەھەممەت، نۇرگۇل ئوبۇللارغا سىركچىلىكنى ئۆگىتىپ چىققان. يۇقىرىقىلار بىر ئۆمەك بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئاسمان پەلەك دار باغلاپ بىر تال ئارغامچىدا تىك مېڭىپ، گاھى ئۆزىنى تاشلاپ، گاھى موللاق ئېتىپ، ھەر مىللەت خەلقنى ئۆزىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئويۇنلىرى بىلەن ھەيران قالدۇرماقتا. ئابلەت مامۇت بىر تەرەپتىن ئۆگىنىپ، بىر تەرەپتىن ئۆگىتىپ ماڭغان. ئۇ، قالۇننى ئەخمەت ئەپەندىدىن، غېجەكنى مەردان موللامدىن، ئىسكرىپكىنى ئابدۇرېشىت ئىگەمدىن ئۆگەنگەن بولسىمۇ، باشقا چالغۇلارنى ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىۋالغان. ئۇ يەنە دولان مەشرىپىدىكى كۆپ خىل ئويۇنلارنىڭ ھەممىسىنى تەييارلاشنى بىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىسى مامۇت خاگتۇ، بوۋىسى سىدىق چەكمەن دېگەنلەرمۇ ئاتاقلىق قالۇنچى ۋە دولان راۋابچىلىرى بولۇپ، ھەر خىل مەشرەپ ئويۇنلىرىدا رول ئېلىپ خەلقنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. ئۇلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرمۇ خەلق ئىچىدە ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ سۆزلىنىپ كەلمەكتە.

ئىمىنجان روزى

مارالبېشىنىڭ ئاۋات بازار 5-كەنتىدىن، 35 ياش. داپ، دولان راۋابى، قالۇن قاتارلىق چالغۇلارنى چالىدۇ. دولان مۇقامچى ۋە سازەندىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ياش ھەم ئاتاقلىقلارنىڭ بىرى.

سىدىق مامۇت

مارالبېشىنىڭ ئاۋات بازار 11-كەنتىدىن، 50 ياش. دائىملىق مۇقامچى. ئۇ، موقامدا مەشھۇر بولۇپ، كۆپ قېتىم ناھىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن مىللىي سەنئەت كۆرەكلىرىگە قاتناشقان ۋە باھالىنىپ مۇكاپاتلانغان.

سادىق سىدىق

مارالبېشى ئاۋات بازىرىنىڭ 5-كەنتىدىن، 40 ياش. داپ، دولان راۋابى چالىدۇ. سەييارە يۇرۇپ ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ، ناھىيە تەۋەسىدىكى بىر قەدەر مەشھۇر مۇقامچىلارنىڭ بىرى.

رېھىمقۇل ئەخمەت

مارالبېشىنىڭ ئاۋات بازار 11-كەنتىدىن، 45 ياش. دائىملىق مۇقامچى. ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز ماھارىتى بىلەن ئاممانى ئارىسىدا كەڭ تونۇلغان.

روزى ئاۋۇت

مارالبېشىنىڭ ئاۋات بازار 5-كەنتىدىن، 45 ياش. مۇقامچى، داستانچى، قوشاقچى، مەشرەپ قىزىقچىسى ۋە رول ئالغۇچى. ھەر قانداق جايدا مەشرەپ بولسا، ئۇنى ئالاھىدە تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ نامى ناھىيە ئىچى ۋە سىرتلىرىدىمۇ مەشھۇر.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا مارالبېشىنىڭ ئاۋات بازار دوختۇرخانىسىدىكى 38 ياشلىق «غوجالدىرىۋاق» ئۇسسۇل ماھىرى ياقۇپ مەھەممەت،

14-كەنتتىن دولان راۋابچىسى نەغمكەش 70 ياشلىق ئابلا راۋاب، ئاۋات بازار 6-كەنتىدىن، مۇقامچى ۋە دولان راۋابچىسى، 75 ياشلىق ئەمەت مامۇت، ئاۋات بازىرىنىڭ 15-كەنتىدىن مەشھۇر مۇقامچى، 45 ياشلىق ئويۇل رېھىم، 21-كەنتىدىن مۇقامچى ۋە داڭلىق راۋاپچى، 45 ياشلىق قادىرجان ئەيسا قاتارلىق 350 تىن ئارتۇق مۇقامچى، سازەندە بار. 20-كەنتىدىن ئوسمان ئەخمەت، 12-كەنتىدىن ئەخمەت قارى قاتارلىق داستانچى ۋە ھۆكمەتچىلەر بار. بۇ بازارغا قاراشلىق يېزا-كەنتلەردە ئولتۇرۇشلۇق خەلقنىڭ يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ھەممىسى يول يۈرگەندە، زېرىككەندە، ئەمگەك قىلغاندا مۇقام توۋلاشنى ياخشى كۆرىدۇ. ھەممىلا جايدا دولان مۇقاملىرى ياڭراپ تۇرىدۇ. بۇ يەردىكى خەلق كۈندۈزى ئەمگەك بىلەن جاپا تارتسىمۇ، كېچىسى مەشرەپ بىلەن ھاردۇق چىقىرىدۇ. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلار پەقەت ۋەكىللىك خاراكتېرىغا ئىگە بىر قىسىملا كىشىلەردىن ئىبارەت.

يېڭىۋستەك يېزىسى مۇقامچىلىرى

ھامۇت مامۇت

باغۋەن كەنتى 2-مەھەللىدىن. 1919-يىلى تۇغۇلۇپ، 1991-يىلى 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ئەجدادلىرىدىن تارتىپ مۇقام، مۇزىكا بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئەلنەغمچىلەردىن بولۇپ، مۇزىكىنى ئاتىسى مۇمۇت سىدىقتىن ئۆگەنگەن. ساتار، دۇتار، قالۇن، دولان راۋابى، تەمبۇر، دولان غىجىكى، ئىسكرىپكا قاتارلىق چالغۇلارنى كامالەتكە يەتكۈزۈپ چالاتتى. مەكىت، خاڭدى، شېھىتدۆڭ قاتارلىق جايلارغا داۋاملىق تەكلىپ قىلىنىپ، يەرلىك مۇقامچى ۋە سازەندىلەر ئۈنىڭدىن تەلىم ئالاتتى. ئۇغلى ئوسمان ھامۇتقا ئۆزى بىلدىغان چالغۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆگەتكەن بولۇپ،

ئوسمان هامۇت ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ، دولان مىللىي سەنئىتىنىڭ ئېھتىياجىنى ئورۇنداپ كەلمەكتە.

سادىق ئۇستام (ھېكىم)

يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ 3-كەنتىدىن. 1932-يىلى توغۇلۇپ، 1992-يىل 60 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. 20 يېشىدا مەردان موللامغا شاگىرت بولۇپ، دولان غېجىكى چېلىشنى ئۆگەنگەن. شۇندىن باشلاپ ئەلنەغمىگە قاتنىشىپ، بىر ئۆمۈر مۇقام ۋە غېجەك بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ نامى مارالبېشى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا دولان رايونلىرىدا مەشھۇر.

ئاۋۇت روزى

يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ 3-كەنتىدىن، ئاتاقلىق دولان راۋابچىسى. دولان راۋابىنى كىچىك چاغلىرىدا ئۆگىنىپ، 22 يېشىدىن باشلاپ ئەلنەغمىگە قاتناشقان. شۇندىن باشلاپ دولان مۇقاملىرىنى راۋاب بىلەن ئورۇنداپ كەلگەن. ئۇ، دولان راۋابىنى يۇقىرى ماھارەتتە چالغانلىقى ئۈچۈن، سازەندىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. مۇقامغا بىر قەدەر ئۇستا بولغانلىقى ئۈچۈن، كۆپىنچە ھاللاردا داپ چالىدۇ.

ھەسەن غېجەك

يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ 8-كەنتىدىن، 72 ياش. 15 يېشىدىن باشلاپ غېجەكچى رېھىم موللامغا شاگىرت بولۇپ غېجەك ۋە مۇقام ئۆگەنگەن. 25 يېشىدىن باشلاپ ئەلنەغمىچىلەر سېپىگە قوشۇلۇپ، مەشرەپ-مەرىكىلەردە غېجەك چېلىپ كەلگەن. كىشىلەر ئۇنىڭ

غەجەكنى ئاڭلاشقا خوشتار. يېگىنۆستەگدە ئونىڭسىز مەشرەپ ئۆتكۈزمەيدۇ. غەجەكنى ئۆزى ياسايدۇ. ئۇ، 30 دىن ئارتۇق غەجەك ياساپ ھەۋەسكارلارغا تارقىتىپ بەرگەن.

ئوسمەك مولا

يېگىنۆستەكتە يېزىسىنىڭ 3-كەنتىدىن. دولان راۋابى، قالۇن، داپ، غەجەك قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسنى چالىدۇ. ئۇ، 15 يېشىدىلا گۈلباغلىق كېچىك شېخى دېگەن كىشىگە شاگىرت بولۇپ بەش يىل ئىچىدە تۆت خىل چالغۇنى چېلىشنى ئۆگىنىپ بولغان. 20 يېشىدىن باشلاپ پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن ئەلنەغمىگە بېرىلىپ ھازىرغا قەدەر ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە.

تۇرسۇن تۇرەك

يېگىنۆستەكتە يېزىسىنىڭ 7-كەنتىدىن، 47 ياش. مۇقامچى، ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگىنىگە 30 يىل بولغان. ھازىرقى مۇقامچىلار ئارىسىدا ئالاھىدە پېتىلىپ، خەلق ئارىسىدا كەڭ تونۇلغان.

يۈسۈپ ھېيت

يېگىنۆستەكتە يېزىسىنىڭ 6-كەنتىدىن، 45 ياش. ئەلنەغمچى. ئونىڭ پۈتۈن ئەجدادلىرى داڭلىق مۇقامچىلاردىن بولغاچقا، دولان مۇقاملىرىنى كىچىكىدىن باشلاپلا ئۆگەنگەن. ئۇ، دولان مۇقاملىرىنى بىرقەدەر تولۇق بىلىدىغانلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئەلنەغمچىلەر ھەرقانداق سورۇنغا بارسا، ئۇنى تەكلىپ قىلىشماي قالمايدۇ.

ئابدۇۋايت ئايۇپ

ئەسلى يۇرتى مارالبېشىنىڭ سېرىقبۇيا بازىرىدىن. ھازىرقى جايى يېڭىئۆستەڭ يېزىسى پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ئاتاقلىق مۇقامچى ۋە سازەندىلەردىن بولۇپ، مۇقام ۋە مۇزىكا ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن مىراس قالغان. ئابدۇۋايت ئايۇپنىڭ ئاتىسى ئايۇپ موللام، ئۇنىڭ ئاتىسى قۇربان ئاكا، ئۇنىڭ ئاتىسى ئىبراھىم ئاكا، ئۇنىڭ ئاتىسى قوقام ئاكىلارنىڭ ھەممىسى دولان مۇقاملىرىدا ۋە دولان چالغۇلرىنى چېلىشتا ئۆچمەس نام قالدۇرغان مەشھۇر كىشىلەردىن بولغاچقا، ئايۇپ موللام ئوغلى ئابدۇۋايت ئايۇپقا كىچىكىدىن باشلاپلا داپ، غىجەك، راۋاب قاتارلىقلارنى، ئۇسسۇل ئويناشنى، دولان مۇقاملىرىنى ئۆگەتكەن. ئابدۇۋايت ئايۇپ ئاشۇ ئىقتىدارىغا ئاساسەن ئوتتۇرا مەكتەپنى قەشقەر پېداگوگىكا سەنئەت مەكتىپىنىڭ سىنىپىغا قوبۇل قىلىنىپ ئوقۇش پۈتتۈرگەن. ئۇ ھازىر 36 ياش. قىللىق ساز، سوقما سازلارنىڭ ھەممىسنى تولۇق چالالايدۇ. خەلق ئۇنى قىزغىن سۆيىدۇ. ئويۇن مەرىكىلىرىگە تەكلىپ قىلىدۇ. ئابدۇۋايت ئايۇپ خىزمەتتىن سىرتقى چاغلاردا داۋاملىق ئاممىلىق بىلەن بىرگە بولۇپ، خەلقنىڭ مەنىۋى ئارزۇلىرىنى ئورۇندىماپ بېرىدۇ. مەشرەپلەردە ئاممىلىق بىلەن بىر سەپتە نەغمىگە قاتنىشىدۇ. شۇڭا خەلق ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلايدۇ ھەم قىزغىن قوللايدۇ. يېڭىئۆستەڭ خەلقى ئۇنى ئەڭ سۆيۈملۈك كىشىسى ھېسابلاپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ تاغىسى ئەۋەل قۇربان ھاجىرغا قەدەر سېرىقبۇيىدا بۇلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە.

ئىككى قىسمەك

يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ 3-كەنتىدىن، 73 ياش. مۇقام ۋە ئەلنەغمىنى ھاشىم زىمىننىڭ ئاتىسى سابىت ئەركەشتىن ئۆگەنگەن.

ئوندىن كېيىن زېمىن ئاكىدىن ئۆگەنگەن. ئۇلاردىن كېيىن ئۇستازىنىڭ ئوغلى ھاشىم زېمىنگە ئۆگەتكەن. يەنە ئىبراھىم ياقۇپنىمۇ داڭلىق مۇقامچىلاردىن قىلىپ يېتىشتۈرگەن. گەرچە ئۇ ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، خۇددى ياشلارغا ئوخشاش ھازىرغا قەدەر ئەلنەغمە بىلەن شۇغوللىنىپ كەلمەكتە.

ياقۇپ توختى

يېڭىۋۇستەڭ يېزىسىنىڭ 3-كەنتىدىن، 54 ياش. ئۇ ئاق ماموت، ماموت ھېيتلارنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگەنگەن. ئەلنەغمە بىلەن شۇغوللىنىپ كەلگىنىگە 35 يىل بولغان.

ئىمىن ئىسمايىل

يېڭىۋۇستەڭ يېزىسىنىڭ 7-كەنتىدىن، 32 ياش. بۇ ياش سازەندە پېشقەدەم سازاندىلەرگە ئەگىشىپ يۇرۇپ، دولان مۇقاملىرىنى ۋە دولان غېجىكى چېلىشنى ئۆگىنىۋالغان. ئوندىن كېيىن ئىسكىرىپكا چېلىشنى ئۆگەنگەن. پېشقەدەم ئەلنەغمىچىلەرگە ئارىلىشىپ، خەلق ئىچىدە تونۇلۇشقا باشلىغان. ئىمىن ئىسمايىل دولان سازەندىلىرى ئىچىدە يېڭىدىن يېتىشكەن بىر قەدەر ياش سازەندە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئوسمان ماموت

يېڭىۋۇستەڭىنىڭ باغ مەيدانىدىن، 32 ياش. داپ، قالۇن، غېجەك، دولان راۋابى، دۇتار، تەمبۇر، ساتار، ئىسكىرىپكا قاتارلىق چالغۇلارنى ئاتىسى ماموت ھېيتتىن 16 ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆگىنىپ بولغان. ھازىر ئۇ ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئەلنەغمە بىلەن شۇغوللىنىپ كەلمەكتە.

ئەزىز ئابدۇللا

يېگىنۆستەكنىڭ 7-كەنتىدىن. 50 ياش. ئەلنەغمنى ھاشىم زىمىندىن ئۆگەنگەن. داپ ۋە قالۇن چالىدۇ. دولان مۇقاملىرىنى ياخشى بىلىدۇ.

خەلچىخان ياقۇپ

يېگىنۆستەكتە يېزىسىدىن، 70 ياش. ئۇنىڭ ئاتىسى، ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسى مۇقامچى ۋە راۋابچى ھەم ئۇسسۇلچىلاردىن بولۇپ، ئاتىسى ئۇنىڭغا كىچىك چېغىدىلا دولان ئۇسسۇلىنى ئۆگەتكەن ھەم نەگە نەغمە قىلغىلى بارسا، كەينىگە سېلىپ بىرگە ئاپىرىپ نەغمگە قاتناشتۇرغان. خەلچىخان ئاتىسىدىن دولان مۇقاملىرىنى، داپ چېلىشنى پۈختا ئۆگىنىپ بولۇپ دولان راۋابىنمۇ ئۆگەنگەن. ئۇ، داڭلىق ئۇسسۇلچى، مۇقامچى ۋە قوشاقچى.

شەرىخان توختى

يېگىنۆستەكتە بازىرىدىن، 65 ياش. ئۇستا ئۇسسۇلچى. ئۇ، كىچىكىدىن تارتىپ ئويۇن-مەشرەپ بىلەن ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، دولان مۇقاملىرىنى ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىۋالغان. ئۆزلۈكىدىن ھەۋەس قىلىپ ئەلنەغمنى پۈختا ئۆگەنگەن. داپ ۋە غىجەك چېلىشنى ئۆگەنگەن. بولۇپمۇ دولان مۇقاملىرىنى بىر قەدەر ياخشى ئېيتىدۇ.

ئاينىساخان ئىمىن

يېگىنۆستەكتە يېزىسىنىڭ 8-كەنتىدىن، 65 ياش. مەشھۇر دولان ئۇسسۇلچىسى ھەم مۇقامچى. ئۇنىڭ ئاتىسى ئىمىن نايۇپ بىر ئۆمۈر

ئەلنەغمچىلىك بىلەن ئۆتكەن بولۇپ، ئاينىساخان ئەلنەغمچىلىكنى ئاتىسىدىن ئۆگەنگەن. باشلىق دەۋرلىرىدە مەشرەپلەردە نەغمە قىلىپ ئۆتكەن. گەرچە ئۇ، ھازىر بىرقەدەر ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، مۇقامنى چىن قەلبىدىن سۆيىدۇ. ھېلىمۇ ئائىلىسىدە، ئېتىز-ئېرىق ئەمگەكلىرىدە داۋاملىق مۇقام ئېيتىدۇ. ئائىلە مەشرەپلىرىدە نەغمە قىلىپ، مۇقام ئېيتىدۇ. ئۇ، ئىچ پۇشقى، دەرد-ئەلەملىرىنى مۇقام بىلەن چىقىرىدۇ.

گۈلىخان مەھەممەت

يېڭىئۆستەڭ يېزىسىدىن (يېزىلىق ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ رەئىسى)، 38 ياش. دولان ئۇسسۇلچىسى. ئۇنىڭ ئاتىسى، ئايسى ئەلنەغمچىلەر بولغاچقا، مۇقام ۋە ئەلنەغمىنى ئاتا-ئانىسىدىن ئۆگەنگەن. ئاياللارنىڭ ئۆزئارا كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدە نەغمە قىلىپ كىشىلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ، تەۋەسىدىكى ئايال مۇقامچى، ئايال سازەندىلەرنى قىزغىن قوللاپ، بىر تۈركۈم ياش خوتۇن-قىزلارنى مۇقام-مۇزىكا ئۆگىنىشكە تەشەببۇس قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆگىنىشىگە شەرت-شارائىت يارىتىپ بەرگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئايال مۇقامچىلارنىڭ تۇغقىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ھەسسە قوشقان.

ئاق ماموت

يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ 3-كەنتىدىن، 72 ياش. ئۇ، يېڭىئۆستەڭ-دە ياشاپ ئۆتكەن داڭلىق مۇقامچى ئىسلام موللامنىڭ شاگىرتى بولۇپ، يېرىم ئەسىر داۋامىدا ئەلنەغمچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. 30 دىن ئارتۇق ياشقا مۇقام ئۆگەتكەن. 15 تىن ئارتۇق داپ ياساپ ھەۋەسكارلارغا تەقدىم قىلغان. ئۆز تەۋەسىگە مۇقام

ئورۇقىنى كەك چاچقان. ئۇ ھازىرمۇ ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ھامۇت ھېيت

يېگىنۆسىتەك يېزىسىنىڭ ئاكتۇرى 3-كەنتىدىن، 69 ياش. مۇقام ۋە ئەلنەغمىچىلىكنى ئىسلام موللامدىن ئۆگەنگەن. 50 يىل مابەينىدە مۇقام ۋە ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ئىمىر ئەخمەت. ياقۇپ بوختى. ئىلياس ھېيت قاتارلىقلارغا ئۆگىتىپ. ئۆزىگە ئوخشاش موقامچىلاردىن قىلىپ يېتىشتۇرگەن. يۇيۇرغا، مەكتىنىڭ تومەنتال قاتارلىق جايلىرىدا ئەغمە قىلىپ يەرلىك ئەغمىچىلەرنىڭ يۇقىرى باھاسىغا. ھەلقىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

ئابدۇرېشىت ماموت

يېگىنۆستەك يېزىسىنىڭ 7-كەنتىدىن. 55 ياش. ئۇنىڭ ئانىسى ماموت ئاكا تالانتلىق سازەندە بولۇپ، ئابدۇرېشىت ماموت دولان راۋابى، غىجەك، دۇتار، قالۇن، ئەي، ئىسكرىپكا، ئەمبۇر چېلىشنى ئاتىسىدىن ئۆگەنگەن. تۇرسۇن نۇرەك، ئەزىز ئابدۇللا، ياراتۇللى قاتارلىقلارغا قالۇن چېلىشنى ئۆگىتىپ چىققان. ئۇنىڭ مارالبېشى، مەكىت، يۇيۇرغا ناھىيىلىرىدە ئەغمە قىلىپ نامى چىققان. كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ يۇقىرى ھورمىتىگە سازاۋەر بولغان.

ھاشىم زىيىن

يېگىنۆستەك يېزىسىنىڭ 7-كەنتىدىن. 32 يىل ئەلنەغمىچىلىك، مەشرەپ قىزىقچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپ خەلق ئارىسىدا زور تەسىر قالدۇرغان. 15 تىن ئارتۇق شاگىرت يېتىشتۇرۇپ، 1991-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئېلى قاسىم

يېڭىۋۆستەك يېزىسىنىڭ 7-كەنتىدىن. دولان راۋابى، قالۇن، دۇتار چالاتتى. ئۇ 50 يىل ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ، قالۇن بىلەن راۋاب چېلىشتا ئەل ئىچىدە مەشھۇر بولغان. 1993-يىل 1-ئايدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يېڭىۋۆستەك يېزىسىنىڭ 7-كەنتىدىن 32 ياشلىق سازەندە مەھەممەت يۈسۈپ (غىجەك)، ئىسكىرىپكا چالىدۇ)، ئۇنىڭ بوۋىسى مۇھەممەت مىراپ، 7-كەنتىدىن 40 ياشلىق راۋابچى ئىبراھىم شېرىپ، 3-كەنتىدىن 45 ياشلىق مۇقامچى ئوبۇل ھەسەن، 7-كەنتىدىن 56 ياشلىق سازەندە ئابلەت زىرىپ (دولان راۋابى، غىجەك چالىدۇ)، 10-كەنتىدىن 35 ياشلىق سازەندە ھەسەن قۇربان (داپ، دولان راۋابى، تەمبۇر، دۇتار چالىدۇ) قاتارلىق نامى مەشھۇر بولغان مۇقامچى، سازەندىلەر بار. ھەر بىر كەنت، مەھەللىلەردىمۇ بىر قانچىدىن ئەلنەغمچىلەر بار.

ئاقساقاراڭ يېزىسى مۇقامچىلىرى
مامۇت سەيىتۇف

ئاقساقاراڭ يېزىسىنىڭ 12-كەنتىدىن، 1900-يىلى تۇغۇلۇپ، 1989-يىلى ۋاپات بولغان. بۇلارنىڭ ئەجدادلىرى مۇقامچىلار بولۇپ، ئاتىسى ئېزى كالىچى، ئۇنىڭ ئاتىسى ھەدەبىللا بەگ دېگەنلەر مۇقام ۋە داپ، غىجەك، قالۇن، راۋاب قاتارلىقلاردا ئالاھىدە داڭ چىقارغان. ئېزى كالىچى ئىمىن ھاۋا، ئايۇپ سامساق، مەھەممەت مەھمۇدۇن قاتارلىقلارنى شاگىرت ئېلىپ، ئۆزى بىلگەن چالغۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆگىتىشىنىڭ سىرتىدا ئوغلى داۋۇت كالىچىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۇرگەن. داۋۇت كالىچى ئىنىسى

مامۇت سەيپۇڭغا ئۆگەتكەن. بۇلارنىڭ يۇتۇن ئەۋلادى مۇقامچى ۋە مۇزىكانتلاردىن بولۇپ، ئەجدادلىرىنى ئۇلارنىڭ سەنئەت خۇسۇسىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق ئەسلەپ كەلگەن. مامۇت سەيپۇڭ ئاقساقمارال، ھەتتا پۇتۇن مارالبېشى ناھىيىسى ۋە مەكىت قاتارلىق جايلاردا ئۆز ماھارىتى بىلەن زور ئەسىر قالدۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن تەلىم ئالغانلارنىڭ سانى ئەللىكتىن ئاشىدۇ.

ئىبراھىم نازىل

ئاقساقمارالنىڭ «تەڭ» دېگەن جايىدىن، 71 ياش. ئۇنىڭ ئاتىسى نازىل روزى داڭلىق مۇقامچى ۋە راۋابچى بولۇپ، دولان راۋابىنى ئاتىسىدىن ئۆگەنگەن. ئۆز مەھەللىسىدىن نۇرەڭ خۇدابەردى (33ياش)، ئەمەت ئىمىن (35ياش)، ئوسمان داۋۇت (40ياش)، ئەمەر داۋۇت (55ياش)، روزى داۋۇت (30ياش)، قادىر ھەسەن (60ياش)، قادىر ئىمىن (50ياش) قاتارلىقلارغا دولان مۇقاملىرىنى، داپ، راۋاب چېلىشنى ئۆگەتكەن. ئاقساقمارال خەلقى ئۇنى تەكلىپ قىلماي مەشرەپ ئۆتكۈزمەيدۇ.

داۋۇت كالىچى

ئاقساقمارال يېزىسىنىڭ 4-كەنتىدىن. 1988-يىلى 55يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ پۇتۇن ئەجداد ۋە ئەۋلادلىرىنىڭ ھەممىسى مۇقامچى ۋە سازەندىلەردىن بولۇپ، قېرىنداشلىرىدىن سىدىق ئەزىز، ھۈسۈيۇن ئەزىز، بارات ئەزىز، ئەمەر ئەزىلەر قېرىندىشى مامۇت سەيپۇڭ (مامۇت ئەزىز)غا ئوخشاشلا مۇقام، مۇزىكىلارنى پۇختا ئىگىلەپ ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللانغان. مەكىت مۇقامچىلىرىنىڭ ۋە سازەندىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى مۇقام، مۇزىكىنى

يۇقىرىقى ئاكا-ئۇكا قېرىنداشلاردىن ئۆگەنگەن. بۇ ئاكا-ئۇكىلارنىڭ ھەممىسى ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن داۋۇت ئەزىز (كالىچى) نىڭ ئوغۇللىرى ئەمەر داۋۇت (55ياش)، ئوسمان داۋۇت (45ياش)، بارات داۋۇت (40)، قادىر داۋۇت (35ياش)، روزى داۋۇتلار (32ياش) ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئۆستا سازەندە ۋە مۇقامچىلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىققان. بۇلاردىن ئەمەر داۋۇت، ئوسمان داۋۇت، روزى داۋۇتلار مەخسۇس ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغىللانغان ۋە راۋاب، قالۇن، داپ، غىجەك چېلىشنى ئۆگىنىپ نام چىقارغان.

ئوسمان غىجەك

ئاقساقمارال يېزىسىنىڭ 2-كەنتىدىن، 75ياش. يۇتۇن ئۆمرىنى ئەلنەغمىچىلىك بىلەن ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. بۇلارنىڭ ئەجدادلىرى سازەندىلەردىن بولۇپ، ئوسمان غىجەكنى ئاتىسى موللا ھەسەن كىچىك ۋاقىتدىلا مەكتەپكە مەخسۇت ئوستامغا شاگىرتلىققا بەرگەن. ئۇ 14 يېشىدىلا دولان مۇقاملىرىنى تولۇق ئۆگىنىپ، غىجەكنى تەلەپكە لايىق چالالايدىغان بولغان ۋە كۆپلىگەن ھەۋەسكارلار ئۈنى ئۇستاز تۇتقان. ئۇ، چىتەكۆلدىن ئىبراھىم مۇسا (64ياش)، مازار ئالدىدىن داۋۇت موللا (75ياش)، شاقۇرلۇق سۇلايمان مەھەممەت، ئاقساقمارال 19-كەنتىدىن ئىسمايىل سويى (1921—1989) قاتارلىقلارنى شاگىرتلىققا ئېلىپ، دولان مۇقامى ۋە دولان غىجەكى ئۇستازلىرىنى تەربىيەلەپ كەتكەن تارقاتقان.

تۇرسۇنخان تۇرادىن

ئاقساقمارال يېزىسىنىڭ 11-كەنتىدىن، 41 ياش. موقامنى ئاتىسى تۇرادىن ماموت ۋە قادىر ھەسەنلەردىن ئۆگەنگەن. ئاتىسى بىلەن

بىرگە ئەلنەغمىلەرگە قاتناشقان. ئېنىز ئەمگەكلىرىدە مۇقام ئېيىنچە، ئاياللارنىڭ ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ مەنىۋى ئارزۇلىرىنى قاندۇرۇپ كەلگەن. دولان ئۇسسۇلىدا مارالبېشى ناھىيىسىدىكى داڭلىق ئۇسسۇلچىلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، ناھىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن مىللىي مەشرەپ كۆرەكلىرىگە قاتنىشىپ، ئالقىشلانغان.

زورىخان ھېلەك

ئاقساقمارال يېزىسىنىڭ 12-كەنتىدىن، 46 ياش. تۇرادىن ماھۇتنى ئۇستاز تۇتۇپ. دولان مۇقاملىرىنى ئۆگەنگەن. مەشرەپلەردە ئەرلەر بىلەن بىر قاتاردا نەغمە قىلىدۇ. تۇرسۇنخان بىلەن ئىككىسى ئەل ئىچىدىكى مەشھۇر مۇقامچى ۋە ئۇسسۇلچىلاردىن بولۇپ، ناھىيىدە ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان مىللىي مەشرەپ (دولان مەشرەپ) كۆرەكلىرىگە كۆپ قېتىم قاتنىشىپ، كەسىپ ئەھلىلرىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەن.

مەھەممەت مەھمۇدۇن

ئاقساقمارال يېزىسىنىڭ 15-كەنىدىن، 50 ياش. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ مۇقام-مۇزىكا بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن بولۇپ، قالۇن، راۋاب، غىجەك قاتارلىقلارنى چېلىستا داڭ چىقارغان. مەھەممەت مەھمۇدۇنمۇ ئەجدادلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ داپ، راۋاب، قالۇن، غىجەكنى مۇكەممەل ئۆگىنىپ، قالۇندا ئالاھىدە مەشھۇر بولغان. ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ قالدۇرغان شاگىرتلىرى 100 نەپەردىن ئارتۇق بولۇپ، مەھەممەت مەھمۇدۇن مارالبېشىنىڭ باغ مەيدانىدىن ماھۇت بۇسۇپنى شاگىرتلىققا ئېلىپ، داپ، راۋابنى ۋە دولان مۇقاملىرىنى ئۆگىنىپ چىققان. بىر قىسىم ياش ھەۋەسكارلار ئۇنىڭدىن قالۇن ئۆگەنمەكتە.

ياقۇپ ئۆمەر

ئاقساقمارال يېزىسىنىڭ بازار ئىچىدىن، 50 ياش. دولان غېجىكى ۋە ئىسكىرىپكا چالىدۇ. داپ بىلەنمۇ نەغمە قىلىدۇ. دولان مۇقاملىرىنى ياخشى ئۆگىنىپ، مەشرەپلەردە نەغمە قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن.

يۇقىرىلاردىن باشقا ئاقساقمارال يېزىسىدا داڭلىق مۇقامچى-سازەندىلەر-دىن 15-كەنتتىن راۋابچى توختى غوجى (70ياش)، 12-كەنتتىن راۋابچى ئىمىن ھاۋا (50ياش)، 13-كەنتتىن ئىبراھىم راۋاب (75ياش)، تۇردى راۋاب (80ياش)، 14-كەنتتىن غېجەكچى يۇنۇس باخشى (88ياش)، 15-كەنتتىن مۇقامچى ساۋۇت تۇردى (70ياش)، 11-كەنتتىن ئايال مۇقامچى سائادەتخان تايپ (38ياش)، بازاردىن مۇقامچى ئوسمان ئىسلام (48ياش)، 4-كەنتتىن راۋابچى قادىر داۋۇت (35ياش)، 12-كەنتتىن مۇقامچى ئايۇپ سامساق (41ياش)، 4-كەنتتىن نەغمچى قادىر ھەسەن (55ياش)، 14-كەنتتىن نەغمچى ئوسمان ھاشىم (75ياش)، 3-كەنتتىن مۇقامچى ۋە مەشرەپ قىرىقخىسى نۇرەخمۇت خوجا بەردى (90ياش)، 3-كەنتتىن ئەلنەغمچى ئەمەت ئىمىن (40ياش)، 15-كەنتتىن راۋاب ۋە غېجەك ماھىرى سازەندە مىجىت ئابلا (78ياش)، 13-كەنتتىن ئىبراھىم نازىلىنىڭ شاگىرتى راۋابچى ئابدۇۋايىت مىجىت (45 ياش)، 13-كەنتتىن 75ياشلىق مەشھۇر مۇقامچى تۇرغۇن غوجەك قاتارلىق ياشانغان، ئوتتۇرا ياش، ياش مۇقامچى ۋە سازەندىلەر بار. 20-كەنتتىن مەشھۇر سازەندە، قالۇن، راۋاب، غېجەك ماھىرى ئىسمايىل ئەپسا (1916—1976)، ئەلنەغمچى داۋۇت يەلتۇ (1870—1948)، ئاقساقمارالنىڭ «تەڭ»دە ياشاپ ئۆتكەن كۆپ خىل چالغۇ ماھىرى، ئىبراھىم نازىلىنىڭ ئۇستازى ئەخمەت ھاجىم (1904—1977) قاتارلىق پىشقەدەم مۇقامچى ۋە سازەندىلەر ئۆتكەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەرقايسى يۇرتلارغا تارقالغان شاگىرتلىرىمۇ 50 تىن ئاشىدۇ.

چوڭقۇرچاق يېزىسى مۇقامچىلىرى

باست ئىمىر

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چوڭقۇرچاق يېزىسى 23-كەنتىدىن، 38 ياش، دولان راۋابى، قالۇن، داپ قاتارلىقلارنى چالىدۇ. ئۇستازلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە.

بەكرى ئۆمەر

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چوڭقۇرچاق يېزىسى 24-كەنتىدىن، 27 ياش، دولان راۋابى، قالۇن، داپ چالىدۇ. دولان مۇقاملىرىدا پىشقەدەملەرنىڭ نەزمىرىدىن ئۆتكەن.

ھۈسەيىن توختى

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چوڭقۇرچاق يېزىسى 23-كەنتىدىن، 36 ياش، راۋاب، قالۇن، داپ قاتارلىقلارنى چالىدۇ. كەسپىي ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مەھەممەت ھەمرەك

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چوڭقۇرچاق يېزىسى 28-كەنتىدىن، 60 ياش، دولان راۋابى، قالۇن، داپ قاتارلىقلارنى چالىدۇ. بىر ئۆمۈر ئەلنەغمىچىلىك بىلەن ئۆتكەن. ياشلارنى تەربىيەلەشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۆز كەنتىدىن ئىمىر توختى (35ياش) قاتالىق ياشلارغا، دولان راۋابى، قالۇن، داپ، دولان مۇقاملىرى ۋە ئەلنەغمىچىلىكنى ئۆگەتكەن.

قايۇم ئاۋۇت

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چوڭقۇرچاق يېزىسى 27-كەنتىدىن، 52ياش. ئەلنەغمچى. داپ، راۋاب. قالۇن قاتارلىقلارنى چالىدۇ. دولان مۇقاملىرىدا نامى بار.

ئېلى ئىمىن

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چوڭقۇرچاق يېزىسىدا ئوقۇتقۇچى. 60 ياش. دولان مۇقامى ۋە دولان چالغۇلىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، دولان راۋابى، دولان قالۇنلىرىنى چېلىپ كەلگەن.

ئىبراھىم ھەمراقۇل

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چوڭقۇرچاق يېزىسىدىن، 62 ياش. كىچىك ۋاقتىلىرىدىن باشلاپ دولان مۇقاملىرى ۋە دولان چالغۇلىرىغا ھەۋەس قىلىپ دولان راۋابى، قالۇن قاتارلىقلارنى ئۆگەنگەن ۋە ئۇنى چېلىپ، كىشىلەرنىڭ بەدىئىي ئارزۇلىرىنى قاندۇرۇپ كەلگەن.

ئەيسا سايىم

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چوڭقۇرچاق يېزىسىدىن. ھازىرقى ئورنى مارالبېشى ناھىيىلىك رادىئو-تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدە، كادىر. 50. ياش. دولان راۋابى، قالۇن، غىجەك، دۇتار قاتارلىق مىللىي چالغۇلارنىڭ ھەممىسىنى چالىدۇ ھەم ياسايدۇ. دولان مۇقاملىرىنى ياخشى بىلىدۇ. ئۇ، ئېھتىياجلىق كىشىلەرگە دولان راۋابى. غىجەك قاتارلىقلار بولۇپ 20 دىن ئارتۇق چالغۇ ئەسۋابلىرى ياساپ بەرگەن. كۆڭۈل ئىچىش

سورۇنلىرىدا ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇپ، كەڭ ئاممىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىپ كەلگەن. ئۇنىڭ نامى خەلق ئىچىدە مەشھۇر بولۇپ، مۇقام-مۇزىكا ئەھلى ئۇنىڭ زور ھۆرمىتىنى قىلىشىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، چوڭقۇرچاق يېزىسىدا ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مۇقامچى ۋە چالغۇچىلاردىن سىدىق ماموت، كېرەم ئېزىم، سايىم ئاۋۇت، سۇلايمان توختى، كىچىك موللاق، ئابلا تۇرەك، مەھەممەتئىمىن ئىسمايىل، سۇلتان توختى، ئىمىر سامساق، رىشىت باراق، موللا قۇربان سايىم، ئابدۇكېرىم ماموت، تۇرەك ئىبراھىم، مۇھەممەت ئىسمايىل، ماموت نۇر، ھېيت پەتتاق، ئابدۇرېھىم راشىدىن، سىدىق ھەسەن، مەخمەت ھەسەن، ئەھمەت ئىسمايىل، ئانەك ئۆمەر، ئابدۇۋايىت تۇردەش، ياسىن ئىدرىس، داۋۇت راخمان، تۇرسۇنجان غونچە، مۆمىن غوجەك، ئەركىن ساۋۇر، ئوسمان ئۆمەر، يۈسۈپ ئەمەت، غوپۇر روزى، كېرەم مەھەممەت قاتارلىق نامى ئاتالغان كىشىلەر بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى مۇقامچى ھەم سازەندىلەر بولۇپ، 1987-يىلدىن باشلاپ بۇلارغا ئارخىپ تۇرغۇزۇلۇپ، مارالبېشى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ۋە مارالبېشى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدە ساقلىنىپ كەلگەن.

سېرىقبۇيا بازىرى مۇقامچىلىرى

ئابلىز قارى

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ سېرىقبۇيا بازىرىدىن، مەشھۇر داستانچى ھەم سازەندە، ئۇنىڭ كۆزى ئەما بولسىمۇ، ئاشىق-مەشۇقلار داستانلىرىدىن «يۈسۈپ-ئەھمەت»، «غېرىب-سەنەم»، «تاھىر-زۆھرە»، «ھۆرلىقا-ھەمراجان»، «يۈسۈپ-زۇلەيخا» قاتارلىقلارنى يادلاپ، ئۇنى ئاھاڭغا سېلىپ نەزمە قىلىپ ئوقۇپ،

دۇتار بىلەن ئورۇندىپ، خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ئىچ پۇشقى تارتقان، غېرىبسىنغان، زېرىككەن چوڭ-كىچىك كىشىلەر ئۈنى يوقلاپ، ئۇنىڭ داستانلىرىدىن ۋە سازلىرىنىڭ مۇڭدىن ھۇزۇر ئالىدۇ. ناھىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ، پۈتۈن ناھىيىدە ۋە قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە تونۇلغان. ئۇنىڭ داستانچىلىقى ۋە چالغۇ سازلىرى باھالانىشقا ئېرىشكەن.

ئالاغىر يېزىسى مۇقامچىلىرى

بارات غېجەك

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئالاغىر يېزىسى 2-كەنتىدىن، 93 ياش. 15 يېشىدا غېجەك، دولان راۋابى چېلىشنى ئۆگەنگەن. 20 يېشىدىن باشلاپ پىشقەدەم مۇقامچىلارغا ئەگىشىپ ئولاردىن مۇقام ۋە ئەلنەغمە ئۆگىنىپ، پۈتۈن ئۆمرى ئەلنەغمچىلىك بىلەن ئۆتكەن. ئۇنىڭ نامى ناھىيە تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى باشقا ناھىيىلەرگىمۇ تارقالغان بولۇپ، كىشىلەر ئۈنى مۇقام ئۇستازى ھېسابلىشىدۇ. گەرچە ئۇ قېرىپ كەتكەن بولسىمۇ، ھازىرغا قەدەر نەغمە قىلىپ كەلمەكتە.

ئابلا غېجەك

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئالاغىر يېزىسى 2-كەنتىدىن، 71 ياش. غېجەك. دولان راۋابى، قالۇن قاتارلىقلارنى يۇقىرى ماھارەتتە چېلىپ داڭق چىقارغان. غېجەك، راۋابلارنى چېلىشتا بارات غېجەكنى ئۇستاز تۇتقان. كېيىن ئۆزلۇكىدىن تىرىشىش نەتىجىسىدە ھەممە مۇزىكانتلاردىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا بېرىپ نەغمە قىلىپ، خەلق ئارىسىدا مەشھۇر بولغان. مەزكۇر پىشقەدەم مۇقامچىنى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا

ئاپىرىپ ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرغان. ئالاغىر خەلقى ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ پېشۋاسى ھېسابلاپ، ھۆرمەتلەپ كەلمەكتە.

ئەمەت راۋاب

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئالاغىر يېزىسىدىن، 70 ياش. دولان راۋابچىسى. دولان راۋابىنى چېلىشتا تەڭداشسىز بولغاچقا. كىشىلەر ئۇنىڭغا «ئەمەت راۋاب» دەپ نام بەرگەن. يېرىم ئەسىر داۋامىدا ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ داپ ۋە راۋاب چېلىپ، مۇقام توۋلاپ كەلگەن.

ھاتەم موللا

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئالاغىر يېزىسىدىن، 90 ياش، داستانچى. ئاشىق-مەشۇقلار داستانلىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ، دۇتار بىلەن ئورۇنداپتۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ داستانلىرىنى ئاڭلاش ئۈچۈن يىراق-يىراق جايلاردىن كېلىدۇ ياكى ئۆيلىرىگە ئاپىرىدۇ. دولانلىقلار دولان مەشرەپىدىن باشقا داستانچىلارنىڭ غەزەللىرى بىلەن كۆڭۈل ئېچىشنىمۇ ئىنتايىن ياخشى كۆرىدۇ. ھاتەم موللامۇ داستان ئوقۇش بىلەن كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئېچىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

ياسىن ئىسمايىل

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئالاغىر يېزىسىدىن، 46ياش. قوشاقچى. دولان مەشرەپلىرىدە قوشاقچىلىق مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ ئەلنەغمە ۋە دەررە ئويۇنلىرىدا قوشاق قوشۇپ، خەلقنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. ھەرقانداق بىرەر رېئال ھادىسىنى دەرھال قوشاق بىلەن ئىپادىلىيەلەيدۇ، كىشىلەر ئۇنىڭ قوشاقلىرىنى ئاڭلاشقا ھېرىس.

شامال يېزىسى مۇقامچىلىرى

قاسىم روزى

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شامال يېزىسىدىن، 66 ياش. دولان راۋابى، قىل غىجەك، قالۇن. داپ قاتارلىقلارنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن چالالايدۇ. ئۇ 16 يېشىدىلا مەكتتىلىك ئەھمەت غىجەكنى ئۇستاز تۇتۇپ غىجەكنى ئۆگەنگەن. ئۇندىن كېيىن راۋاب ۋە قالۇن قاتارلىق چالغۇلارنى ئۆگەنگەن. 50 يىل مابەينىدە مۇزىكا بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىسمايىل ئەيسا، مامۇت يۈسۈپ، سىمانخان ۋە ئوغلى، ھاشىم قاسىم، ئاۋۇت مەھەممەت قاتارلىق شاگىرتلىرىنى تەربىيىلەپ داڭلىق مۇزىكانتلاردىن قىلىپ يېتىشتۈرگەن.

1988-يىلى مارالبېشى ناھىيىسىدە ئۇيۇشتۇرۇلغان سەنئەت كۆرىكىدە باھالىنىپ، مۇكاپاتلانغان. ھازىر يەنە ئىككى نەپەر شاگىرت تەربىيىلەمكتە. ئۇ داۋاملىق ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ.

سادىق ئاۋۇت

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شامال يېزىسى 5-كەنتىدىن. 65ياش، داپەندى، مۇقامچى. مۇقامنى ئاتىسى ئاۋۇت بولداشتىن ئۆگەنگەن. 50يىلدىن بۇيان مۇقام بىلەن شۇغۇللىنىپ، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى ئاتاقلىق مۇقامچىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. ناھىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئەلنەغمچىلەر كۆرىكىدە بىرقانچە قېتىم باھالىنىپ ماددىي مۇكاپات ئالغان.

بەداخۇن

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شامال يېزىسىدىن، 77 ياش. ئەلنەغمچى. 57 يىلدىن بۇيان ئەلنەغمچىلىكنى ئۆزىگە كەسىپ قىلىپ كەلگەن.

دولان مۇقاملىرىنى ئۆگىنىپ، ئاتاقلىق مۇقامچىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

ئابدۇرېشىت ماموت

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شامال يېزىسىدىن. ئەلىمەغمە ئىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئاتاقلىق ئەلىمەغمىچىلەردىن بىرى.

چارباغ يېزىسى مۇقامچىلىرى

تۇرسۇن روزى

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چارباغ يېزىسىدىن. 55 ياش. ئۇ، كىچىكىدىنلا قالۇن چېلىشقا ھەۋەس قىلىپ، مەكتتىلىك بارات قالۇننىڭ شاگىرتى ھازىرقى پىشقەدەم قالۇنچى ئىسلام قالۇندىن قالۇن چېلىشنى ئۆگىنىگەن. غېجەكمۇ چالىدۇ. شۇندىن باشلاپ مەشرەپلەردە قالۇننى تەڭكەش قىلىپ ئەلىمەغمە ئىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. 1993-يىلى 2-ئاينىڭ 17-كۈنى مارالبېشى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىگە كېلىپ دولان ئۇن ئىككى مۇقامىنى لېنتىغا ئېلىشقا قاتناشقان.

ساۋۇت نەغمە

ئۇ چارباغ يېزىسىدىكى ئەڭ ئاتاقلىق مۇقامچىلاردىن بىرى بولۇپ، ساۋۇت نەغمە قاتناشمىغان نەغمە ئانچە قىزىمايدۇ. شۇڭا، كىشىلەر ئۇنىڭغا «نەغمە» دەپ نام بەرگەن. ئۇ 1964-يىلى ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئەمەت نەغمە (60ياش)، ياقۇپ ھەسەن، ئابدۇۋايىت ئەزىزلەر ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ كەلمەكتە.

ئاۋۇت قارى

چارباغ بېزىسى 8-كەنتىدىن. دولان راۋابى، داپ قاتارلىقلارنى چالىدۇ. مەشرەپلەردە ناغمە قىلىدۇ.

مولا ئىسلام ئابلا

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چارباغ بېزىسى 8-كەنتىدىن. 50 ياش. غىجەكچى. ئائىلە سورۇنلىرىدا ۋە مەشرەپلەردە غىجەك چېلىپ، ئەلنەغمىگە قاتنىشىدۇ.

ھېزى مەھەمەت

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چارباغ بېزىسى 8-كەنتىدىن. 50 ياش. دولان راۋابى ۋە ئىسكرىپكا چالىدۇ. مەشرەپلەردە دولان راۋابى بىلەن نەغمىگە قاتنىشىدۇ.

ئىگەمبەرى مەھەمەت

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چارباغ 11-كەنتىدىن. 48 ياش. داپ ۋە قالۇن چالىدۇ. ئەلنەغمىچى. مۇقام بىلىدۇ.

پىچاق سۇندى مۇقامچىلىرى

راخمان ئىلى

مارالبېشىنىڭ پىچاق سۇندى قۇملۇقتىن. 50 ياش. قالۇن، غىجەك، دولان راۋابلىرىنى چالىدۇ ھەم ياسايدۇ. پىچاق سۇندىدىن مەمتىلاخۇن

داموللام (1894—1970) نىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاتاقلىق چالغۇچىلاردىن مازاغوجاملىق ئىمىن قالۇن (1895—1950)، پىچاق سۇندىنىڭ قۇملۇقتىن قۇربان راۋاب (1858—1978)، قۇملۇقتىن روزىمكام غىجەك (1921—1991)، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاۋات يېزىسىدىكى مەشھۇر سازەندە مەردان موللام، قۇملۇقتىن قالۇن، غىجەك، دولان راۋابچىلىرىنىڭ مەشھۇر ئۇستازى موللائاكام (1884—1993)، پىچاق سۇندىنىڭ «شېرىن» 11-كەنتىدىكى داڭلىق غىجەكچى تۇردى خۇدەك (60 ياش، ھازىر ئۇ بىر مەسچىتنىڭ ئىمامى) قاتارلىقلارنى ئۇستاز تۇتۇپ كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ «تەڭداشسىز قالۇنچى» دېگەن باھاسىغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ نامى پۈتۈن دولان رايونلىرىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ قالۇنىدىن ئېلىنغان لېنتىلارنىڭ سادالىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممىلا جايلىرىدا ياڭرىماقتا. ئۇ ھازىر ئەۋلاد تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرىپ، كۆپلىگەن ھەۋەسكارلارنى تەربىيىلىمەكتە.

داۋۇت قارى

مارالبېشىنىڭ پىچاق سۇندى بازار ئىچىدىن، مۇقامچى، 50 ياش. ئەلنەغمىچىلىكتە پىچاق سۇندى بويىچە ئاتالغانلارنىڭ بىرى.

يۈسۈپ ياقۇپ

پىچاق سۇندىنىڭ قۇملۇق قارا دۆڭدىن، 35 ياش. مۇقامچى. ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. دولان مۇقاملىرىنى ئېيتىشتا خەلقنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن.

بايتاش

پىچاق سۇندىنىڭ شېرىن دېگەن يېزىدىن، 70 ياش. ئۇ تارىخدا كۆپلىگەن مۇقامچى ۋە سازەندىلەرنى يېتىشتۈرگەن. ئۇنىڭدىن تەلىم

ئالغانلار 30 نەپەردىن ئاشىدۇ. ئۇ 1978-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ نام چىقارماقتا.

نەمەت سا

پىچاق سۈندىدىن. 1978-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ھايات چاغلىرىدا دولان ئون ئىككى مۇقامنى ئورۇنداپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ، ئۇستازى چاتلىق ئايىمقىدىكى مەتقاسىم ئاكا بىلەن بىللە سەييارە يۇرۇپ نەغمە قىلىپ، ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئىلى نىياز

پىچاق سۈندى قۇملۇق كەنتىدىن. 65 ياش. ئەلنەغمىچى. مۇقامدا ئالاھىدە ئىقتىدارغا ئىگە.

ھوشۇر سۈنجاڭ

پىچاق سۈندىنىڭ قۇملۇق كەنتىدىن. مۇقامچى ھەم ئۈسسۇلچى. ئۇ بىشىغا قىزىق چاي قۇيۇلغان پىيالىنى قويۇپ، ئىككى قولىدىكى قوشۇقتا پىيالىنى ئۇرۇپ تۇرۇپ ئويناپىدىغان دولان مىللىي ئۈسسۇلىدا تەڭداشسىز ئىدى. 1956-يىلى 55 يېشىدا ۋاپات بولغان.

چىغانچۆل مۇقامچىلىرى

مۇقام پېشۋاسى ئاخۇن قارىم

ئەسلى يۇرتى چىغانچۆل، 1904-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. قالۇن، غىجەك، دولان راۋابى قاتارلىقلارنى ياساش ۋە چېلىشتا

مەشھۇر. ئوغۇللىرىنى ئۆزىگە ۋارىس قىلىپ. دولان نەغمە چالغۇلىرىنى تولۇق ئۆگەتكەن.

ئۇنىڭ ئوغلى ئەمەت موللام (1880—1964) غىجەك، راۋاب، تەمبۇر، نەي، قالۇن چېلىشنى ئۆگىنىپ، يۇتۇن ئۆمرىنى مەشرەپ، ئەلنەغمىچىلىك بىلەن ئۆتكۈزگەن ھەم چالغۇ ياساپ، ئېھتىياجلىقلارغا تارقىتىپ، ئەلنەغمىچىلىكنىڭ ئۇرۇقىنى چاچقان. ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن نامەتخان (1913—1976) ئاتىسىغا ئوخشاش مۇقام شەيداسى بولۇپ، ساتار، تەمبۇر، راۋاب، غىجەك، قالۇن، نەي قاتارلىقلارنى چېلىشتا داڭ چىقارغان.

ئەمەت موللامنىڭ ئىككىنچى ئوغلى يۈسۈپ ئەمەتمۇ ھۈددى ئاتا-بوۋىلىرىغا ئوخشاش ئەلنەغمىنى ئۆگىنىپ، خەلق ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئەلنەغمىچىلىك ماھارىتى بىلەن زور ھۆرمەتكە ئىگە بولغان.

مەخمەت سادىق

چىغانچۆلنىڭ 5-كەنتىدىن. 35 ياش. مۇقامچى. ئەلنەغمىچىلىكە مارالبېشى، ئاۋات ناھىيىلىرىدە تونۇلغان. ئۇ سەييارە يۇرۇپ، ئەلنەغمىچىلىكنى ئاساسىي كەسىپ قىلغان. ئۇنىڭ نامى دولان رايونلىرىدا بىر قەدەر مەشھۇر.

ئىسمايىل غىجەك

چىغانچۆلنىڭ 5-كەنتىدىن، 70 ياش. ئۇستا غىجەكچى، غىجەكنى چالىدۇ ھەم ياسايدۇ. غىجەك چېلىشتا ئۇنىڭ بىلەن تەڭ تۇرىدىغانلار ئاز تېپىلىدۇ. چىغانچۆل تەۋەسىدە ئىسمايىل غىجەكنى چاقىرمايلا مەشرەپ ئۆتكۈزمەيدۇ.

شاقۇر مۇقامچىلىرى

مەھەممەتھاجى موللا ئىسلام

مارالبېشىنىڭ شاقۇردىن، 79 ياش، ياش چاغلىرىدا دولان مۇقام-مۇزىكىلىرىنى ئۆگىنىشكە ھەۋەس قىلىپ، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ دۆلەتباغ يېزا سېرىغۇنۇش كەنتىدىكى ئاتاقلىق راۋابچى ئازى راۋابنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن راۋاب، غىجەك، قالۇن، داپ قاتارلىقلارنى ئۆگەنگەن. دولان مۇقامى ۋە دولان چالغۇلىرىنى نىلشىنى دولانلىقلار ئۇچۇن مۇقەددەس بىلىپ، ئوغلى ئىبراھىم قارىمغمۇ داپ، غىجەك، قالۇن، دولان راۋابى قاتارلىقلارنى چېلىشنى ئۆزى ئۆگەتكەن. ئۇ ھەج قىلىپ كەلگەندىن كېيىنمۇ مۇزىكا چېلىشنى تاشلىمىغان. 1993-يىلى 2-ئاينىڭ 17-كۇنى شاقۇردىن مارالبېشى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىگە كېلىپ، دولان ئۇن ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىشقا قاتناشقان ھەم قالۇن، راۋاب چالغان.

ئوسمان مەھەممەت

شاقۇردىن 50 ياش، ئەلنەغمىچى. قۇملۇقتىكى روزىمكامنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن غىجەك چېلىشنى ۋە مۇقامنى ئۆگەنگەن. ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللانغىنىغا 30 يىلدىن ئاشقان. ھازىر شاقۇردىكى ئاتاقلىق مۇقامچىلارنىڭ بىرى.

تۇمشۇق مۇقامچىلىرى

ھەسەن باۋدۇن

تۇمشۇقنىڭ توققۇز ساراي 4-كەنتىدىن. داڭلىق مۇقامچى بولۇپ، تۇمشۇق دائىرىسىدىكى ئەلنەغمچىلەر ئارىسىدىكى تونۇلغانلارنىڭ

بىرى. ئۇ مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىدە سەيياره يۇرۇپ، ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بارات توختى

تۇمشۇقنىڭ توققۇز ساراي كەنتىدىن، 60 ياش. پۇتۇن ئۆمرىنى ئەلنەغمچىلىك بىلەن ئۆتكۈزگەن. ھازىرغىچە تەكلىپ قىلىنغان رايونلارغا بېرىپ مەشرەپلەردە نەغمە قىلىپ، خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىپ كەلمەكتە.

ھەمەجان سىدىق

تۇمشۇق چايان كۆيدىدىن. 45 ياش. قالۇن، غىجەك، دولان راۋابى، داپ قاتارلىقلارنى چالىدۇ. ئۇنىڭ ئائىلىسىدە ھەر ئاخشىمى مەشرەپ ئۆتكۈزىدۇ. ئائىلىسىدىكى ھەممەيلەن نەغمچى، ئۇسسۇلچى. ئائىلە مەشرىپىنىڭ سىرتىدا جاڭگالدىكى چارۇچىلار ئۇنىڭ ئائىلىسىگە توپلىشىپ، پات-پات مەشرەپ ئويىنىشىدۇ. ئۇ مۇزىكا چېلىشنى ئاتىسىدىن ئۆگەنگەن. «يەكتەك باياۋان» دېگەن بىر مۇقامنى ئاتىسى سىدىق ساقالدىن ئۆگىنىۋالغان. بۇنىڭ ئائىلىسىدە ئاكىسى ئاۋۇت سىدىق قاتارلىق بىرنەچچىسى دولان راۋابى چېلىشنى بىلىدۇ.

ئاناكۆل مۇقامچىلىرى

سايىم داۋۇت

ئانا كۆل يېزىسى 3-كەنتىدىن، 65 ياش. مۇقامچى ۋە داپەندى. بۇلار ئۇچ ئەۋلاد ئەلنەغمچىلەر بولۇپ، مۇقام ۋە ئەلنەغمچىلىكنى ئاتىسى داۋۇت نەغمدىن ئۆگەنگەن. ئۇ ھازىرغا

قەدەر ئاناكۆل تەۋەسىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەشرەپلەرنىڭ ھەممىسىدە نەغمە قىلىپ، خەلقنىڭ ھۇرمىتىگە ئېرىشىپ كەلمەكتە.

ئابدۇۋۇلى ساماساق

ئانا كۆل يېزىسى 4-كەنتىدىن. 48 ياش. ئەلنەغمىچى، دولان راۋابى چالىدۇ.

ئىدرىس ياسىن

ئانا كۆل يېزىسى 23-كەنتىدىن. 38 ياش. ئەلنەغمىچى. غىجەك، ئىسكرىپكا، دۇتار قاتارلىق سازلارنى ياخشى چالىدۇ.

ئابلىز غوپۇر

ئانا كۆل يېزىسىنىڭ 4-كەنتىدىن، 46 ياش. ئەلنەغمىچى. دولان راۋابى چالىدۇ.

ئىبراھىم غىجەك

ئانا كۆل يېزىسىنىڭ 4-كەنتىدىن، 71 ياش. غىجەكنى توققۇز يېشىدا ئۆگەنگەن. 20 يېشىدىن باشلاپ ئەلنەغمىگە قاتنىشىپ، غىجەك چېلىشتا نام چىقارغان.

غۇپۇر سايىم

ئانا كۆل يېزىسىنىڭ 3-كەنتىدىن. 41 ياش. داپ، غىجەك، دولان راۋابى، دۇتار قاتارلىقلارنى چالىدۇ. ئەلنەغمىچىلىكنى ئاتىسى

سايىم داۋۇتتىن ئۆگەنگەن. ھازىر ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

نۇرمەھەممەت بارات

ئانا كۆل يېزىسىنىڭ 3-كەنتىدىن، 61 ياش. دولان راۋابچىسى، ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن.

ئابدۇكېرىم مەخسۇم

ئانا كۆل يېزىسىنىڭ 8-كەنتىدىن، 81 ياش. بۇ كىشى ئاناقلىق خەتمە قوشاقچىسى بولۇپ، تىلاۋەت، خەتمىلەردە رېئاللىقتىن قوشاق قوشۇپ ھۆكمەت ئوقۇش ئارقىلىق، كىشىلەرنى تەربىيىلەيدۇ. ھۆكمەت ئاھاڭلىرىنى ئىنتايىن مۇڭلۇق ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇنىڭ ھۆكمەتلىرىنى مۇقام قاتارىدا قىتىرقىنىپ ئاڭلايدۇ.

2. ئاۋات ناھىيىسىدىكى دولان مۇقامچىلىرى

مەمتاۋلا راۋاب

غورۇ چۆل يېزىسىنىڭ قەدىم ئايماق كەنتىدىن، 70 ياش. بۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئەلنەغمچىلەر بولۇپ، ئاتىسى ئاقنىياز موللام (1892—1970) ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بىر تەرەپتىن دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەلنەغمچىلىكنىمۇ تاشلىۋەتمىگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى مۇقامخۇمار كىشىلەر بولۇپ، مەمتاۋلا راۋاب مۇقام ۋە ئەلنەغمىنى ئاتىسىدىن ئۆگەنگەن. دولان راۋابى چېلىشنى ئاپسىنىڭ ئاتىسى، نەغدا شسز دولان راۋابچىسى مەھەممەت راۋاب (1854—1940) تىن ئۆگەنگەن. مامۇت زەيدىلنى ئۇستاز تۇتقان. مۇقام-مۇزىكىدا تونۇلۇپ، ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئاۋات

ناھىيىسىنىڭ چوڭ ئاخۇنى، قازى قۇززات ھەمدۇللاخان مەخسۇمنىڭ پىندىكى مۇقام گۇرۇپپىسىدىن قەدىم ئايماقلىق داپەندى مەھەممەت ... ئى ۋە ساتارچى تەۋەككۇل قۇر بېشى، راشىدىن تەمبۇر، سايىت قوشقار (قالۇن)، ئىمامنىياز راۋاب، روزى راۋاب، توختى راۋاب قاتارلىقلارنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن. مۇقام گۇرۇپپىسىنىڭ تەكلىپ قىلىشى بىلەن چوڭ ئاخۇنۇمنىڭ ئالدىدا كۆپ قېتىم مۇقام ئۇرۇنداشقا قاتناشقان. شاگىرت قالدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، قەدىم ئايماقتىن ھاشىم ھەسەن، ئىمەمزى قۇربان، ناھىيە بازىرىدىن قېرىندىشى ئالىم ئاقنىياز ۋە ئامۇت ساۋۇت (1923—1991)، ئاقسۇ قارىتالدىن سايىت ماموت (1940—1963) قاتارلىقلارغا دولان راۋابى چېلىشنى ئۆگىتىپ چىققان. 1952-يىللارغا كەلگەندە پىشقەدەم راۋابچىلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولۇپ نام چىقارغان. ئەينى چاغدا ئۇ ئەڭ ياش سازەندىلەردىن ئىدى. ئۇ ھەتتا ئاقسۇ ۋىلايىتى دائىرىسىدە تونۇلۇپ، ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تەكلىپى بىلەن سەنئەتكە قاتناشقان. ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلىگەن 1952-يىلدىن 1963-يىلغىچە بولغان 13 يىل داۋامىدا شىرئەلىنى شاگىرتلىققا ئېلىپ، دولان مۇقاملىرىنىڭ بىر قىسمىنى دولان راۋابى بىلەن ئورۇندىيالىغىدەك دەرىجىدە ئۆگەتكەن. ئۆزى ماندالىن، ئىسكرىپكا، تەمبۇر، داپ، قەشقەر راۋابى چېلىشنى ئۆگىنىپ، ئىقتىدارىنى ئاشۇرغان. 1964-يىلى ئاۋاتقا قايتىپ مەدەنىيەت يۇرتىدا ئىشلىگەن. سەنئەت ئۆمەككە دولان مۇقاملىرىنى كېگەيتكەن. ئۇ، دولان راۋابچىسى بولۇپلا قالماستىن، يەنە مۇقام تارىخچىسى. مۇقام ناملىرى توغرىسىدا ئۇستازلىرىدىن چوڭقۇر تەلىم ئالغان. ئۇ، ئاۋات ناھىيىسىدىكى دولان مۇقامى ۋە راۋاب ئۇستازلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. راۋاب چېلىشتىن باشقا، دولان راۋابى ياساش بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ. ئۇنىڭ ياساپ تارقاتقان راۋابلىرى ئوندىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزى ئىجاد قىلغان «سادا باياۋان» دەپ بىر مۇقامىمۇ بار. دولان مۇقاملىرىدىن باشقا. بەشبىرىق سەنەملىرىنمۇ بىلىدۇ.

ئاۋۇت مۇسا

غورۇچۆل يېزىسىنىڭ « بوسۇغا » كەنتىدىن، 73 ياش. ئاۋات ناھىيىسىدىكى بىردىنبىر دولان مۇقامچىسى. ئاۋات ناھىيىسىدە بۇنىڭ بىلەن تەڭداشلار يوق.

ئاۋۇت مۇسا كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپ ئەلنەغمىگە كۆڭۈل بېرىپ، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شاقۇردىن ئاۋات ناھىيىسىگە كۆچۈپ كېلىپ غورۇچۆل يېزىسىنىڭ دولان مەھەللىسىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان داڭلىق راۋابچى ھەم مۇقامچىلاردىن يۇنۇس بوجاڭ (1897—1963)، ھەمەچەك (1873—1936)، شاقۇرلۇق نورۇز ھاجىمنىڭ ئوغلى داڭلىق راۋابچى ھەم مۇقامچى قادىر موللام (1910—1980)، غورۇچۆل دولان مەھەللىسىدىن راۋابچى ئوسمان نەغمە (1874—1939)، ئاۋۇت بەگ (1913—1988)، مامۇت مەھەممەت (1911—1975)، ئارا مەھەللىدىن ئىسمايىل دايىم (1891—1951)، غورۇچۆل « كەكەبېشى » دىن نىياز راۋاب (1896—1951) قاتارلىقلارغا ئەگىشىپ، شۇلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. پېشقەدەم مۇقامچىلاردىن ئالەمدىن ئۆتكەن مامۇت زەيدىل، تۇغلۇق ئالتۇنلۇق موللا غېجەك، ئىدرىس تاشچى قاتارلىقلار بىلەن ئەينى زاماندا يېقىن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. ھازىرمۇ مارالبېشى مۇقامچىلىرىدىن نۇرغۇنلىرى ئاۋۇت مۇسانىڭ مۇقام ئىقتىدارىنى ماختاپ كەلمەكتە. ھازىرقى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىۋاتقان پەيتىدە، ئۇنىڭ لەرزان ئاۋازى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ، ئۆزىگە مەھلىيا قىلماقتا.

مامۇت زەيدىل

ئايباغ يېزىسىنىڭ تۆۋەنكى دولان كەنتىدىن. 1943-يىلى غورۇچۆل خاڭگۈڭغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇ مۇقام، مۇزىكىغا

ئىشتياق باغلاپ، مەشھۇر مۇقامچى، سازەندىلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ. 15 يېشىدىلا ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. تۇڭەنكى دولاندا ياشاپ ئۆتكەن توختى راۋابتىن دولان راۋابى، دولان غىجىكى، ساتار، دۇتار، قەشقەر راۋابى، داپ چېلىشنى تولۇق ئۆگىنىپ، بىر ئۈمۈر ئەلنەغمىچىلىك بىلەن داڭق چىقارغان. ۋاپىس تەرىبىلەشكە ئەھمىيەت بېرىپ، تۇڭەنكى دولاندىن مەتنىياز راۋاب (1915—1985)، ئىمامنىياز راۋاب (1890—1970)، ھازىرقى ئاۋات ناھىيىسىدىكى مەشھۇر پىشقەدەم دولان راۋابچىسى مەمتاۋلا راۋاب قاتارلىقلارغا مۇقام ۋە راۋاب چېلىشنى ئۆگىتىپ چىققان.

ماموت زەيدىل خاڭگۇڭغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، شۇ يەرلىك ماموت ئىمىن (1920—1978)گە راۋاب چېلىشنى ۋە ئەلنەغمىچىلىكنى ئۆگىتىپ، ئاتاقلىق مۇقامچىلاردىن قىلىپ يېتىشتۇرگەن. ئۇزۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئاۋۇت ماموتقا راۋاب چېلىشنى، ئابدۇكېرىم ماموتقا ئەلنەغمە ئۆگەتكەن. بۇلار ھېلىمۇ ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە.

مۇسا ماغال

غورۇچۆل دولان مەھەللىسىدىن. تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئەجدادلىرىدىن تارتىپ مۇقام-مۇزىكا ۋە ئەلنەغمە بىلەن ئۆتكەن. ئاتىسى ئەيسا ماغال (1859—1943)، ئۇنىڭ ئاتىسى نايۇپخان ماغال (1829—1909). ئۇنىڭ ئاتىسى ئايۇپ ماغال (1801—1883)، ئۇنىڭ ئاتىسى ئىلاخۇن ماغال (1771—1856) دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئاۋات ناھىيىسى ۋە ئاقسۇ قارىتال قاتارلىق جايلاردا ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ، نامى مەشھۇر بولغان.

مۇسا ماغال ئەۋلادلىرىغىمۇ مۇقام ئۆگىتىشنى مۇھىم بىلىپ، ئوغلى ئابدۇقادىر مۇساغا مۇقام ۋە ئۇسسۇل ئۆگەتكەن. بۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرقانچىسى ھازىرمۇ سەنئەت ساھەسىدە ئىشلەپ كەلمەكتە.

ئىمىر ئەمەت

غورۇچۆل يېزىسىنىڭ ئايكۆل كەنتىدىن، 51 ياش. دولان مۇقامچىسى. ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمەت ئوستا (1922—1985). ئۇنىڭ ئاتىسى ئەنسارى ئوستا (1890—1945) ۋە ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىغىچىلىك ھەممىسى ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ ئاۋات، مارالبېشى يېزىلىرىدا مەشھۇر بولۇپ ئۆتكەن. ئىمىر ئەمەتمۇ ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللانغان. ئاۋۇت مۇسادىن تەلىم ئېلىپ، دولان مۇقاملىرىدىن توققۇزنى تولۇق ئۆگەنگەن ۋە باشقىلارغىمۇ ئۆگىتىپ كەلگەن.

ئابدۇقادىر مۇسا

غورۇچۆل دولان مەھەللىسىدىن، 49 ياش. دولان مۇقاملىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى مۇسا ماغال ۋە ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلەر بولغاچقا، بۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئاساسەن سەنئەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئابدۇقادىر مۇسا خىزمىتىدىكى قولايلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مۇقامچىلارغا ئىلھام بەرگەن ۋە ئاۋات ناھىيىسىدىكى دولان مۇقامچىلىرىنى تەربىيلەش، دولان چالغۇلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىغان.

نۇر ھەمەر

غورۇچۆل يېزىسىنىڭ تۇغلۇق ئالتۇن كەنتىدىن، 68 ياش. دولان غىجەكچىسى ھەم مۇقامچى. ئۇ، كىچىك چېغىدىلا

مۇقام-مۇزىكىغا ئىشتىياق باغلاپ، ئاۋات ناھىيىسىدە ئۆتكەن مەشھۇر غېجەكچى ئابلىم غېجەك (1878—1962)، يۇقىرىقى دولان كەنتىدىن موللا غېجەك (1892—1962) قاتارلىقلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، غېجەك چېلىشنى ۋە دولان مۇقام، ئەلنەغمىلىرىنى ئۆگەنگەن ۋە ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن.

ھەسەن راۋاب

غورۇچۆل يېزىسىنىڭ بەشئېرىق كەنتىدىن، 51 ياش. دولان راۋابىنى غورۇچۆل قىياق قۇدۇق كەنتىدە ئۆتكەن دىنىي ئۆلىما، راۋاب ياساش ئۇستىسى ۋە راۋاب چالغۇچى مەشھۇر مۇزىكانت، دولان مۇقامچىسى مەھەممەت سىدىق موللام (1890—1968) دىن ئۆگەنگەن. مەھەممەت سىدىق موللام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىمرەمزى قۇربان (1927—1988) نى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن بارات ئاۋۇت، تۇنىياز تۇردى، ھەسەن ئەيسا، ئەسەت سوپى قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ھازىر ئۇ، ئاۋات ناھىيىسىدىكى دولان راۋابچىلىرىدىن كۆزگە كۆرۈنگەنلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

ئىمىن ئىسمايىل

غورۇچۆل بەشئېرىق كەنتىدىن، 53 ياش. دولان مۇقامچىسى. ئۇ، غورۇرچۆلدىكى داڭلىق دولان مۇقامچىلىرىدىن ئاۋۇت مۇسا، ئىمىر ئىبراھىم، سەمەت سوپى، ئىمرەمزى قۇربانلارغا ئەگىشىپ، دولان مۇقاملىرىنى ئۆگىنىپ، ئەلنەغمە بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ھازىر، ئۇ غورۇچۆل يېزىسىدىكى ئاتاقلىق مۇقامچىلاردىن بىرى بولۇپ قالدى.

بارات ئاۋۇت

غورۇچۆل ئارا مەھەللىدىن. 41 ياش. دولان راۋابچىسى ھەم مۇقامچى. ئۇنىڭ ئاتىسى ئاۋۇت ساۋۇت دولان مۇقامچىسى، تاغىسى ئامۇت ساۋۇت (1919—1990) يېتىشكەن دولان راۋابچىسى بولۇپ، دولان مۇقاملىرىنى ئاتىسىدىن، دولان راۋابىنى تاغىسىدىن ئۆگەنگەن. ھازىر، ئۇ ئاۋات ناھىيىسىدىكى ئاتاقلىق راۋابچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان مەدەنىي پائالىيەتلەرگە ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنىشنىڭ سىرتىدا، ناھىيە دائىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان چاقىرلەك مەشرەپلىرى، توي-تۆكۈن قاتارلىق مەشرەپلەرنىڭ ھەممىسىگە ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ نامى ناھىيە دائىرىسىدە مەشھۇر بولۇپ كەلمەكتە.

سەمەت سوپى

غورۇچۆل بەشئېرىق كەنتىدىن، 51 ياش. دولان مۇقامچىسى. ئۇ، مۇقامنى ئاكىسى ئاۋۇت مۇسا، ئىسمايىل داۋىم (1906—1965)، مەھەممەت مۇسا قاتارلىقلاردىن ئۆگەنگەن. دولان مۇقامىدا ئالاھىدە نام قازىنىپ، ياش مۇقامچىلارنىڭ باشلامچىسى بولۇپ كەلگەن. ئىمىن ئىسمايىل، سەمەت راخمان قاتارلىق كىشىلەرگە دولان مۇقامى ۋە ئەلنەغمە ئۆگىتىپ ۋارىس تەربىيىلىگەن. ھازىر ئۇ ئاۋات ناھىيىسىدىكى مەشھۇر مۇقامچىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

جۈمە نۇر

دولان يېزىسىنىڭ توغراق مازار كەنتىدىن، 63 ياش. دولان مۇقامچىسى. بۇ يېزىدا پىشقەدەم دولان مۇقامچىلىرى ۋە سازەندىلەر

ئاساسەن تۆگەپ، يەقەت مۇشۇ بىرلا قالغان. دولان يېزىسىدا مۇقامچى، ئەلنەغمچىلەرنىڭ تۆگىشى بىلەن مەشرەپمۇ ئاساسەن تۆگىگەن. مەلۇم زۆرۈرىيەت بىلەن مەشرەپ ئۆتكۈزۈش توغرا كېلىپ قالسا، جۈمە نۇر نەغمە ئېھتىياجىنى بىرنەچچە ياش ھەۋەسكارلار بىلەن بىرلىكتە قاندۇرۇپ كەلمەكتە.

ئەمەت ساۋۇت

غورۇچۆل يېزىسىنىڭ قاراتال مەھەللىسىدىن، 86 ياش. دولان مۇقامچىسى. دولان راۋاتچىسى مامۇت زەيدىل، ھامۇدۇن شەيخ قاتارلىقلار بىلەن بىر گۇرۇپپا بولۇپ ياشلىق دەۋرلىرىنى ئەلنەغمە بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئۇ دولان مۇقاملىرىدىن باشقا، بەشئىرىق سەنەمنى تولۇق بىلىدۇ.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلاردىن باشقا، ھەرقايسى يېزىلارنىڭ دائىرىسىدە ئوخشاش بولمىغان سەۋىيىدىكى دولان مۇقامچى ۋە چالغۇچىلىرى خېلى كۆپ.

3. ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئايكۆل ۋە قاراتال يېزىسى مۇقامچىلىرى

ئابلاخان غوجا مەخسۇم ھاجىم

ئاقسۇ شەھەر ئايكۆل يېزىسى سايئىرىق كەنتىدىن، 82 ياش. ئۇ ئاتاقلىق دىنىي ئۆلىمالار ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇقام-مۇزىكىنى ئۆزىگە مەنىۋى ئوزۇق قىلىپ كەلگەن. يەر-زېمىنغا كۆكۈل بەرمەي، ئىلىم-مەرىپەت بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ئاتىسى ھەمدۇللاخان مەخسۇم ئاۋات ناھىيىسىگە قارىي قۇزغات بولغان (1924—1949) دەۋرلەردە

ئاۋاتلىك مىللىي ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، ئەلنەغمىچىلەر نامىك ئابروي-ئىناۋىتى ئاجايىپ كۆتۈرۈلگەن. مەشرەپ-مۇقامنى ماختايدىغان كىشىلەر بولغانكى، ئۇنىڭ غەيرىتىنى قىلىشقا ھېچكىم جۈرئەت قىلالمىغان. ئۇنىڭ يېنىدىكى خاس مۇقامچىلىرى ناھايىتى چوڭ نوپۇزغا ئېرىشكەن. نەتىجىدە مۇقام-مۇزىكا ھەۋەسكارلىرى كۆپەيىپ، كۆپلىگەن مۇقامچىلار يېتىشىپ چىققان. ئاۋات ناھىيىسگە ئەسلىدىكى دولان مۇقاملىرىدىن باشقا، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنى تارقىتىپ، دولان مۇقامچىلىرىدىن ھازىرقى ئاۋات ناھىيىسىنىڭ قەدىم ئايماق كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق ئېلى ياباي (85ياش)غا ئوخشاش ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام پىشۋالىرى يېتىشىپ چىققان. ئابلاخان غوجام مەخسۇم ھاجىم ئاتىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تەمبۇر، دۇتارنى تولۇق ئۆگەنگەن. ئۇمۇ ئاتىسىغا ئوخشاش مۇقام خۇشتارى بولۇپ، يۇتۇن ئۆمرىدە مۇقام-مۇزىكىسىدىن ھوزۇر ئالىپ كەلگەن. ھازىر، ئۇ ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، ساز چېلىشنى تاشلىمىغان. ئاقسۇ، ئاۋات ناھىيە خەلقلىرى ئۇنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىكىنى ماختىشىپ كەلمەكتە.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئاقسۇ شەھىرىنىڭ قاراتال يېزىسىدىمۇ ئايۇپ راۋاب، ئىمىن نەغمە، تۇنىياز راۋاب، سايىت ئاخۇن، گايىت ئاخۇن، روزى دوغا قاتارلىق نۇرغۇنلىغان مەشھۇر مۇقامچىلار دولان رايونلىرىغا كەڭ تونۇلغان. ئۇلار ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن سايىم راۋاب، مەتنىياز راۋاب قاتارلىق يەنە بىر قىسىم مۇقامچىلار يېتىشىپ چىقتى.

4. مەكىت ناھىيىسىدىكى مۇقامچىلار

مەكىت ناھىيىسىمۇ مارالبېشى ناھىيىسىگە ئوخشاشلا دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنى قىزغىن داۋاملاشتۇرۇپ، تەرەققىي قىلدۇرۇپ كېلىۋاتقان بىر جاي بولۇپ، دولان مۇقامچىلىرى (ئەلنەغمىچىلەر) باشقا رايونلاردىن ھەرگىز قېلىشمايدۇ. مەكىت مۇقامچىلىرىنىڭ نامى

ئەزەلدىنلا مەشھۇر بولۇپ كەلگەن. بىر قىسمى سىرتقى جايلارغا بېرىپ ئۇستاز بولغان. مەكتىلىك قالۇنچى بايتاشباي، ھەسەنەك دوغا دېگەنلەر مارالبېشىنىڭ پىچاق سۇندى رايونى ۋە ئاۋات ناھىيىسى قاتارلىق جايلاردا ئەلنەغمە قىلىپ زور نوپۇزغا ئېرىشكەن. ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىر قىسمى ھازىرغىچە قالۇن ۋە راۋاب چېلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. مەكىت ناھىيىسىدىكى ئاتاقلىق مۇقامچىلاردىن: ئەخمەت قالۇن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىسمايىل قالۇن، مەتنىياز راۋاب، قاسىم راۋاب، ئەمەت راۋاب، ھېيت راۋاب، ئەيسا غېجەك، مۇسا غېجەك، نازىل غېجەك، ئاۋۇت نەغمە، سوپاخۇن مۇقام، تۇرەك ئاۋۇت، ئىمىن ھاجىم، ئىسمايىل ئىسلام قاتارلىقلارنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرى مەكىت تەزكىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن. ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرىدىن: مەھەممەت تۇردى، ئابدۇجېلىل روزى، ئەمەت قارى، روزى موللا، مامۇت شەيخ، تۇرسۇن مەتنىياز، ھۇسەيىن يەھيا، ھەسەن نۇرەك، مەھەممەت قادىر، ئىسمايىل روزى، توختى ئىبراھىم، ئوسمان قادىر، تۇرسۇن مامۇت قاتارلىق بىر قەدەر مۇكەممەل پېتىشىپ چىققان ياش ۋە ئوتتۇرا ياش مۇقامچىلار بار.

يۇپۇرغا، يەكەن قاتارلىق باشقا جايلاردىكى دولان پېزا-كەنتلىرىدىمۇ دولان مۇقامچىلىرى ئاز ئەمەس. دولانلىقلار نەغىلا بارسا، مەشرەپى بىرگە باردۇ، مەشرەپ بولىدىكەن مۇقام، ئەلنەغمىلىرى بولىدۇ، ھەتتا چۆل-باياۋاندىمۇ ئوخشاش. مەن پەقەت ئۆزۈم تەكشۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن، نامى مەشھۇر بولغانلارنىلا تونۇشتۇردۇم.

خاتىمە

دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىنى تارتقۇاتقان بىر تېما بولغاچقا، بۇ ھەقتە نۇرغۇن تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلىپ، بەزى تەرەپلىرى بىر قەدەر يورۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن تەتقىقات خادىملىرى تۆۋەنگە بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارماقچى بولغاندا، بەزى رايونلاردىكى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ كارى بولماسلىقى، تەتقىق قىلغۇچىلارنى ئانچە قوللىماسلىقى ياكى يالغان مەلۇماتلارنى بېرىپ قايتۇرۇۋېتىشى تەتجەسسە بەزى مۇھىم جەھەتلەر يەنىلا يېپىق پېتى قېپقالدى. يەنە بىر جەھەتتىن، تەتقىق قىلىش بىر رايونغىلا مەركەزلىشىپ قېلىپ تەكشۈرۈش كەڭ دائىرىلىك بولمىغاچقا، دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىدىكى نۇرغۇنلىغان يەرلىك خۇسۇسىيەتلەر ۋە تارىخىي مەلۇماتلار تەتقىقاتچىلار بىلەن يۈز كۆرۈشۈش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىدى. دولان رايونىنىڭ دائىرىسى كەڭ، ئورۇنلىشىشى تارقاق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشمۇ ئىنتايىن قىيىن ھەم ئۇزاق ۋاقىت تەلەپ قىلىدىغان ئىش. شۇڭا تەتقىقات ئېلىپ بارغۇچىلارغا ئۇنچۇقالا يۇقىرى تەلەپ قويۇشقىمۇ بولمايدۇ. مەن مۇشۇ جەھەتتىكى مەسىلەرنى ھەل قىلىش مەقسىتىدە ئۆزۈمنىڭ دولان رايونىدا دولانلىقلار بىلەن بىللە ياشاپ كەلگەنلىكىم، دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ قوينىدا ئۆسكەنلىكىم، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ماڭا بەكمۇ روشەن بولۇشتەك قولايلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ رايونلار بەرقىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، ھەر بىر مەھەللە-گۇرۇپپىلارغىچە، ھەتتا چۆل-جەزىرىدىكى چارۋا

رايونلرى، دولانلىقلارنىڭ قەدىمكى ياشىغان جايلرى، قالدۇرغان مەدەنىيەت ئىزنالرىغچە بېرىپ، كۆرۈش، ئاڭلاش، لېنتىغا، سۈرەتكە ئېلىش، ئېنىقلاش، سېلىشتۇرۇش ئىشلرىنى ئىشلىدىم. خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان يازما ۋە ئاغزاكى ماتېرىياللارنى ئەستايىدىل توپلىدىم. دولان مۇقامچىلرىنى ئىزدەپ تېپىپ ئۇلار بىلەن سىردىشىش ئارقىلىق، نۇرغۇن چۈشەنچە ھاسىل قىلدىم. خەلق ئاممىسىدىن ئۆگەندىم. ھەرقايسى تەبىقىدىكى ئوقۇمۇشلۇق زاتلار، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەر، مۇقام پېشۋالىرى قاتارلىقلارنىڭ سۆھبىتىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ سىرتىدا، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ يارىمى بىلەن ئارخىپلاردىنمۇ پايدىلاندىم. مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەرنى كۆرۈپ، ئەمەلىيەتتىن شەكىللەنگەن ئۆزگىچە قاراشلىرىم ئوستىدە پاكىتلارنى ئىزدەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردىم. توپلىغان مول ماتېرىياللارغا ئاساسەن «دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى» ناملىق بۇ كىتابنى يېزىپ، خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان، خاتىرىگە ئېلىنمىغان مىراسلارنى توپلاش، قوتۇلدۇرۇش بىلەن ئۇنىڭ مۇزىكىلىق خاتىرىسىنى ئىشلەش ۋە ھەر خىل ۋاريانتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ رەتلەش، تولۇقلاش، قايتا ئىشلەشتە پايدىلىنىش ئۈچۈن، تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ دىققىتىگە سۇندۇم. دولان رايونلرىنى تەپسىلى تەكشۈرۈپ چىقىش ئىنتايىن مۇشكۈل ئىش ئىدى. ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى مەمتىمىن شاھىدىن بىلەن مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى مەمتىمىن توختىنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىشى، قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى نەتىجىسىدە كۆزلىگەن نىشانغا يېتەلىدىم. ئاۋات ناھىيىسىدىن خەلق تارىخچىسى ۋە ئېغىز ئەدەبىياتچىسى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن 107 ياشلىق ئوقۇمۇشلۇق ئايال ھاشىخان موللا ئىبراھىم (1886-يىلى تۇغۇلۇپ، 1993-يىلى 5-ئاينىڭ 15-كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەن) بۇنىڭدىن بىر ئەسىر بۇرۇنقى دولان مۇقامى تېكىستلىرى ۋە مەشرەپ قوشاقلىرىدىن 500 كۆپلىتىن ئارتۇق تەقدىم قىلىشنىڭ سىرتىدا، دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي شەكىللىرى، مەزمۇنلىرى جەھەتلەردە مەنى مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەپ،

كتابنىڭ پۈتۈشىنى تېزلەتتى ۋە ئىلمى قىممىتىنى يۇقىرى كۆتەردى. دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى توغرىسىدىكى بىرەر كتابنىڭ يېزىلىشى پۈتۈن دولان خەلقنىڭ ئومىد-ئارزۇسى بولغانلىقى ئۈچۈن، بارغانلا جايلاردا دولان خەلقنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ۋە يېقىندىن ياردىمىگە ئېرىشتىم. مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ يېڭىئۆستەڭ يېزىسى 8-كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق 72 ياشلىق ھەسەن غېجەك ئەجدادلىرىدىن قالغان تەخمىنەن 300 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىككى دانە دولان غېجىكىنى كۆپچىلىك ئالدىدا پۈتۈن دولان خەلقىگە ۋەكالىتەن تەقدىم قىلىپ، دولان مەشرەپ-مۇقاملىرى توغرىسىدا بىر كتاب يېزىپ ئەۋلادلارغا قالدۇرۇشنى ئۆتۈندى. ئۇ ناھايىتى ئەمەلىي، ئېنىق، راست بولۇشنى تەلەپ قىلدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ تەلەپ كتابنىڭ يېزىلىشى ئۈچۈن قىممەتلىك ياردەم ئىدى. ئۇندىن باشقا كتابنى يېزىش داۋامىدا يولداش دۇ شياۋيۈەن مۇھىم مەسلىھەتلەرنى بەردى. مارالبېشى ناھىيىسىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى دولان ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىشقا قاتناشتى. ئاپتونوم رايونلۇق ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي-ھەيئىتىنىڭ دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل مۇئاۋىن باشلىقى، تەتقىقاتچى مەمتىمىن يۈسۈپنىڭ ئىلھام بېرىپ رىغبەتلەندۇرۇشى بىلەن دولان خەلقنىڭ ئارزۇلىرىنى بەجا كەلتۈرۈشكە مۇيەسسەر بولالىدىم. كتابنىڭ يېزىلىشىغا ياردەم بەرگەن ئىسمى تىلغا ئېلىنغۇچى شەخسلەرگە، پۈتۈن دولان خەلقىگە، جۈملىدىن مۇشۇنداق بىر تەتقىقات كتابىنى يېزىش پۈرسىتىگە ئىگە قىلغان مۇقام تەتقىقات ئىلمىي ھەيئىتىگە كۆپتىن-كۆپ رەھمەت ئېيتىمەن.

مۇھەممەت ئوسمان

1993-يىل 15-ئىيۇل، ئاۋات

ISBN7 — 228 — 03464 — 3
I·1221定价(平装)19.20元(精装)21.30元